

Aracs

Arača

Szerkesztők: Biacsi Karolina, Raffay Endre, Tüskés Anna
Urednici: Karolina Biači, Endre Rafai, Ana Tiškeš

Recenzensek: Biacsi Karolina, Raffay Endre, Tüskés Anna
Recenzenti: Karolina Biači, Endre Rafai, Ana Tiškeš

Szerb fordítás: Gottesmann Imre
Prevod na srpski jezik: Mirko Gotesman

Magyar fordítás: Orovec Krisztina
Prevod na mađarski jezik: Kristina Orovec

Nyelvi lektor és korrektor: Buzás Márta
Lektor i korektor: Marta Buzaš

Nyomdai előkészítés: Buzás Mihály
Priprema za štampu: Mihalj Buzaš

Borítóterv: Buzás Mihály
Dizajn korica: Mihalj Buzaš

Kiadó: Forum Könyvkiadó Intézet
Izdavač: Izdavački zavod Forum

A kiadásért felel Virág Gábor igazgató
Za izdavača Gabor Virag direktor

Nyomda: Grafoprodukt, Szabadka
Štampa: Grafoprodukt, Subotica

Kiadás éve: 2018
Godina izdanja: 2018

Aracs

A Pusztatemplom múltja és jövője

Arača

Prošlost i budućnost crkve u pustari

© Biacsi Karolina et al., 2018
Serbian translation © Gottesmann Imre, 2018
Hungarian translation © Orovec Krisztina, 2018
© Forum, 2018

*„Irányítsd lépteidet a régi romokra!
Szentélyedben az ellenség mindent lerombolt!”
(Zsoltárok könyve 74.3)*

*„Korakni k ruševinama večnim!
Sve je u svetištu tvom razorio neprijatelj.”
(Psalm 74.3.)*

Köszöntő

Köszöntök mindenkit, akinek egy ősi templom megmentése nem közömbös!

Valamikor 2000 táján (talán 2002-ben, 2003-ban?) jutottam el először, mesék és legendák alapján a Pusztatemplomhoz. Rekkenő hőségben, Törökbecse felől érkeztem a beodrai úton, és hallgatva a helyismerettel rendelkező ismerősök tanácsára, a 7. kilométerkö után található, gazzal sűrűn benőtt vasúti megálló mellett kanyarodtam le az aszfaltútról. Kátyúkkal teli, földes úton jutottam el hamarosan a helyszínre, bánáti kukoricaföldek között. Azt hittem, az esztergomi királyi palota méltóságteljes romjaihoz értem, vagy talán Provence véletlenül, vagy meteoritként odapottyant, elhanyagolt műemlékéhez? Kis Opel Astrám morgott, prüszkölt, s mintha füstölne, sűrű barna fellegetek húzott maga után a poros úton. Mi pedig feleségemmel nem értettük a szemünk elé táruló mágikus, idő- és térbeli síkokat összekeverő, fenséges látványt. A semmiből kinövő katedrális.

A Pusztatemplom abban a pillanatban nem volt egészen pusztá, egy bizalmatlan rétisas is lakott a tornyában. Körülötte és rég beomlott tetőzete alatt, a templombelsőben tucatnyi ember tisztította a gyomot, irtotta a tarackot, csinosította-óvta a zátonyra futott, kora középkori templomháj környezetét. Megtudtam tőlük, hogy ők a környékbeli falvak lakói, többnyire tordaiak, földművesek. A nehéz napi munka után járnak ki – Vajda János tanár úr irányításával – megóvni s rendben tartani azt, amit a viszontagságos történelem örökségül hagyott rájuk.

Szikár, napcserezett arcú parasztembertől kérdeztem meg a munka szünetében, hogy honnan ez az elszántság, miért takarítják a rom környezetét.

– Ha nem lesz meg a Pusztatemplom, akkor mi, bánáti magyarok sem leszünk már.

Ezt mondta, határozottan, minden pátoz nélkül a hangjában.

Ennek az élménynek a hatására vált teljesen világossá számomra, hogy mindenképpen tenni kellene valamit a bánági kukoricaföldek között magára hagyott, s még így is községmegtartó középkori templomért. A pusztai Notre-Dame-ért, ahogy annak idején újságíróként egyik rádiós riportomban tévesen neveztem. A templom ugyanis nem a párizsi Miasszonyunk-székesegyház rokona, hanem, szakértők szerint, boltozati rendszere alapján inkább a franciaországi bourgeois-i székesegyházé. Szembeötlő bizonyítéka annak, hogy ez a vidék a régi európai civilizáció vérkeringésének része volt, amíg az lehetett.

A fenti élmények hatására kezdeményeztem és szerveztem meg kollégáimmal – immár a belgrádi Collegium Hungaricum igazgatójaként – 2017. szeptember 21-én *Az aracsi Pusztatemplom múltja és jövője* című magyar–szerb tudományos konferenciát. Az esemény fő célja a magyarországi és szerbiai szakemberek közötti szakmai kapcsolat és tapasztalatcsere erősítése volt, emellett annak megvitatása, milyen formában lehetne megmenteni és tartalommal megtölteni a jelkéértékű romot.

A tanácskozás végén két véleményt képviselő tábor alakult ki: az egyik szakmai csoport a restaurálás és észszerű továbbfejlesztés mellett állt, a másik a rekonstrukció tervét elvetve a konzerválás mellett tartott ki. Biacsi Karolina köszo-brász-restaurátor művész az eddigi szakszerűtlen restaurálások káros hatásainak kérdését sem kerülte meg, ami szenvedélyes vitát váltott ki. A különböző művészettörténeti és konzervátori vélemények egy nemes célban végül mégis közös nevezőre jutottak: az „egy oldalon harcolunk” gondolat mellett mindenki kiállt, vagyis a véleménykülönbségek ellenére mindenki azt hangsúlyozta, hogy valamennyien a Pusztatemplom megmentésén dolgoznak.

A belgrádi Collegium Hungaricumban már a konferencia előtt eldöntöttük, hogy annak anyagát kétnyelvű kiadvány formájában szeretnénk publikálni, és bemutatni azt Magyarországon és Szerbiában. Ehhez partnerséget kínált fel a Pécsi Tudományegyetem Művészettörténeti Tanszéke, az újvidéki Forum Könyvkiadó, valamint a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet.

Segítségüket és a meghívásunkat elfogadó szakemberek hozzájárulását hálásan köszönöm. Remélem, megroggyant támfalai mellett kicsit e könyvre is támaszkodhat majd a megújuló aracsi Pusztatemplom. Nem adtam fel a reményt, hogy lesznek magyarok és szerbek, akik megmentik az utókornak.

Dezső János
intézményigazgató, Collegium Hungaricum

Pozdravni govor

Upućujem pozdrav svakome, ko nije ravnodušan prema spasu jedne drevne crkve!

Tamo negde oko 2000. (možda 2002., 2003.?) dospeo sam po prvi put, tragom priča i legendi, do pustarske crkve. Po žarkoj žegi, stigao sam iz pravca Novog Bečaja beodranskim putem i poslušavši savet poznanika upoznatih sa karakteristikama tamošnjeg terena, sa asfaltnog puta sam skrenuo pored gustim korovom obrasle železničke stanice posle 7. kilometarskog obeležja. Nastavljajući zemljanim putem rupčagama ispunjenim, među banatskim kukuruznim poljima stigoh na lokaciju. Pomislio sam da sam stigao do dostojanstvenih ruševina estergomske kraljevske palate, ili je to možda Provans, ili zapušteni spomenik kao meteorita ovde slučajno pala? Moja mala Opel Astra je krkljala, kašljucala i kao da se dimila ostavljajući za sobom guste smeđe oblake po prašnjavom putu. A nas dvoje, moja žena i ja, nismo mogli shvatiti magični, veličanstveni prizor koji se pružio pred našim očima mešajući vremenske i prostorne ravni. Iz ničega izraslu katedralu.

U tom trenutku pustarska crkva nije bila sasvim pusta, u tornju joj se nastanio i jedan nepoverljivi belorepan. Oko njega i ispod davno urušenog krovišta korov je čupalo desetak ljudi, uništavajući pirevinu, ulepšavali i štitili okolinu nasukanog, rano srednjevekovnog crkvenog broda. Saznadoh od njih, da su žitelji okolnih sela, većinom iz Torde i da su zemljoradnici. Izlaze posle napornih dnevnih poslova, stručno predvođeni profesorom Janošem Vajdom, da očuvaju i drže u redu ono što im je u nasleđe ostavila burna prošlost.

U pauzi rada upitao sam jednog suvonjavog, po licu suncem opaljenog seljaka, otkud ova nepokolebljiva odlučnost, zbog čega čiste i spremaju okolinu ruševine?

– Ako ne bude više ove pustarske crkve, onda ni nas banatskih Mađara neće više biti. To je rekao odlučno, bez ikakve patetike u glasu.

Pod uticajem ovog doživljaja postalo mi je sasvim jasno, da bi na svaki način trebalo da se uradi nešto za ovu samoj sebi prepuštenu srednjevekovnu crkvu među banatskim kukuruznim poljima, koja čak i u ovom stanju okuplja i čuva zajednicu. Za ovaj pustarski Notr Dam, kako sam je svojevremeno pogrešno nazvao kao novinar u svojoj radijskoj reportaži. Crkva, naime, nije srodnica pariske katedrale Naše Gospe, nego, prema stručnjacima, na osnovu svodnog sistema pre je bliska katedrali u francuskom Buržu. Jasan dokaz da je ovaj kraj nekada davno bio deo starog evropskog civilizacijskog krvotoka, dok je to bilo moguće.

Pod uticajem opisanog doživljaja inicirao sam i organizovao sa kolegama – već u svojstvu direktora beogradskog Collegium Hungaricum – 21. septembra 2017. mađarsko-srpsku naučnu konferenciju pod nazivom *Prošlost i budućnost aračke crkve u pustari*. Glavni cilj ovog događaja bio je jačanje stručnih kontakata i razmena iskustava između stručnjaka iz Mađarske i Srbije a pored toga još i diskusija o načinu kako bi se mogla spasiti i sadržinski ispuniti ova ruševina od simboličke vrednosti.

Na kraju stručnog skupa formirani su tabori koji zastupaju dva mišljenja: jedna stručna grupa se založila za restauracije i racionalni nastavak razvijanja, druga grupa je, odbacivši plan rekonstrukcije, istrajala uz stav da je potrebna konzervacija. Skulptorka i restauratorka kamena Karolina Biači nije zaobišla ni pitanje štetnih efekata dosadašnjih nestručnih restauracija, što je izazvalo žestoku polemiku. Različita mišljenja istoričara umetnosti i konzervatora su na kraju ipak našla zajednički imenitelj u jednom plemenitom cilju: svi su se složili u pogledu teze „borimo se na jednoj strani”, tj. uprkos različitim stavovima, svi su prihvatili, da zajedno rade na spasavanju pustarske crkve.

U beogradskom Collegium Hungaricum smo već pre konferencije odlučili, da materijal konferencije želimo da objavimo u formi dvojezičnog izdanja i da to predstavimo u Mađarskoj i u Srbiji. Za ovaj poduhvat partnerstvo su ponudili katedra za istoriju umetnosti Pečujskog Univerziteta Nauka, novosadski Izdavački zavod Forum, a takođe i Zavod za kulturu vojvodanskih Mađara.

Iskreno se zahvaljujem na pomoći i na doprinosu stručnjaka koji su prihvatili naš poziv. Nadam se da će uz svoje uzdrmane zidine obnovljena aračka pustarska crkva moći da se makar malo osloni i na ovu knjigu. Nisam izgubio nadu, da će biti Mađara i Srba, koji će da je spasu za buduća pokolenja.

Janoš Deže
direktor Institucije Collegium Hungaricum

Előszó

Ez a kötet a 2017 szeptemberében a belgrádi Collegium Hungaricum szervezésében megrendezett *Az aracsi Pusztatemplom múltja és jövője* című konferencia előadásainak és ezzel együtt a templomrommal foglalkozó kutatók egy csoportja legújabb tudományos eredményeinek és műemlékvédelmi vonatkozású megállapításainak a konferencia szakmai közönségénél szélesebb körben való megismertetésére vállalkozott. A konferencia előadói szerbiai és magyarországi kutatók voltak, akik különböző tudományágak és szakterületek képviselői: a konferenciai munkában művészettörténészek mellett építészek, restaurátorok és műemlékvédelmi szakemberek vettek részt. A konferencia nem vállalkozhatott teljességre, az aracsi templomrommal foglalkozó legújabb kutatások eredményeinek maradéktalan bemutatására és a műemlékvédelmi problémák teljességének körüljárására sem, a kötet pedig mindezek megjelenítésére még kevésbé: az elhangzott előadásoknak is csak egy része készült el írott változatban. A konferencia, ha teljességre nem is, de a témával foglalkozó rangos kutatók szerepeltetésére vállalkozhatott, amelynek eredményeként a kötet a templomrom kutatástörténetének fontos állomása, amely a további kutatásokat és a műemlékvédelmi tevékenységet segítheti. Mindehhez a Zentán 2013-ban a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet szervezésében megvalósult, ugyancsak az aracsi templomrommal foglalkozó konferencia *Záródokumentumának* jelen közlése is hozzájárulhat.

A belgrádi konferencia nem az első azon nemzetközi, szerbiai és magyarországi kutatók főszereplésével létrejött Aracs-konferenci-

ák között. A korábbi zentai konferencia megszervezését elsősorban a templomrom műemlékvédelmi kérdéseinek kezelése körül felmerült problémák, pontosabban az azok megoldását célzó, ám szakmailag elhamarkodottnak minősülő, műemlékvédelmi érdekeltségű tervezői oldalról pedig túldimenzionáltnak mondható tervek indokolták. A konferencia eredményei kétségtelenek, de az ott elhangzott előadások kötetete sajnos nem jelent meg. Jelen kötet szerepe így a hiány részleges pótlására is kiterjed, nemcsak az említett *Záródokumentum* közlése révén, de annak köszönhetően is, hogy a zentai és a belgrádi konferenciának voltak közös résztvevői és átfedései a tematika tekintetében is. A konferenciákat összeköti az is, hogy szakmai szervezésükben Biacsi Karolina és Raffay Endre vettek részt, Zentán Hajnal Jenő és munkatársai, Belgrádban Dezső János és munkatársai segítségével.

Az Aracs-témájú konferenciái aktivitás egyik fontos – a közvélemény számára a tudományos kérdéseket háttérbe szorító – motívuma, a templomromot érintő műemlékvédelmi kérdések és ezektől nem (teljesen) független a turizmust érintő kérdéskör, amint azt a 2017-ben Törökbecsén rendezett konferencia is jól szemléltette. A problémakörök nem választhatóak el egymástól, de hangsúlyozni kell: a tudomány szempontjainak kell a műemlékvédelmieket meghatároznia, a turisztikaiak érvényesülését pedig, mindenféle vállalkozói számításokkal és más, laikus igényekkel együtt, határozottan korlátozni kell, a mindenki számára elfogadható mértékig. Az utóbbiak haszonélvezői lehetnek csupán az előbbieknél, de meghatározói semmiképp. Vitathatatlan, hogy a templomrom fennmaradásának és kutathatósága biztosításának a felelőssége nem másokat, csakis a tudomány és a műemlékvédelem képviselőit és intézményeit terheli: az örökség fenntartásának és továbbadásának felelőssége esetükben élet-, illetve „intézményhosszigan” érvényesül, de megítélésüket azon túl is meghatározza. Mindenki más felelőssége viszonylagos és átmeneti, nem tudományos és kevésbé személyes, funkcióhoz és/vagy lehetőségekhez kötött. A szakmai, minél szélesebb közvélemény szerepét ez esetben is hangsúlyozni kell. A belgrádi konferencia felelősségteljes fontosságát jelzi, hogy

különböző érintett szakmák képviselői számára lehetőséget teremtett a tudós vélemények kifejtéséhez, a szakértői vitához, a szakmai kritikák megfogalmazásához. Az érintett szakmák például a templomrom tornyára 2015-ben épített, statikailag merésznek mondható kiegészítés hiteltelenségét, esztétikailag kifogásolható, a rom szélrajzát megbontó megjelenését, kivitelezésének színvonaltalanságát különösen problémásnak találták. Az aracsi rom toronyproblémája jól mutatja a szakmai felelősség súlyát, de azt is, hogy a műemlékes kiépítések veszélyei vállalhatatlanok – a torony esetében igen, de nagyobb szabású vállalkozások esetében visszabontásokra nem lehet remény, gyakran az emlék fennmaradásának és továbbadásának elveszett lehetőségeire sem.

A konferencián elhangzott, aracsi templomrom kérdéseiben érintett különböző szakmák képviselői megfogalmazta tudós vélemények és megállapítások, éppúgy, mint a szakértői vita és a szakmai kritika ugyanakkor nem titkos, minderről nemcsak a szakmai közönséget és jövőbeli kollégákat, hanem a laikus közönséget is tájékoztatni kell, a jelen érdeklődőit, a templomrom múltja és művészete iránt fogékonnyakat, a megmentésben és fennmaradásban érdekelteket, turistákat és zarándokokat, politikusokat és vállalkozókat is, helyieket és távolabbiakat is.

Az Olvasó által kézben tartott kötet e jogos igény kielégítéséhez kíván hozzájárulni. A kötet kétnyelvű – magyar és szerb –, egyetlen tanulmányt kivéve, amelyet itt és most csak magyar nyelven vagyunk kénytelenek közölni, terminológiai problémákra és a rövid fordítási határidőre hivatkozva.

A Szerkesztők

Predgovor

Svrha ove publikacije je da krugu zainteresovanih širem od uske stručne javnosti prisutne na konferenciji koja je u organizaciji beogradskog Collegium Hungaricum održana septembra 2017. godine pod nazivom *Prošlost i budućnost aračke crkve u pustari*, pruži na uvid predavanja sa tog naučnog skupa a ujedno i najnovija naučna postignuća jedne grupe istraživača posvećenih proučavanju aračke crkve s naročitim akcentom na problematiku zaštite spomenika kulture. Predavači na konferenciji bili su istraživači iz Srbije i Mađarske, predstavnici različitih naučnih grana i stručnih oblasti: u radu konferencije su pored istoričara umetnosti učestvovali arhitekti, restauratori i stručnjaci za zaštitu spomenika kulture. Konferencija nije mogla da teži potpunosti, na bezostatno predstavljanje rezultata najnovijih istraživanja aračke crkvene ruševine, pa ni na ukazivanje svih problema zaštite spomenika kulture. Osim toga, celovitost je onemogućena činjenicom da je samo deo predavanja pripremljen i u pisanom obliku. Mada se nije mogla poduhvatiti celovitosti, na konferenciji su aktivno bili prisutni ugledni istraživači ove tematike i plod toga je ova knjiga kao važna stanica u istorijatu istraživanja crkvene ruševine koja može da potpomogne dalja istraživanja i aktivnosti na zaštiti spomenika kulture. Svemu tome može da doprinese i ovo objavljivanje *Završnog dokumenta* konferencije takođe posvećene aračkoj crkvenoj ruševini održane u Senti 2013. godine u organizaciji Zavoda za kulturu vojvođanskih Mađara.

Beogradska konferencija nije prva međunarodna konferencija posvećena Arači, sa srbijanskim i mađarskim istraživačima kao prota-

gonistima. Razlog za organizovanje ranije, u Senti održane konferencije, predstavljali su u prvom redu problemi koji iskrsavaju u vezi sa pristupom zaštitarskim pitanjima vezanim za crkvenu ruševinu, tačnije za ona rešenja u zaštiti spomenika kulture koja su stručno ocenjena kao pre nagljena i projektantski predimenzionirana. Rezultati konferencije su nesumnjivi, ali, nažalost, predavanja koja su tom prilikom održana nisu objavljena u knjizi. Uloga ove knjige se, dakle, delimično proteže i na parcijalno popunjavanje praznine, ne samo time što se ovde objavljuje *Završni dokument*, već i zahvaljujući tome da su senčanska i beogradska konferencija imale i zajedničke učesnike kao i preklapanja i u tematskom smislu. Konferencije povezuje i to, da su u njihovom stručnom organizovanju učestvovali Karolina Biači i Endre Rafai, u Senti Jene Hajnal sa saradnicima, u Beogradu Janoš Deže i njegovi saradnici.

Jedna od važnih motiva aktivnosti konferencija o Arači, su teme koje – kada je u pitanju javno mnjenje, potiskuje u drugi plan naučna pitanja – sačinjavaju pitanja zaštite crkvene ruševine kao spomenika kulture i ne baš sasvim nevezano za to i pitanje turističkog aspekta ove problematike. To je jasno i nedvosmisleno došlo do izražaja i na konferenciji održanom u Novom Bečeju 2017. godine. Zbir problema se ne mogu razdvojiti, ali je potrebno naglasiti: pristup zaštite spomenika kulture treba da definišu naučni aspekti, a afirmaciju turističkih aspekata pak zajedno sa svakakvim izvođačkim računima i drugim laičkim ambicijama treba odlučno ograničavati, do mere prihvatljive za svakoga. Potonji mogu da budu samo korisnici prethodnih, nikako i određujući činioци istih. Neosporno je, da odgovornost za obezbeđivanje opstanka crkvene ruševine i mogućnosti njenog daljeg ispitivanja pada isključivo na teret nauke, i zaštite spomenika odnosno na predstavnike i institucije zaštite spomenika kulture: u njihovom slučaju odgovornost očuvanja baštine i njenog prenošenja sledećim naraštajima dokle god oni bili živi i institucionalno postojali, ali i izvan toga izricanje sud o njima. Odgovornost svih ostalih je relativna i provizorna, nije vezana za naučne ili još manje za lične funkcije i/ili mogućnosti. Ulogu

stručnog, što šireg javnog mnjenja valja istaknuti i u ovom slučaju. Odgovornu važnost beogradske konferencije naznačuje činjenica da je predstavnicima različitih struka pružila mogućnost da iskažu svoja naučna mišljenja i da formulišu svoje stručne stavove i stručne kritike. Dotične struke su, na primer, problematičnim označile neverovatnost statički riskantne i sa stanovišta estetike sporne dopune tornja ruševine, izgrađene 2015. na, neusklađene sa prvobitnim siluetama/linijama ruševine, dok je za izvođenje rečeno da je na nedopustivo niskom nivou. Problem tornja arache ruševine zorno prikazuje težinu stručne odgovornosti, ali i to, da se ne mogu prihvatiti opasnosti zaštitarskih gradnji – u slučaju tornja da, ali u slučaju krupnijih poduhvata ne bi bilo nade da bi se moglo izvršiti vraćanje na prethodno stanje, a često su beznadežno izgubljene mogućnosti očuvanja i prenošenja baštinske ostavštine.

Sa naučnim mišljenjima i konstatacijama iznetim na konferenciji od strane predstavnika raznih struka treba upoznati ne samo stručnu javnost, buduće kolege, nego i širu javnost, one koji nisu specijalno edukovani, sve zainteresovane ljude, osobe sa afinitetom prema prošlosti i umetnosti crkvene ruševine i kojima je stalo da se ona spasi i tako opstane, tako turiste i hodočasnike, političare i preduzetnike, meštane i goste iz udaljenijih mesta.

Knjiga koju Čitalac drži u rukama želi da udovolji ovom opravdanom, razložnom zahtevu. Dvojezična je – mađarska i srpska – sa svega jednim izuzetkom, kojeg smo prinuđeni da publikujemo samo na mađarskom jeziku zbog nerešenih terminoloških problema i kratkih rokova prevođenja.

Urednici

Az aracsi templom, kortársai között

Metodikai megjegyzések

Az aracsi templomrom tipikus példája annak, amikor egy emlék (majdnem) minden adatát a művészettörténeti elemzésnek kell/ene pótolnia (1. kép). Alapításának idejéről és egyéb körülményeiről (rendi hovatartozásáról, az alapító személyéről, illetve a kegyuraságról) nem tanúskodnak írott források. 1378-ban, amikor a ferencesek engedélyt kértek XI. Gergely pápától az Erzsébet királyné által újjáépített templom átvételére, írásba foglalták, hogy ez idő tájt a romban álló templomról azt sem tudták már, kit illetnek a kegyúri jogok.

Mindenesetre, 1332/37-ben a pápai tizedjegyzék egyházas helyként említette. Mindössze ez a két adat tekinthető hitelesnek, s azt, hogy egy bizonyos Miklós nevű apátja 1256-ban részt vett volna egy esztergomi zsinaton, a bencés monasterológia modern, kritikai összefoglalása 18. századi fikciónak minősítette. Noha e megállapítás szerint „[a] bencés monostorok közé való sorolása önkényes, és nem igazolható”, és azt enyhítve azzal a – nyilván a tatárjárás tényére alapozott – feltételezéssel, hogy „[é]pitése kétségtelenül 1240 előtt történt, kapott helyet a jegyzék C kategóriájában („Monostoros helyek, ahol apátot, szerzetest nem említenek a források”). Így bencés mivolta is csak feltételezés.¹

¹ Hervay F. Levente O. Cist., A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus, in *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, kiállítási katalógus, szerk. Takács Imre (Pannonhalma, 2001), 538–539. – Vö. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, szerk. Kristó Gyula (Budapest, 1994), 53 (Marosi Ernő) a továbbiakban: KMLT 1994.

Ezt is valószínűsíti a korábbi dátum, mivel a 13. század közepe táján már szerzetesrendek nagyobb választékával számolhatunk.

A művészettörténeti besorolás szempontjait és eredményét az a mondat fejezi ki, amely szerint az épületet „[b]imbós fejezetornamentikája, keresztboltozatainak maradványai a 13. század eleji korai gótikához fűzik (Esztergom, kalocsai második székesegyház)”.² A hiányolt forrásoktól individuális adatok lennének elvárhatók: alapítási, építési stb. évszámok, alapítók, apátok, szerzetesek nevei szintén oklevelek, elbeszélő és liturgikus források, esetleg feliratok alapján. Ezek az individuális és konkrét (dátumok esetében pontszerű) adatok alapvetően különböznek attól, ahogyan a művészettörténeti vizsgálat és osztályozás közös sajátosságokat felmutató emlékekből gyűjtő kategóriákat alkotva, hozzávetőleges és feltételezhető *időtartamok*hoz vezet. Ezeknél az időtartamoknál is határozatlanabbak más gyűjtőfogalmak: a 13. század eleji korai gótika jegyeinél pl. lényegesen kevésbé pregnáns az épület bencés jellege, míg a kor építészettörténetében gyakori, meghatározott típusokból kiinduló következtetéseket (pl. a nyugati karzatokból, a tornyok számából és helyzetéből, amelyekkel azonban már a középkori közbecsű-eljárások során is éltek) általában csak túlinterpertáciának tekinthetjük.

A Sevillai Isidorus és követői által írott enciklopédiák révén a korai középkor óta tanított rendszer szerint az *architectusok* valójában „kőművesek (*cementarii*), akik az alapokat elrendezik” (*disponunt in fundamentis*). A középkori distinkció szerint az építészetnek három „része” van, s az elrendezés (*dispositio*), vagy az építéssel (*constructio*), vagy a díszítéssel (*venustas*) függ össze. Az elrendezés a leginkább

² KMTL 1994, i. h., vö. Marosi, Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts* (Budapest, 1984), 123. [Az érvelés logikája: mivel tagozatainak ornamentikájában viszonylag távoli rokon vonások fedezhetők fel Kalocsa, Ócsa, Vértesszentkereszt emlékeivel, ezért valószínű, hogy időben is távolabbi ezeknél.] – Hasonló datálás: Henszlmann Imre, *Magyarország ó-keresztvén, román és átmenet-stíllű mű-emlékeinek rövid ismeretése* (Budapest, 1876), 104. skk, Gerevich Tibor, *Magyarország románkori emlékei* (Budapest, 1938), 106. sk.

tervezésnek felfogható tevékenység, amely a középkorban típusokat követ, s – különösen a gótika kezdetétől fogva – a konstrukció mutatja a legdinamikusabb változásokat (a technológiai „fejlődést”).³ Úgy látszik, hogy a korábbi középkorban a *cementarius* játszott vezető szerepet; helyét a kőfaragó (*lapicida*), a gótika tervező építésze foglalta el. A konstrukció kevésbé mutat személyes vonásokat, abban az értelemben, ahogyan – az írásból és a festészetből vett hasonlaltal – a műben a „kéz” megkülönböztethető, az individuumig leginkább a *venustasra* figyelemmel, az ornamentika stíluskritikájában lehet eljutni. Ezért játszik fontos szerepet a faragott építészeti ornamentika vizsgálata, s jut *pseudo-individuum*okig, mintegy kitöltve az írott hagyományozódás hézagait. A stíluskritika ritka diadalai közé tartozik, ha az általa megkülönböztetett egyének valóságos kiléte írott forrásokból igazolódik.

Ilyen stíluskritikai problémákat – és véleményem szerint talán kronológiai kérdéseket is – vet fel az az aracsi pilaszerfejezet, amelyet Gerece Péter örökített meg fényképen (2. kép), s amelynek levélsorai nem kora gótikus, hanem inkább a 14. századra engednek következtetni – hadd emlékeztessünk Erzsébet királyné építkezésére! Egyelőre egy esztergomi⁴ és egy újlaki⁵ fejezet jelezheti legalább a tájékozódásunk irányát (3–4. kép).

Magyarországi környezet

A legtöbb, amit ma az aracsi templomépület művészettörténeti helyéről (vagyis kőfaragóinak eredetéről vagy tanultságáról) tudunk, vagy tudni vélünk, az épület faragott kő díszítésének stíluskritikai

³ Marosi Ernő, *A középkori művészet világa* (Budapest, 1969), id. a bővített kiadás: *A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század* (Budapest, 1997), 185. és kommentárok a vonatkozó jegyzetekben.

⁴ *Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely (Esztergom, 2004), kat. 23, 156–157.

⁵ Vukičević-Samaržija, Diana, A középkori Újlak és műemlékei, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. Kollár Tibor (Szeged, 2000), 475–500. oldal, 26, 28–32. kép.

vizsgálatain alapul. Ebben az épületornamentikában domináns szerepet játszanak a sásra emlékeztető, hosszúkás, többnyire bimbószerű alakzatban végződő levéllel alkotott kehelyfejezetek. Uralmuk az épület díszítésében nem mondható kizárólagosnak, de mintha már érvényesülne bennük a gótikus építészeti díszítés legfontosabb alapelve, az egyöntetűség.

Ezt az egyöntetűséget töri meg az a formai változat, amely mindössze egy aracsi fejezeten jelentkezik (5. kép). A levelektől közrefogott kehely gyűrűs osztása olyan sajátosság, amelynek mintaképei bizonyosan az esztergomi székesegyház nyugati részeihez tartoztak (6. kép). Ezek építésére a királyi palota „Fehér toronynak” nevezett lakótornyával egy időben, a 12. század utolsó negyedében kerülhetett sor. A fejezettípus provenç-i, antikizáló emlékeket, pl. Saint-Gillesből valókat követ (7. kép).⁶ Raffay Endre tisztázta, hogy a két feltételezett, közös műhelyt foglalkoztató esztergomi építkezésen nagy szerepet játszott egy minden bizonnyal emiliai, Modenában, Parmában kimutatható műhely, amely provenç-i és még igen modern Île-de-France-i stílussajátosságokat is követett.⁷ Az aracsi fejezeteket

⁶ Raffay Endre, Az aracsi templom, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. Kollár Tibor (Szeged, 2000), 449–474, itt: 466–469, képi dokumentumok uo. 35–38, 42. kép.

⁷ Raffay Endre, *Esztergom, Vértesszentkereszt* (Újvidék 2006), 7–15; Raffay Endre, Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és a magyarországi gótika kezdetei, in *Ars perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája*, Budapest, 2009. Tanulmányok, szerk. Tüskés Anna (Budapest, 2010), 23–29. – A modenai Ghirlandina protomé-fejezete esztergomi hatásának kérdéséhez összefoglalóan: Tóth Sándor, *Római kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi magyar gyűjteményében*, szerk. Mikó Árpád (Budapest, 2010), 42–43. A Póvidéki műhelynek a franciaországi korai gótikus stílusvonások közvetítésében is meghatározó szerepet tulajdonított Sauerländer, Willibald [recenzió: Marosi, i. m. 1984], *Cahiers de Civilisation Médiévale* 19 (1986), 289. Vö. Benedetto Antelami (Arturo Carlo Quintavalle, a „személyiség” rekonstrukciója, a gótika Île-de-France-i forrásvidékeinek ismeretére vonatkozó stílustörténeti érvekkel), *Enciclopedia dell'Arte Medievale* II (Roma, 1991), 58–68, illetve [a szó mint gyűjtőnév]: Antelami Magistri (Enrico Gandolfo), uo. 68–70.

elnagyoltabb formakezelés jellemzi, mint feltehető mintaképeiket. Más motívumátvételt nem is igen lehet kimutatni. Egy, az egyöntetűség gótikus elvének ellentmondó aracsi fejezet (8. kép) csak a rajta ábrázolt kis atlaszfigura típusában követett ugyancsak saint-gilles-i mintaképet⁸, stílusában azonban nem. Ugyanennek a fejezetnek déli nézetében azonban egy nagyon viharvert kis, ülő figura figyelhető meg, amelyhez hasonlókat a vértesszentkereszti bencés romokból⁹ ismerünk (9. kép). Éppen az ottani gazdag figurális díszítés szolgáltat érveket a Szentkereszt apátság ciszterci rendeltetésének feltevése ellenében, holott írott források igazolják, hogy az építkezés idején ciszterciek is szerepet játszottak a Csák nemzetség monostorának szervezetében. Egy, a tatai műromban alkalmazott fejezeten egy ülő szerzetes tanít móresra egy megszelídített vadállatot (10. kép).¹⁰ A fríz a vértesszentkereszti nyolcszögletes hajópillérek egyikét díszíthette, s ezért a vértesi monostor szerepét régóta mérlegelik Aracs művészettörténeti irodalmában. Felvetődött, hogy mindkettő empóriummal is rendelkezett a hosszház mellékhajói fölött, Sedlmayr János rajzokkal is alátámasztott rekonstrukciós hipotéziseit azonban egyik helyen sem lehetett igazolni az épületek maradványai alapján (11. kép).¹¹

⁸ Raffay, i. m. 2000, 41. kép. Uo. 468–470: a Pó-vidéki és provençe-i vonatkozások áttekintése.

⁹ Marosi, i. m. 1984, 108, valamint 305. kép; Mezősiné Dr. Kozák Éva, A vértesszentkereszti apátság, *Művészettörténet – Műemlékvédelem* 5 (1993), 50. kö, kép és 298. oldal.

¹⁰ Ugyanebből a sorozatból lásd még [a kulcsot tartó szerzetes által kötéllel – *kötőfékkel* – megfűszerezett oroszlán: Marosi, i. m. 1984, 308. kép]. Mezősiné Kozák Éva, i. m. 1993, 47. jelzi, hogy felfigyelt a vadállatokat fegyvermező szerzetesek tematikájára, de egyébként ragaszkodik ahhoz, hogy a részletesen ismertetett állatküzdelenk-tematikát, a „keletről származó (sic!) kézirat[ként]” említett *Physiologus*-ból származtassa.

¹¹ Sedlmayr János, A vértesszentkereszti apátsági templom építészeti koncepciója, *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970), 291. skk. Kritikájához lásd Marosi, i. m. 1984, 154–155, különösen: 736. jegyzet.

Ennek a viszonynak jól ismert rajzi megjelenítése az az összeállítás, amelyet a *Technika* című folyóirat 1939-es kötetében, a budapesti Műegyetem építészettörténeti felméréssorozatában Csányi Károly és Lux Géza adott közre (12. kép). A „Nyolcszögletes főhajópillérek magyarországi románkori templomokból” képaláírás célja egy magyar specifikumnak tekintett megoldás dokumentációja. „Tekintettel arra, hogy a nyolcszögű pillér a példaként felsorakoztatott emlékek tanúsága szerint hazánkban igen kedvelt volt, és mert az ilyen pillérek főleg hazánk területén találhatók, azt állíthatjuk, hogy ez a magyar románkori építészet egyik jellegzetesen magyar vonásának tekinthető.”¹² A magyar sajátosságokra koncentrálnak a szerzők szempontjából is mellőzhető a türjei és a jáki példa, amelyek esetében lilienfeldi formák rokonsága miatt főlegessé válik az amúgy is nehezen elképzelhető hazai fejlődés feltevése.¹³ Megmarad Ócsa, Aracs és Vértesszentkereszt, amelyek sorrendje is a szerzők felfogása szerint az egyszerűtől a bonyolultabb megoldásokig terjedő fokozatokat mutatja. Ezekhez fűztem 1984-ben egy, az esztergomi kőtárban több töredéssel képviselt nyolcszögű pillért, amely lehet pilisszentkereszt-i eredetű is. Ott semmiképpen nem a templom hosszházában állhatott, hanem mint sok hasonló karcsú, kerek vagy nyolcszögű kora gótikus pillér, esetleg káptalanteremben vagy refektóriumban.¹⁴

Csányi és Lux megfigyelése szerint [a nyolcszögű pillérek] „úgy az araci, mint a vértesszentkereszt-i templom alaprajzán teljesen azonos csoportosításban jelentkeznek. Számuk is egyezik, mert mindkét helyen négy nyolcszögű pillér van a nyugati zárófaltól kelet felé számított első és második pillérállásban, a harmadikban, mind Aracson, mind Vértesszentkeresztben kötegpillér áll”. Mindebből a két utóbbi emlék szoros műhelyközösségére következtettek.¹⁵

¹² Csányi Károly – Lux Géza, Ócsa, református templom, *Technika* 1939, 4. sz., kny. 6. és 6. ábra.

¹³ Vö. Marosi, 1984, 155.

¹⁴ Marosi, i. m. 1984, 152.

¹⁵ Vö. Raffay, i. m. 2000, 463.

A viszonyok ennél lényegesen bonyolultabbak, és nemcsak mindhárom emlék mutat fel lényeges hiányokat, hanem joggal lehet hiányzó láncszemekre is gondolni. Általában is ritkaság, hogy teljes középkori folyamatok valamennyi fázisát tudjuk dokumentálni, s ez még ritkább Magyarország művészettörténetében.¹⁶ Már Csányi és Lux mint e folyamatok színhelyére vagy inspiráló központjára, Kalocsára utalt. Az 1970-es években pontosan ugyanannyi emlék alapján foglalhattam állást ebben a kérdésben. Lényeges azonban, hogy akkoriban még alig volt ismeretes valami a pilisi ciszterci apátság maradványaiból. Ma ezeket szokás Kalocsával kapcsolatba hozni, feltételezve azt is, hogy egymással párhuzamosan két műhelytevékenység is folyt az ország közepén 1200 körül: az egyik Esztergomban, a másik Pilisszentkereszten, Óbudán, majd Kalocsán. Ilyen párhuzamosság feltevésének nincs értelme: Esztergom és a pilisi apátság között az a legnagyobb különbség, hogy Esztergomban hosszabb ideje elkezdett munkákról volt szó, amelyekhez még az Észak-Itália által közvetített korai gótikus elemek is járultak, Pilisszentkereszten, Óbudán és Kalocsán viszont csakis a kor legmodernebb stílustörekvései jelentek meg. Mivel időközben Kalocsán nagyszabású feltárás folyt, annak – a magyar régészetben és művészetben eddig példátlan titkolózással elzárt – leleteiből is nyilván levonhatók majd történeti következtetések.

Hogy a 13. század elején mi volt modern, és mi régies (netán: „maradi”), nem könnyű eldönteni. Az ócsai premontrei prépostsági templom látszólagos támváltásos (*a-b-a-b-a*) főhajófala, amelyen kötegpillérek váltakoznak nyolcszögűekkel, talán tervezett (vagy meg is épített, de lerombolt: Ócsa is hosszú ideig állt romokban!) hatsüveges boltozatok hordozására, amelyek átlós bordái és hevedere a pillérkötegekről indulhattak, a harántbordák pedig konzolokról (13. kép). Ilyen konzolokat rajzolt a vértesszentkereszti nyolcszögű pillérekre Sedlmayr János (?), talán inkább Túrje ihlető hatására, mint azért, mintha a valóban létező konzolok éppen itteni helyének volna valamiféle bizo-

¹⁶ A történések rekonstrukciójának kísérlete: Marosi, i. m. 1984, 153–155.

nyítéka. Építészek szokása, hogy ami valahol megvan, azt bárhol megvalósítható ötletnek tartják. A nyolcszögű pillérek Aracson és Vértesszentkereszten megszakítatlan (*a-b-b-a*) sora nem fejlődési fok, hanem formai variáns. Vértesszentkereszten a kötegpilléreken kívül ugyanúgy nincs támpontjuk a boltozatoknak – azonkívül, hogy a gádorfalba illeszkedő konzolok jöhetnek szóba, mint Ócsán. Jól dokumentálható ugyanakkor a főhajó fölött mintegy lebegő bordás keresztboltozat Aracson – Raffay Endre kitűnő elemzést írt róla és a diadalív közelében, valamint a nyugati zárófal sarkainál található konzolokról.¹⁷ Szólni kellene még itt a nyugati hosszház-szakaszokban részben feltételezhető, részben dokumentált karzatokról is, amilyenre Aracs van der Venne-féle látképén bukkanunk (14. kép). Így tekintve, mindhárom épület közös sajátossága lehetett a főhajó fölött mintegy lebegő, egyseges boltozat – amelynek persze régiesebb változatát képviselhette az Ócsán feltételezett hatsüveges boltozat. Mindenesetre, a főhajó harántirányú téglalap alaprajzú szakaszait hosszanti téglalapok kísérik Ócsán és Vértesszentkereszten egyaránt. Csányi és Lux ezt nevezi „szabad rendszernek”, megkülönböztetve tőle a tulajdonképpeni kötött rendszert.¹⁸ A keskenyebb mellékhajó-szakaszok Aracson is megvannak, de a főhajó szakaszai négyzetesek, vagy ahhoz közeli arányúak.

Amikor középkori emlékek téralkotásáról beszélünk, ezt sokféle szempontból tehetjük. Az építészeti tér elemzésének egyik módja a faltagolás elemzése, a másik a térfűzésé. A legmodernebbnek Ócsa tűnik: a három szentély poligonális alaprajzú, megerősített, de nem támpilléres sarkokkal. A viszonylag rövid (4 – vagy csak 2 – szakaszos) hajótól keletre négyzet és kereszthajó található: mindegyik téglalap alaprajzú. Csak a szentélynégyyszög négyzetes. Ennek van szalagbordás keresztboltozata is. Egyébiránt Ócsa épülete valóságos boltozatmúzeum,

¹⁷ Raffay Endre, Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei, *Hid* 76 (2013. április), 62–86., itt: 76.

¹⁸ Csányi–Lux, i. m. 1939, 5.

az említett szentélynézet-boltozaton kívül gazdagon profilozott bordás boltsüvegekkel középen és kolostorboltozatokkal a mellékszentélyek fölött. Van borda nélküli keresztboltozat is a kereszthajó melletti két melléktér fölött. A gyűjteményből tényleg csak a hatsüveges boltozatok hiányoznak. Az ócsai templom esztergomi vonatkozásai mind a dekoratív faragványokon, mind a kora gótikus boltozás formái iránt való érdeklődésben nyilvánvalóak, az egész azonban mégis más. Vértesszentkereszt mintha Ócsa különös replikája lenne: négyezettel és itt apszisokkal bővített kereszthajóval. A szintén szalagbordás szentélynégyzet különlegességei az apszisoknál kisebb félköríves fülkék. Mind Ócsa, mind Vértesszentkereszt annak az additív kompozíciós elvnek iskolapéldája, amelyet Paul Frankl a romanikára mondott jellemzőnek; Ócsán minden szögletes, Vértesszentkeresztben minden kerekded. Ez utóbbi kettőnek egy-egy szakasszal hosszabb a hosszháza, s ehhez itt is haránttéglalap-fomájú négyezet járul. A keleten tagolt diadalívpillérekkel, nyugat felé a lábazattól kezdve egységes tagolású pillérköteggel határolt négyezet a három épületben a legazonosabb téregység. Ócsa és Vértesszentkereszt (az előbbi premontrei, a másik bizonyára bencés) viszonylag gazdag téralakításával szemben Aracsé a lehető legegyszerűbb: három apszisa a keleti hosszház-szakasz határvonaláról indul: mindenesetre ezt a vonalat követi a gazdagabb díszítés, benne figurális is. Egészében az aracsi épület mintegy az ócsainak és még a vértesszentkeresztinek is redukciójaként jelenik meg.

Másban is különböznek az épületek. Ócsa és Vértesszentkereszt templomai nagykváder-épületek, gazdagon díszítve: az elképzelhető legfinomabb és legdrágább kivitelben. Aracs ellenben téglapépület, amelynek igényességét a sűrűn alkalmazott kő tagozatok mutatják: mindenesetre a Tisza árterében ezekre alighanem nehezebb volt szert tenni, mint Ócsán a közeli Kőbánya mészkövére. Csányi Károly és Lux Géza szóvá tette azt is, amit leginkább Ócsán érezni, de a másik két épületen is: „egyfajta esetlenséget, nehézkes aránytalanságot, mivel előnyei mellett [a] nyolcszögforma hátránya, hogy a pillért elég vas-tagra kellett alakítani azért, hogy a ráfutó heveder- és borda-tagozatok

rajta jól elférjenek.”¹⁹ Arra is utaltak, hogy a nehézkesség elkerülésére szívesen alkalmaztak hengeres pillérformákat. Ebben a tekintetben a két kváderépület éppen fordítva viselkedik, mint a térkompozícióra nézve. Ócsa nehézkes, és a falvastagsághoz képest aránytalanul túlméretezett pilléreit erős párkányprofil zárja le, Vértesszentkereszten a pillérek lezárásában olyan párkányok rekonstruálhatók, amelyek figurális dísze állatfrízekből és a vadállatokat kötéllel megregulázó, vagy tanító szerzetesekből áll. Egy bimbós, leveles frízzel zárt pillér rekonstrukcióját Sedlmayr János tervei szerint fel is állították, de szerencsére annak a kívánságának már nem tettek eleget, hogy a tatái műrom fontos részeit is szétbontsák. Az aracsia a nyolcszögű pillértörzs karcsúbb arányaiban éppúgy közelebb állnak a klasszikus típushoz, mint abban, hogy fejezeteiket két sorban elrendezett bimbós levelek díszítették.

Romanika és korai gótika Európában

A Csányi Károly és Lux Géza utóbb idézett fejtegetésének háttérében a középkori épület látványának sajátossága áll. Ez esetben a korai gótikus építészetnek arról a rendszeréről van szó, amelyben kerek pillérek mintegy semleges formaként különülnek el, különösen a négyszögek mindig a talajszintről induló formáitól. A párizsi Notre-Dame-székesegyház és a laoni hosszház faltagolási rendszerei között nemcsak típusbeli rokonság van, hanem építőik személyes kapcsolatban is álltak egymással (15. kép). A párizsi hosszház kerek pillérei fölé mintegy a menny magasából ereszkedik le lebegve egy mennyei templom épülete. Hans Sedlmayr erre alapozta azt a teóriát, amely szerint a gótikus templomtér a korai gótika óta valójában a templomszentelési himnusz mennyei Jeruzsálemének ábrázolása.²⁰ A párizsi hosszház építkezése az 1163-ban elkezdett szentély befejezését követő 1182-es felszentelés után folyt, egészen a 13. század elejéig. Az előbb elkezdett, de a

¹⁹ Csányi–Lux, i. m. 1939, 6.

²⁰ Sedlmayr, Hans, *Die Entstehung der Kathedrale* (Zürich, 1950), 59–61. Kap. 12: Das Schweben des Baus: Innenraum.

párizsival párhuzamosan folyó építkezés 1180 táján ér a kereszthajóhoz közeli hosszház-szakaszokig, amit az igazol, hogy az első szakasz pillérei a *fûts-en-delit*-nek az 1174–78 közötti canterburyi szentélyen bevezetett formái újításait tükrözik. A hajófal alatt lábazatszerű zónát alkotó kerek pillérek fent elemzett szoros összefüggései egy széles körben elterjedt korai gótikus tagolási típus tartozékai, közkedveltségüket az ún. „klasszikus gótika” első emlékei és olyan emlékek is bizonyítják, mint a dijoni Notre-Dame-templom. A kerek és a nyolcszög alaprajzú pillérek tulajdonképpen egyenrangú formai variánsok, amint erre különösen a chartres-i székesegyház alaktana világít rá (16. kép).²¹ A hajó *pilier cantonné*-inek sajátos támváltásában nyolcszögű pillérmagok körül elrendezett hengeres oszlopok váltakoznak kerek pillérek körül nyolcszögű oszlopocskákkal. A chartres-i relatív kronológia szerint a szentélyfej felmenő szerkezetei későbbiek a hosszháznál. Itt, a körüljáróban oszlopocskákkal nem kísért, tiszta hengeres pillérek váltakoznak nyolcszögűekkel. Ezekben a magyarországi emlékek távoli mintaképeit fedezhetjük fel. A chartres-i előképek különösen az aracsi pillérforma esetében nyilvánvalóak. A korai gótika franciaországi emlékeihez fűződő kapcsolatok aligha közvetlenek: nyilvánvalóan a gótikus szerkezetekkel együtt, a 13. század elején Európa-szerte terjedő építészeti innovációkról lehet szó. A Max Hirmer kiadásában megjelent 1985-ös szintézisben mint a laoni rendszer iskolapéldáját mutatták be a mouzoni apátsági templomot, amelynek építéskezdetét 1195 tájára tették.²² Eközben kifejezést nyert rokonságának – és egyidejűségének – megállapítása a limburgi St. Georgskirchével (17. kép).

Az itt tárgyalt jelenségek közül a legkényesebb éppen a tárgyalt emlékeknek, a korai gótikának Észak-Franciaországból kiinduló tendencia keretében való tárgyalása. De kérdés: elkerülhetetlen, vagy

²¹ Vö. Kimpel, Dieter – Suckale, Robert, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270* (München, 1985), 161. sk. [támváltás a párizsi Notre-Dame mellék-hajóiban; 209–211 [Chartres, szentélykörüljáró és a laoni stílus].

²² Kimpel–Suckale, i. m. 1985, 293–294 és hozzá: 494. oldal, 53. jegyzet.

egyáltalán szükséges-e, hogy romanikát és gótikát, olyan korszakokat különböztessünk meg egymástól, amelyekről a korszak emberei nem tudtak, s amelyeknek megvalósítása épp ezért nem tartozhattak törekvéseik közé?

Nyilvánvaló, hogy olyan építészeti formák, amilyenek a nyolcszögű pillérek (és az építészeti tipológia más elemei: fejezet- és tagozatformák, profilozás-típusok) nem olyan értelemben tartoznak a korai gótikus építészet recepciójához, mint pl. az egyidejű, ugyanezt a recepciót képviselő Limburg an der Lahn-i St. Georgskirche a maga kétrétegű, négyszintes falrendszerével. E templomnak csak 1235-ös felszentelését igazolja írott forrás, s ebből kiindulva, építésének kezdetét a korábbi szakirodalom 1220 tájára datálta. Ezzel szemben a modern dendrokronológiai adatokból, amelyek az 1210-es években már a tetőszék munkáiról szólnak, a munkák elkezdésének a laoni mintaképhez igen közeli, már 1190 körüli ideje valószínű.²³ A limburgi épületnek, négyszintes felépítésének, a fal kétrétegű struktúrájának alapvonásai egyértelműen Laonhoz viszonyítva értelmezhetők, kisebb szerkezeti vonásokban (amilyen pl. az ablakok és a triforium viszonya) egyértelműen román kori hagyomány érvényesül. A beillesztett színes márvány monolit oszloptörzsek Limburgban nem feltétlenül korábbi stílusfázisra utalnak. A két épület külső képe világosabban mutatja azoknak a Wölfflin nyomán koncipiált elveknek az érvényesülését, amelyekkel Paul Frankl kísérelte meg rendszerezni a romanika és a gótika kategóriáit. Látképük mindenekelőtt a román kori additivitásnak, illetve a gótikus építészeti kompozíció divizív jellegének ezzel szembeni ellentétét igazolja. Limburg an der Lahn kisebb méretével úgy értelmezhető, mintha az első terv szerinti, félköríves szentélyű laoni épület kereszthajójának és szentélyének modellje lett volna.

²³ Winterfeld, Dethard von, *Der Dom zu Limburg. Eine architekturgeschichtliche Betrachtung*, in *Deutsche Königspalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, Göttingen, 2005, 87–115; id. 88–91.

Laon, Limburg és Aracs méretei között technikai okokból csak hozzávetőleges nagyságokat hasonlíthatunk össze, semmiképpen sem pontos arányokat (18. kép). Ez arra utal, hogy a diszpozíció hasonló rendszere mellett Limburg an der Lahnt kisebb mérete is megkülönbözteti a pikárdiai székesegyháztól. Feltűnő, hogy a keresztboltozatos boltszakasz (a *travé*) viszonylag azonos méretű alaprajzi egységet jelent a különféle nagyságú és eltérően komplex szerkesztésű típusokhoz tartozó épületekben. Aracs nemcsak abban különbözik, hogy alig több a limburgi épület felénél, hanem azáltal is, hogy egyszerűbb térkompozíciójában kisszámú elem összegződik. Ez a templom azonban korának magyar emlékei között is kicsinek bizonyult, Ócsa vagy Vértes-szentkereszt valamivel több eséllyel lehetne összevethető a limburgi Georgskirchével.

A legjelentősebb különbséget azonban nem a méretekben, nem is a részletekben, hanem az építészeti térhatárolás és térkompozíció sajátosságaiban fedezhetjük fel (19. kép). Korábban már Raffay Endre utalt – jóllehet más szempontból, a bourges-i székesegyház morfológiai rokonságát kutatva – a vercelli S. Andrea rokonságára az aracsi épülettel (20. kép).²⁴ Az alsó-ausztriai Lilienfeld ciszterci apátságának templomában a főhajó nagyfokú rokonságot árul el a vercelli épülettel. Lilienfeldet 1230-ban, VI. Lipót herceg temetésére szentelték fel, valószínűleg ezután került sor a hosszház csarnok-elrendezésű első szakaszának tervezésére, amit a többi részben bazilikális szerkezet váltott fel.²⁵ A morvaországi Tišnov ciszterci kolostorát 1233 előtt alapították, s benne 1239-ben már eltemethették Přemysl őrgrofot, majd 1240-ben

²⁴ Raffay, i. m. 2000, 464. – Wagner-Rieger, Renate, *Die italienische Baukunst zu Beginn der Gotik, Bd I. Oberitalien* (Graz–Köln, 1956), 157–160.

²⁵ Wagner-Rieger, Renate, *Mittelalterliche Architektur in Österreich* (St. Pölten–Wien, 1988), 92–95; Seeger, Ursule, *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg* (München–Berlin, 1997), 50–53.

az alapítót, Constantia királynét is (21. kép).²⁶ Az aracsi épületnek rokonsága kortársainak egyelőre meghatározatlan és itt csak néhány példával jelzett tágabb környezetébe vezet, anélkül, hogy benne a központoknak és a perifériának hasonló viszonyait tételezhetnénk fel, mint a Franciaországból származtatott stílusban.

A fentebb többé-kevésbé (részben a viszonylag jó állapotban megőrzött példák bemutatása érdekében) véletlenszerűen egymás mellé állított négy példa közül is kettő ciszterci emlék. Renate Wagner-Rieger nem habozott közös nevezőként a ciszterci építészetet megnevezni, noha Vercelli építészeti rendszerében azt emelte ki, hogy ez „az érett gótika gondolataival kapcsolatos állásfoglalás”. Nem kétséges, hogy ennek a stílusfajtának az észak-franciaországi építészethez és annak közvetlen recepciója mellett különböző jelzőkkel való megkülönböztetése (régbben: az „átmeneti stílus” 19. századi eredetű fogalma, az újabb irodalomban burgundi gótika, ciszterci gótika).²⁷ Wagner-Rieger az építészettörténetben ritkának mondható eljárással azzal érvelt, hogy Vercelli építészete „hangulati tekintetben” ered a ciszterci építészettől.²⁸ Ennek a tagozatok morfológiájától függetlenített elgondolásnak háttérben azt az értékelést fedezhetjük fel, amelyre a közelmúlt historiográfiai irodalma hívta fel: eszerint a második világháború utáni évtizedekben (egyidejűleg az európai egység gondolatának térhódításával)

²⁶ Kuthan, Jiří, *Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser in Böhmen und in Mähren* (München–Berlin, 1982), 275.

²⁷ A 13. századi gótika fejlődési fokozatainak és stílusfajtáinak kritikai tárgyalására korai kísérlet: Marosi, i. m. 1984, 156–187. Az ebben felvetett fogalmaknak – és ezáltal Közép-Európa sajátosságainak – tisztázása azóta sem megoldott feladat.

²⁸ Eszerint a kétszintes hosszházfal-tagolás alapjául más térfelfogás szolgál, mint a gótikus kétrétegű falszerkezet követésében. Annak, hogy hangulati és ideológiai, nem morfológiai vagy technikai problémáról van szó, pontos megfogalmazása (kiemelések: M. E.): Ein anderes Raumideal macht sich geltend, das auf *Strenge und Einfachheit* ausgeht und vor allem *stimmungsmäßig* von der Zisterzienserarchitektur herkommt: Wagner-Rieger, i. m. 1956, 160.

a centralizált ciszterci rendi szervezet és ennek építészeti tükörképe jelenítette meg az egység ideálját.²⁹

A példák közös sajátossága, hogy ezekben az épületekben a megszakítatlan – és mélységében is tagolatlan – fal hasonló szerepet játszik, mint a romanika építészetében, ugyanakkor pillérek és árkádvégek, továbbá a bordás keresztboltozatokat előkészítő, felmenő pilaszterek gótikus stílusúak. Ilyen épületek nagy számban találhatóak a 13. századi Közép-Európában, ahol a kolduló rendek is ebben találtak rá az egyszerűség ideáljának megfelelő építészetre. Ennek a stílusnak története megíratlan, nem utolsósorban bizonyára azért, mert – ellentétben a korábbi korszakkal – Közép-Európa egysége máig is „hangulati tekintetben”, nem objektíve tételezhető. Az aracsi templom példája is bizonyítja, milyen hasznos lenne mind az értelmezés, mind a restaurátori gyakorlat számára, ha rendszeresebb ismeretekkel rendelkeznénk.

²⁹ Fleischhauer, Carsten, Eine mittelalterliche Präfiguration der europäischen Einigungsidee? Die Erforschung der Zisterzienserarchitektur im westlichen Nachkriegsdeutschland, in *Kunstgeschichte nach 1945. Kontinuität und Neubeginn in Deutschland*, hg. von Nikola Doll, Ruth Heftrig, Olaf Peters und Ulrich Rehm (Köln–Weimar–Wien, 2006), 77–87.



I. Aracs, templomrom, délnyugat felőli nézet
I. Arača, ruševina crkve, viđeno sa jugozapada



2. Aracs, pilaszterfejezet Törökbecsén, Gerecze Péter felvétele,
 egykor: Forster-központ fotótára
2. Arača, kapitel pilastera u Novom Bečeju, snimio Peter Gerece,
 ranije: fototeka Foster centra



3. Esztergom, székesegyház, 14. századi falpillér-fő, Esztergom,
 Vármúzeum
3. Estergom, katedrál, kapitel zidnog stupa iz 14. veka, Estergom,
 Varmuzeum



4. Falpillér-fejezet
 Újlakról, Zagreb, Povjesni
 Muzej Hrvatske
 4. Kapitel zidnog stuba iz
 Iloka, Zagreb, Povjesni
 Muzej Hrvatske



5. Aracs, templomrom, falpillér fejezetcsoportja, gyűrűvel tagolt
 kehellyel
 5. Arača, crkvena ruševina, grupa kapitela zidnog stuba sa putirom
 segmentiranim prstenom

6. Esztergom,
székesegyház, pilaszterfő
két levélsorral,
Esztergom, Vármúzeum
6. Estergom, katedrala,
kapitel pilastera sa dva
reda listova, Estergom,
Varmuzeum



7. Saint-Gilles du Gard,
bencés apátsági templom,
nyugati kapuzat, fejezet
gyűrűvel tagolt kehellyel
7. Sen-Žil di Gar,
benediktínska opatijska
crkva, zapadna kapija,
kapitel sa prstenom
segmentovanim putirom



8. Aracs, templomrom,
a déli árkád keleti
pilaszterének (atlaszos)
fejezete, dél felőli nézet
8. Arača, ruševina
crkve, kapitel (sa
atlasom) istočno
pilastera južne arkade,
viđeno s južne strane

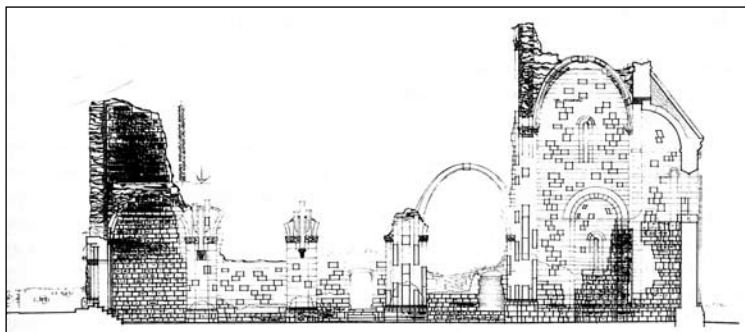


9. Vértesszentkereszt,
férfifej, Tata, Kuny
Domokos Múzeum
9. Vertešsentkereszt,
muška glava, Tata,
Muzej Kuni Domokoš



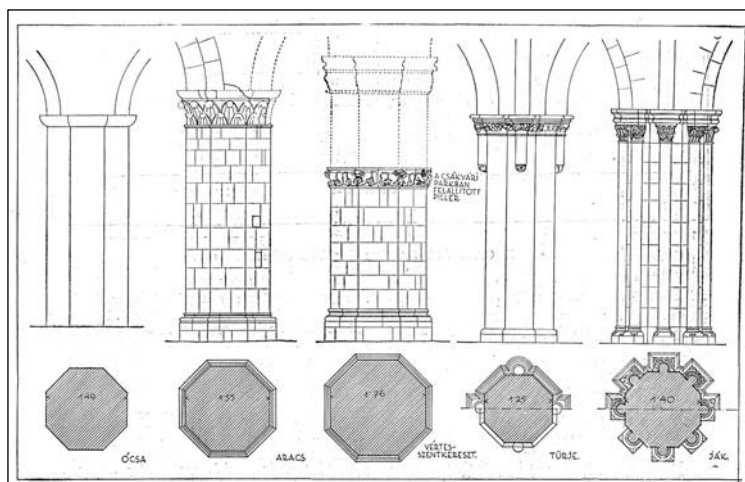
10. Vértesszentkereszt, nyolcszögű pillér fejezetének részlete: állatot fegyelmez szerzetes. Tata, múrom

10. Vertešsentskerest, fragment kapitela oktogonálnog stuba: redovnik disciplinuje životinju. Tata, veštačka ruševina

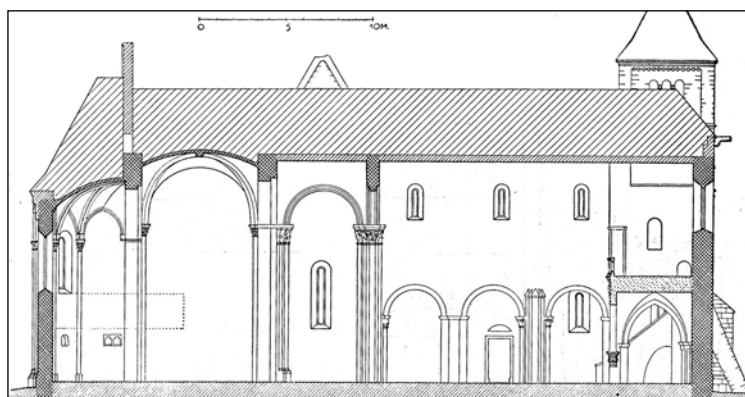


11. Vértesszentkereszt, a rom hossz metszete nézettel észak felé, Sedlmayr János rekonstrukciós rajza

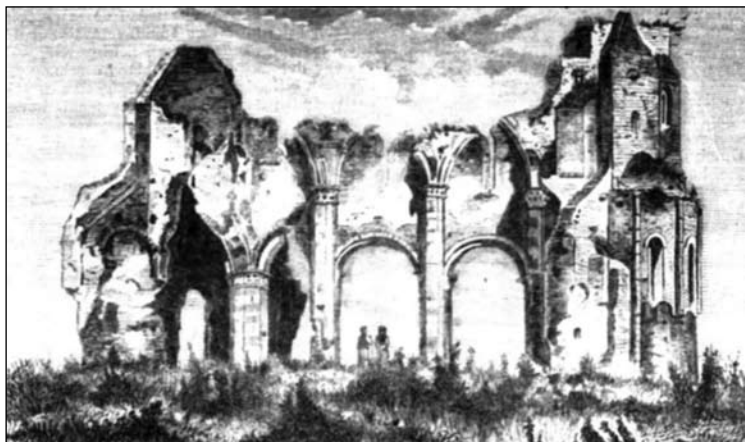
11. Vertešsentskerest, uzdužni presek ruševine viđeno sa severa, rekonstrukcijski crtež Janoša Sedlmajera



12. Nyolcszögű pillérek, Csányi–Lux összeállítása, 1939
 12. Oktogonálni stubovi, sastavili Čanji i Luks, 1939



13. Ócsa, ref. templom, hosszmetset, nézettel dél felé, Csányi–Lux nyomán
 13. Oča, uzdužni presek ref. crkve, viđeno s juga, po Luksu i Čanji



*14. Aracs, északi hajófal a 19. századi pusztulás előtt, Van der Venne
fámetszete nyomán*

*14. Arača, severni brodni zid pre uništenja u XIX veku, na osnovu
drvoreza Van der Fenea*



*15. Laon, székesegyház, a
főhajó déli belső falának
nézete északkeletről*

*15. Laon, katedrál, južni
unutrašnji zid glavnog broda
sa severoistoka*



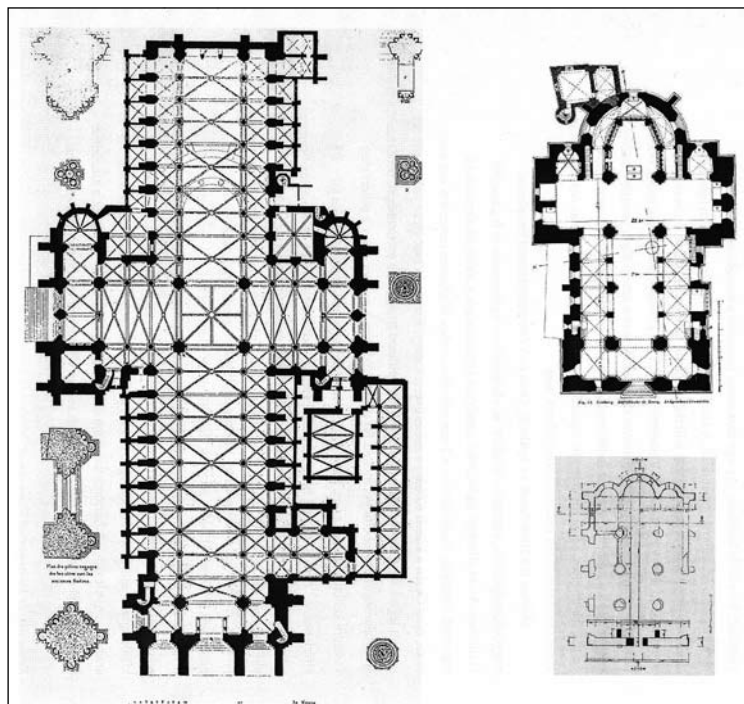
*16. Chartres, székesegyház,
szentélykörüljáró, belső*

*16. Šartr, katedrala, obilaznica
svetilišta, enterijer*



*17. Limburg an der Lahn,
St. Georg, belső délkelet felé*

*17. Limburg an der Lan,
Sv. Đorđe, enterijer prema
jugoistoku*



18. Laon, székesegyház, Limburg an der Lahn, St. Georg, Aracs, templomrom, alaprajzok (hozzávetőleges, de nem pontos méretarány)

18. Laon, katedrál, Limburg an der Lan, Sv. Đorđe, Arača, crkvena ruševina, tlocrti (približne, ali ne tačne srazmere)



*19. Aracs, templomrom, a hosszház keleti részének nézete
délnyugatról*

19. Arača, ruševina crkve, istočni deo broda viđen sa jugozapada

20. Vercelli, St. Andrea,
főhajó belső
20. Verčeli, Sv. Andrea,
unutrašnjost glavnog
broda



21. Tišnov, cisterci
apátság templom, főhajó
belső
21. Tišnov, crkva
cistercitske opatije,
enterijer glavnog broda

Erne Maroši

Crkva u Arači, među svojim savremenikima

Metodičke napomene

Ruševina crkve u Arači egzemplifikuje na tipičan način slučaj kada (skoro) sve podatke jednog spomenika mora ili bi morala da nadoknadi analiza iz domena istorije umetnosti (1. slika). Nema pisanih izvora koji bi svedočili o vremenu njenog osnivanja i drugim okolnostima (kom crkvenom redu je pripadala, o ličnosti osnivača, odnosno o zadužbinarstvu). Kada su 1378. Franjevci zatražili od pape Grgura XI dozvolu da preuzmu crkvu koju je obnovila kraljica Elizabeta, zapisali su da u to vreme više nisu znali čak ni to, kome pripadaju patronatska prava nad ruševnom crkvom.

U svakom slučaju, jedan papski spisak desetina iz 1332/37. godine je spominje kao crkveno mesto. Jedino se ta dva podatka mogu smatrati verodostojnim, a to, da je izvesni opat crkve po imenu Mikloš 1256. navodno učestvovao na jednom estergomskom sinodu, moderni, kritički sažetak benediktinske monasterologije okvalifikovao je kao fikciju iz XVIII veka. Premda shodno ovoj konstataciji da je „njeno uvrštavanje u benediktinske samostane proizvoljno i ne može da bude potvrđeno”, uz ublažavanje navođenjem – zacelo na najezdu Tatara utemljene – pretpostavke da se njena „izgradnja nesumnjivo desila pre 1240. godine”, crkva je uvrštena u C kategoriju spiska („Manastirska mesta, gde izvori ne pominju opata, redovnika”). A to znači da je i njeno benediktinstvo samo pretpostavka.¹ Ovo potrepljuje i raniji da-

¹ Hervay F. Levente O. Cist., A bencések és apátságok története a középkori Magyarországon. Történeti katalógus, in *Paradisum plantavit. Bencés monostorok*

tum, budući da sredinom XIII veka već možemo da računamo sa većim izborom monaških redova.

Obrazloženja i rezultati ubrajanja s tačke gledišta istorije umetnosti izražava rečenica, prema kojoj „njena pupoljkasta glavičasta ornamentika, ostaci krstastih svodova vezuju je za ranu gotiku s početka XIII veka (Estergom, druga katedrala u Kaloči)”.² Iz nedostajućih izvora bi se mogli očekivati individualni podaci: godine osnivanja, izgradnje itd., imena osnivača, opata, redovnika, takođe i dokumenti, pripovedački i liturgijski izvori, eventualno na osnovu natpisa. Ovi individualni i konkretni (u slučaju datuma precizni) podaci se u bitnom smislu razlikuju od toga kako umetničkoistorijsko ispitivanje i klasifikovanje, obrazujući zbirne kategorije od spomenika koji pokazuju zajedničke osobenosti, dovodi do aproksimativnih i mogućih *vremenskih perioda*. Čak i od ovih vremenskih perioda neodređeniji su drugi zbirni pojmovi: na primer, kod ranogotičkih oznaka s početka XIII veka bitno je manje pregnantan benediktinski karakter građevine, dok u istoriji arhitekture česte, od određenih tipova polazeće i izvedene zaključke (npr. od zapadnih galerija, na osnovu broja tornjeva i njihovog položaja, čime su se, međutim, služili već i tokom srednjeg veka) obično možemo da smatramo samo za preterane interpretacije.

Posredstvom enciklopedija koje su napisali Isidor Seviljski i njegovi sledbenici prema sistemu podučavanom od ranog srednjeg veka

a középkori Magyarország, kiállítási katalógus, ured. Takács Imre (Pannónia, 2001), 538–539. – Upor. *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, szerk. Kristó Gyula (Budapest, 1994), 53 (Marosi Ernő) u daljem tekstu: KMLT 1994.

² KMTL 1994, i. h., vö. Marosi, Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts* (Budapest, 1984), 123. [Logika argumentacije: pošto se u ornamentici segmenata mogu da se otkriju relativno udaljene srodne crte sa spomenicima Kaloče, Oče i Vertešsentkeresta, verovatno je nastala ranije.] – Slično datiranje: Henszlmann Imre, *Magyarország ó-ke-resztvény, román és átmenet-stílus mű-emlékeinek rövid ismertetése* (Budapest, 1876), 104. skk, Gerevich Tibor, *Magyarország románkori emlékei* (Budapest, 1938), 106. sk.

architectus-i su zapravo bili „zidari (*cementarii*), koji raspoređuju temelje” (*disponunt in fundamentis*). Prema medijevalnoj distinkciji graditeljstvo ima tri „dela”, a raspoređivanje (*dispositio*) je povezano ili sa gradnjom (*constructio*) ili sa ukrašavanjem (*venustus*). Raspoređivanje je delatnost koja se ponajviše može shvatiti kao projektovanje, koje sledi srednjevekovne tipove, i – naročito od početka gotike – konstrukcija ispoljava najdinamičnije promene (tehnoški „razvitak”)³ kako se čini, u ranijem srednjem veku vodeću ulogu je stekao *cementarius*; njegovo mesto je zauzeo kamenorezac (*lapicida*), graditelj-projektant gotike. Konstrukcija pokazuje manje ličnih crta, u tom smislu kako – poređenjem preuzetim od pisanja i slikarstva – u delu može da se razlikuje „ruka”, do individue se ponajviše stiže uz obraćanje pažnje na *venustus*, kritikom stila ornamentike. Zbog toga igra važnu ulogu proučavanje klesane građevinske ornamentike i dopire do *pseudo-individuumova*, kao da popunjava na izvestan način praznine pisane tradicije. Među retke trijumfe stilske kritike spada, kada se iz pisanih izvora potvrđuje stvarni identitet pojedinaca koje je kritika stila izdvojila, razlikovala.

Ovakve probleme kritike stila – a po mom mišljenju možda i hronološka pitanja – nameće kapitel pilastera u Arači, što je na fotografiji ovekovečio Peter Gerece (2. slika), i čiji nizovi lišća manje upućuju na ranu gotiku a više na XIV vek – da podsetim ovde na graditeljske aktivnosti kraljice Elizabete! Makar samo smer našeg orijentisanja može da naznači kapitel Estergoma⁴ i jedan kapitel iz Ujlaka⁵ (3–4. slika).

³ Marosi Ernő, *A középkori művészet világa* (Budapest, 1969), op. cit. dopunjeno izdanje: *A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század* (Budapest, 1997), 185. i komentari u referentnim beleškama.

⁴ *Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*, ured. Buzás Gergely, Tolnai Gergely (Esztergom, 2004), kat. 23, 156–157.

⁵ Vukičević-Samaržija, Diana, *A középkori Újlak és műemlékei*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ured. Kollár Tibor (Szeged, 2000), 475–500. strana, 26, 28–32. slika.

Ambijent Mađarske

Najviše što mi danas znamo, ili barem mislimo da znamo, o mestu aračke crkvene građevine u kontekstu istorije umetnosti (to jest o poreklu ili učenosti njegovih kamenorezaca), zasnovano je na stilsko-kritičkim proučavanjima tesanog dekorativnog kamenja objekta. U toj arhitektonskoj ornamentici dominantnu ulogu igraju izduženi kaležni kapiteli koji podsećaju na šaš, uobličeni listom koji se najčešće završava formom koji podseća na pupoljak. Ne može se reći da je njihova dominancija u ukrašavanju objekta isključiva, ali kao da u njima već dolazi do izražaja najvažniji osnovni princip gotičkog arhitektonskog dekorisanja, jednoobraznost.

Ovu monolitnost prekida ona formalna varijanta, koja se javlja na svega jednom kapitelu u Arači (5. slika). Prstenasta podela kaleža obujmljenog lišćem je osobenost čiji su uzori sigurno pripadali zapadnim delovima estergomske katedrale (6. slika). Do njihove izgradnje je moglo da dođe istovremeno sa gradnjom stambene kule kraljevske palate nazvane „Bela kula”, u poslednjem kvartalu XII veka. Tip kapitela prati provansalske, antikujuće reminiscencije, npr. one iz Sen Žila (7. slika).⁶ Endre Rafai je razjasnio, da je pri dvema pretpostavljenim estergomskim gradnjama, koje su zapošljavale dve radionice, veliku ulogu odigrala jedna koja je po svoj prilici bila iz pokrajine Emilije, koja može da se prepozna u Modeni i Parmi i koja je sledila provansalske a takođe i još prilično moderne ildefranske stilske odlike.⁷ Kapitele

⁶ Raffay Endre, Az aracsí templom, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ured. Kolár Tibor (Szeged, 2000), 449–474, ovde: 466–469, slikovni dokumenti ibidem 35–38, 42. slika.

⁷ Raffay Endre, *Esztergom, Vértesszentkereszt* (Újvidék, 2006), 7–15; Raffay Endre, Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház és a magyarországi gótika kezdetei, in *Ars perennis. Fiatal művészettörténészek II. konferenciája*, Budapest, 2009. Tanulmányok, ured. Tüskés Anna (Budapest, 2010), 23–29. – Sumarno uz pitanje estergomskog uticaja modenskog Girlandina prometej-kapitela: Tóth Sándor, *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi magyar gyűjteményében*, ured. Mikó Árpád (Budapest, 2010), 42–43. A Pó-

iz Arače karakteriše manje detaljan tretman forme od onog koji vidimo na pretpostavljenim uzorima. Drugo preuzimanje stila se zapravo i ne može pokazati. Jedan kapitel iz Arače, koji protivreči gotičkom načelu jednoobraznosti (8. slika) takođe senžilski uzor je sledila samo po tipu male figure atlasa⁸, ali ne i po stilu. Međutim, u južnom delu tog istog kapitela može da se zapazi jedna jako oštećena figurica u sedećem položaju, koja sliči figurama poznatim nam sa benediktinskih ruševina u Vertešsentkerestu⁹ (9. slika). Upravo tamošnja raskošna figuralna dekoracija nudi argumente protiv pretpostavke o cistercitskoj nameni opatije Sentkerest, uprkos tome što pisani izvori potvrđuju da su u vreme izgradnje i cisterciti imali ulogu u organizovanju manastira plemena Čak. Na jednom kapitelu ruševine u Tati jedan sedeći monah uči pristojnosti jednu pripitomljenu zver (10. slika).¹⁰ Friz je zacelo ukrašavao jedan od oktogonálnih stubova broda crkve u Vertešsentkerestu i zbog toga se u literaturi istorije umetnosti Arače već odavno razmišlja o ulozi verteškog manastira. Postavilo se pitanje da su obe imale emporije iznad svojih uzdužnih bočnih brodova, ali na osnovu

vidéki műhelynek a franciaországi korai gótikus stílusvonások közvetítésében is meghatározó szerepet tulajdonított Sauerländer, Willibald, [recenzija: Marosi op. cit. 1984], *Cahiers de Civilisation Médiévale* 19 (1986), 289. Up.: Benedetto Antelami (Arturo Carlo Quintavalle, a „személyiség” rekonstrukciója, a gótika Ile-de-France-i forrásvidékeinek ismeretére vonatkozó stílustörténeti érvekkel), *Enciclopedia dell'Arte Medievale* II (Roma, 1991), 58–68, odnosno [reč kao zbirni naziv]: Antelami Magistri (Enrico Gandolfo), ibidem 68–70.

⁸ Raffay, op. cit. 2000, 41. slika. Ibidem 468–470: a Pó-vidéki és provençe-i vonatkozások áttekintése.

⁹ Marosi, op. cit. 1984, 108 kao i 305. slika; Mezösiné Dr. Kozák Éva, A vértesszentkereszti apátság, *Művészettörténet – Műemlékvédelem* 5 (1993), 50. kamen, slika i 298. strana.

¹⁰ Iz iste edicije vidi još [lav koga redovnik sa ključem u ruci zauzdava konopcem – ularom: Marosi, op. cit. 1984, 308. slika]. Mezösiné Kozák Éva, op. cit. 1993, 47. napominje, da je obratila pažnju na tematiku monaha koji disciplinuju zveri, ali inače insistira na tome, da poreklo detaljno prikazane tematike borbe životinja pripiše delu Physiologus, pomenutog kao „rukopis potekao sa istoka (sic!).”

ostataka građevina ni na jednom mestu nije bilo moguće da se potvrde i crtežima potkrepljene rekonstrukcijske hipoteze Janoša Sedlmajera (11. slika).¹¹

Dobro poznati crtani prikaz ovog odnosa predstavlja skup radova koji su 1939. u časopisu *Technika*, u kolu, seriji budimpeštanskog Tehničkog fakulteta posvećenom premeravanjima iz oblasti istorije arhitekture publikovali Karolj Čanji i Geza Luks (12. slika). Cilj potpisa slike „Osmougaoni stubovi centralnog broda iz romanskih crkava u Mađarskoj” je dokumentacija jednog rešenja za koje se smatralo da je specifično upravo za Mađarsku. „S obzirom na to da je prema svedočenju ostataka poređanih u vidu primera, oktogonalni stub bio vrlo omiljen u našoj zemlji, a budući da se takvi stubovi mogu naći uglavnom na teritoriji naše domovine, možemo da konstatujemo da se ovo može smatrati jednom karakteristično mađarskom crtom mađarske arhitekture romanskog doba.”¹² Čak i s tačke gledišta autora usredsređenih na mađarske specifičnosti mogu da se zanemare primeri iz Tirjea i Jaka, u čijem slučaju, zbog srodnosti lilienfeldskih formi postaje suvišan i inače teško zamisliv domaći razvoj.¹³ Preostaju Oča, Arača i Vertešsentkerest, kod kojih i redosled – prema shvatanju autora – takođe pokazuje stepenovanje od jednostavnog do složenijih rešenja. Uz ove sam povezao 1984. jedan osmougaoni stub zastupljen sa više fragmenata u zbirci tesanog kamena u Estergomu, stub koji bi mogao da potiče i iz Pilišsentkeresta. Tamo nikako nije mogao da bude postavljen po dužini crkve, već je poput mnogih sličnih vitkih, okruglih ili oktogonalnih ranogotičkih stubova mogao da bude eventualno u kaptolskoj dvorani ili u refektorijumu.¹⁴

¹¹ Sedlmayr János, A vértesszentkereszti apátság templom építészeti koncepciója, *Archaeológiai Értesítő* 97 (1970), 291. skk. U prilog njegovoj kritici vidi Marosi, op. cit. 1984, 154–155, posebno: 736. beleška.

¹² Csányi Károly – Lux Géza, Ócsa, református templom, *Technika* 1939, br. 4., 6. tom i 6. slika.

¹³ Uporedi: Marosi, 1984, 155.

¹⁴ Marosi, op. cit. 1984, 152.

Prema zapažanjima Čanjijsa i Luksa [osmougaoni stubovi] „na tlocrtu kako arčke crkve, tako i crkve u Vertešsentkerestu javljaju se u potpuno identičnom grupisanju. Podudara se i njihov broj, jer se na oba mesta nalazi četiri osmougaonih stubova u prvom i drugom redu stubova računatih u pravcu istoka od zapadnog završnog zida, u trećem, kako u Arači tako i u Vertešsentkerestu stoji snopni stub”. Iz svega navedenog došli su do zaključka da postoji tesno radioničko zajedništvo dva potonja stuba.¹⁵

Odnosi su bitno komplikovaniji od ovoga i ne samo da sva tri spomenika pokazuju suštinske manjkavosti, već se s pravom može pomišljati i na nedostajajuće karike u lancu. I uopšte je retkost da smo u stanju da dokumentujemo sve faze kompletnih srednjevekovnih tokova, a to se još ređe dešava u istoriji umetnosti Mađarske.¹⁶ Već su i Čanji i Luks upućivali na Kaloču kao na mesto odvijanja ovih procesa ili njihovo inspirišuće središte. Tokom 1970-tih ja sam na osnovu tačno isto toliko spomenika mogao da zauzmem stav po ovom pitanju. Bitno je, međutim, da je u to vreme još jedva bilo poznato nešto od ostataka cistercijske opatije u Pilišu. Danas se ti ostaci obično povezuju sa Kaločom, pretpostavljajući i to, da su oko 1200. godine u centralnom delu zemlje paralelno tekle dve radioničke delatnosti: jedna u Estergomu, druga u Pilišsentkerestu, Starom Budimu, a potom u Kaloči. Pretpostavka ovakve paralelnosti nema smisla: najveća razlika između Estergoma i piliške opatije ogleda se u tome, da je u Estergomu bilo reči o znatno ranije započetim radovima, uz koje su išli i ranogotički elementi stiglih uz posredovanje Severne Italije, dok su se u Pilišsentkerestu, Starom Budimu i Kaloči pojavile samo najmodernije stilske tendencije toga doba. Pošto se u međuvremenu u Kaloči odvijalo arheološko iskopavanje krupnih razmera, iz nalaza tih radova – koji su bili zatvoreni za javnost dotle besprimernom tajanstvenošću u mađarskoj arheologiji i umetnosti – sigurno će biti moguće izvlačenje istorijskih konzekvencija.

¹⁵ Uporedi: Raffay, op. cit. 2000, 463.

¹⁶ Pokušaj rekonstrukcije događanja: Marosi, op. cit. 1984, 153–155.

Nije lako odlučiti šta je početkom XIII veka bilo moderno, a šta starinsko (eventualno čak „konzervativno“). Zid centralnog broda prepozitne crkve Premontrejaca u Oči je građen po sistemu naizmeničnih težišnih stubova (*a-b-a-b-a*), gde se snopni stubovi smenjuju sa oktogonálnim, projektovan je (ili čak i izgrađen, ali porušen: i Oča je dugo bila u ruševinama!) da nosi šestodelne svodove, kod kojih su poprečna rebra i pas mogli da polaze od snopnih stubova, a unakrsna rebra sa konzola (13. slika). Ovakve konzole je na oktogonalne stubove iz Vertešsentkeresta nacrtao Janoš Sedlmajer (?), možda više pod uticajem inspirativnog Tirjea, nego iz razloga da bi to bio nekakav dokaz da su stvarno postojeći konzoli bili smešteni baš tamo. Uobičajeno je kod arhitekata da ono što negde zaista postoji smatraju za ideju koja može da bude realizovana bilo gde. Neprekinuti (*a-b-b-a*) niz oktogonalnih stubova u Arači i Vertešsentkerestu nije razvojni stepen, nego formalna varijanta. U Vertešsentkerestu osim snopnih stubova svodovi isto tako nemaju druge tačke oslonca – osim što, kao u Oči, u obzir mogu da dođu konzoli uglavljeni u zaklonski zid. U isto vreme dobro može da se dokumentuje u Arači rebrast unakrsni svod koji kao da lebdi iznad glavnog broda – Endre Rafai je napisao o njemu odličnu analizu, kao i o konzolima u uglovima zapadnog završnog zida.¹⁷ Trebalo bi ovde da se kaže nešto i o galerijama u zapadnim dužinskim segmentima za koje se delom pretpostavlja da su postojale, a delom su dokumentovane, i koji možemo videti u ilustraciji o Arači, dela Van der Fenea (14. slika). Tako posmatrano, zajednička odlika sve tri građevine mogao je da bude jedinstven svod koji kao da lebdi iznad centralnog broda – čiju je naravno starinskiju varijantu mogao da predstavlja šestodelni svod čije se postojanje pretpostavlja u Oči. U svakom slučaju, pravougaone segmente tlocrta poprečnog glavnog broda prate uzdužni pravougaoni ci podjednako i u Oči i u Vertešsentkerestu. Čanji i Luks ovo nazivaju

¹⁷ Raffay Endre, Az aracsí templomrom kutatásának régi és új eredményei, *Híd* 76 (april 2013.), 62–86., ovde: 76.

„slobodnim sistemom”, razlikujući od njega prvobitni vezani sistem.¹⁸ Uži segmenti pobočnih brodova prisutni su i u Arači, ali su segmenti glavnog broda kvadratni, ili tome slične srazmere.

Kada govorimo o oblikovanju prostora kod srednjevekovnih spomenika, to možemo da uradimo iz mnogostrukih uglova. Jedan od načina analize arhitektonskog prostora je analiza segmentovanja zida, drugi je analiza spajanja prostora. Najmodernijom se čini Oča: tri svetišta imaju poligonalan tlocrt, sa pojačanim uglovima, ali bez spoljašnjih potpornih stubova. Istočno od srazmerno kratkog broda (sa 4 ili čak samo 2 segmenta) nalazi se kvadrirani i poprečni brod: svi segmenti su pravougaoni. Samo je oltarski četvorougao kvadratan. Svetilište ima i poprečni svod sa trakastim rebrima. Inače, zgrada Oče je pravi muzej svodova, pored pomenutog svetišnog svoda sa bogato profilisanim rebrastim svodovima po sredini i manastirskim svodovima iznad sporednih oltara. Ima i poprečnog svoda bez rebra iznad dva sporedna prostora pored poprečnog broda. U zbirci zaista nedostaju samo šestodelni svodovi. Estergomski aspekti crkve u Oči su očiti kako u dekorativnim rezbarijama, tako u interesovanju za oblicima svodova u ranoj gotici, celina je ipak nešto drugo. Vertešsentkerest kao da je čudna replika Oče: sa kvadratom i ovde poprečnim brodom proširenim apsidama. Neobičnosti oltarskog kvadrata sa takođe trakastim rebrima su manje polukružne niše kod apsida. I Oča i Vertešsentkerest su školski primeri onog aditivnog kompozicionalnog principa, za koga je Paul Frank rekao da je karakterističan za romaniku; u Oči je sve uglasto, u Vertešsentkerestu je sve oblo. Potonje dve crkve imaju dužinske brodove duže za po jedan segment, a uz to i ovde ide još i poprečni četvorougaoi prostor koji nastaje na mestu gde se spajaju glavni i poprečni brod. Četvorougaoi prostor koji je na istočnoj strani omeđen segmentiranim slavolučkim stubovima a prema zapadu, počev od cikle jedinstveno segmentiranim parom stubnih snopova sačinjava u tri objekta najidentičniju prostornu jedinicu. Nasuprot srazmerno

¹⁸ Csányi–Lux, op. cit. 1939, 5.

bogatim oblikovanjem prostora Oče i Vertešsentkeresta (prvi je pre-montrejski, drugi zcelo benediktinski) prostor u Arači je oblikovan na najjednostavniji mogući način: njegove tri apside polaze sa granične linije istočnog broda: u svakom slučaju ovu liniju prati bogatija dekoracija, unutar nje i figuralna. Uzeto u celini arački objekat se pojavljuje kao redukcija očanske, pa čak i vertešsentkerestske građevine.

Ima i drugih razlika među građevinama. Crkve Oče i Verteš-sentkeresta su velekvaderske zgrade, bogato ukrašene: u najfinijem i najskupljem zamislivom izvođenju. Arača je, pak, zgrada od cigala, čiju zahtevnost pokazuju često primenjivani kameni odseci: u svakom slučaju, u plavištu Tise je zcelo bilo teže doći do ovog kamenja, nego u Oči do krečnjaka u obližnjoj Kebanji. Karolj Čanji i Geza Luks su pisali i o onome, što se ponajviše može osetiti u Oči, ali i na dvema drugim građevinama, naime de je prisutna „neka vrsta nezgrapnosti, trapave nesrazmernosti, budući da pored svojih prednosti oktogonalni oblik poseduje i lošu stranu koja se ogleda u tome da je stub morao da bude dosta debelo uobličen kako bi na njemu bilo dovoljno mesta za trakaste i rebraste odseke koji se oslanjaju na njega.”¹⁹ Takođe su napomenuli, da su u cilju izbegavanja nezgrapnosti rado primenjivali cilindrične oblike stubova. U tom pogledu kod obe kvaderske zgrade nailazimo upravo na suprotno rešenje kompozicije prostora. Nezgrapne i spram debljine zida nesrazmerno predimenzionirane stubove Oče zaključuje jedan snažan frizni profil, u Vertešsentkerestu u zatvaranju stubova mogu da se rekonstruišu grudobrani, čiji se figuralni ukrasi sastoje od animalnih frizova i prikaza redovnika koji divlje zveri disciplinuju ili podučavaju pomoću konopca. Prema nacrtima Janoša Sedlmajera čak su i postavili rekonstrukciju jednog stuba sa frizom od pupoljaka i lišća, ali srećom nisu udovoljili njegovoj dodatnoj želji da rastave i važne delove ruševine u Tati. Zahvaljujući svojim vitkim proporcijama arački oktogonalni stubni trupovi su bliži klasičnom tipu, što se podjednako odnosi i na to, da su im segmente ukrašavali pupoljasti listovi razmešteni u dva reda.

¹⁹ Csányi–Lux, op. cit. 1939, 6.

Romanika i rana gotika u Evropi

U pozadini citiranog razmišljanja Karolja Čanjića i Geze Luksa stoji osobenost prizora srednjevekovne zgrade. U ovom slučaju je reč o onom sistemu rane gotičke arhitekture u kome se okrugli stubovi poput kakvog neutralnog oblika odvajaju naročito od formi kvadrata uvek polazećih od nivoa tla. Između segmentacionih sistema katedrale Notr Dam u Parizu i laonskog broda ne postoji samo tipska srodnost, njihovi graditelji su bili i u ličnim vezama (15. slika). Nad okrugle stubove pariskog broda kao da se s nebesa lebdeći spušta zgrada jedne nebeske crkve. Na tome je Hans Sedlmajer zasnovao teoriju, prema kome je gotički crkveni prostor od vremena rane gotike zapravo prikaz himne osvešćenja crkve nebeskog Jerusalima.²⁰ Gradnja pariskog broda je tekla nakon osvešćenja iz 1182. godine koje je usledilo nakon završetka započetog svetilišta 1163., pa sve do početka XIII veka. Ranije započeta, ali sa pariskom paralelno izvođena gradnja stiže do dužinskih segmenata bliskih poprečnom brodu, negde oko 1180. godine, što se potvrđuje time da stubovi prvog segmenta odražavaju formalne inovacije *futs-en-delit*-a uvedene na kenterberijskom oltaru 1174–78. godine. Gore analizirane tesne povezanosti okruglih stubova koji obrazuju ispod zida broda jednu zonu sa obeležjem podnožja pripadni su delovi jednog u širokom krugu rasprostranjenog ranogotičkog tipa segmentovanja, čiju opštu omiljenost dokazuju i prvi sačuvani ostaci iz vremena tzv. „klasične gotike”, ali i dela poput crkve Notr Dam u Dižonu. Stubovi sa okruglom i osmougaonom osnovom su zapravo ravnopravne formalne varijante, kao što to naročito jasno pokazuje morfologija katedrale u Šartru (16. slika).²¹ U specifičnom smenjivanju oslonaca njegovih *pilier cantonné*-a, oko stubnih jezgara

²⁰ Sedlmayr, Hans, *Die Entstehung der Kathedrale* (Zürich, 1950), 59–61. Kap. 12: Das Schweben des Baus: Innenraum.

²¹ Uporedi: Kimpel, Dieter – Suckale, Robert, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270* (München, 1985), 161. sk. (smena oslonaca u sporednim brodovima pariskog Notr Dama; 209–211 [Šartr, obilaznica svetilišta i laonski stil]).

raspoređeni cilindrični stubovi smenjuju se sa oktogonálnim stubićima oko okruglih stubova. Prema relativnoj hronologiji Šartra uzlazne konstrukcije svetišne glave pravljene su kasnije od broda. Ovde se, u obilaznici stubićima nepraćeni, čisto cilindrični stubovi smenjuju sa oktogonálnim. U njima možemo da otkrijemo daleke uzore rešenja realizovanih u Mađarskoj. Uzori iz Šartra su naročito evidentni u slučaju araačke forme stubova. Teško je poverovati da su ranogotičke francuske reminiscencije neposredno povezane: očigledno je da je moglo da se radi o graditeljskim inovacijama koje su se zajedno sa gotičkim konstrukcijama početkom XIII veka širile diljem Evrope. U sintezi koja je u izdanju Maksa Hirmera objavljena 1985. godine kao školski primer laonskog sistema predstavljena je crkva opatije u Muzonu, koja je prema pretpostavkama počela da se gradi negde oko 1195.²² U međuvremenu se došlo do konstatovanja njene srodnosti – i istovremenosti sa crkvom Svetog Đorđa u Limburgu (17. slika).

Među ovde razmatranim pojavama najosetljivija je rasprava o upravo obrađenim spomenicima, u kontekstu tendencije rane gotike koja je krenula iz Severne Francuske. Ali se postavlja pitanje: da li je neizbežno, ili uopšte potrebno ustanoviti distinkcije među takvim razdobljima, za koje ljudi te epohe nisu znali i baš zbog toga realizacija tih tendencija nije mogla da spada u red njihovih težnji?

Evidentno je da takvi arhitektonski oblici kao što su oktogonálni stubovi (i drugi elementi arhitektonske tipologije: forme kapitela i odseka, tipovi profilisanja) ne pripadaju recepciji gotičke arhitekture kao npr. vremenski podudarna limburška crkva Sv. Đorđa, koja reprezentuje istu recepciju sa svojim sistemom zidova u dva sloja i četiri nivoa. Pismeni izvor potvrđuje samo osvešćenje ove crkve obavljeno 1235. godine i polazeći od ovog podatka ranija stručna literatura je početak gradnje datirala za godine oko 1220. Nasuprot tome, na osnovu modernih dendrohronoloških podataka, koji 1210-tih godina već govore o radovima na krovu, verovatno je da su radovi započeti već

²² Kimpel–Suckale op. cit. 1985, 293–294 i još: 494. strana, 53. beleška.

oko 1190., dakle negde u isto vreme kao i gradnja uzora u Laonu.²³ Nedvosmisleno je da se osnovne crte zgrade u Limburgu, njene izgradnje na četiri nivoa, dvoslojne strukture zida mogu interpretirati poređenjem sa Laonom, u manjim konstrukcionim crtama (kakav je npr. odnos prozora i triforija) jasno dolazi do izražaja tradicija iz doba romanike. Uglavljeni monolitni trupovi stubova od šarenog mermera u Limburgu ne upućuju bezuslovno na ranije stilske faze. Spoljni izgled dve građevine pokazuje jasnije afirmaciju onih principa koncipiranih na tragu Velflina, pomoću kojih je Paul Frank pokušao da sistematizuje kategorije i romanike. Njihov izgled potvrđuje pre svega suprotnost aditivnosti romanskog doba, odnosno divizivnog karaktera gotičke arhitektonske kompozicije. Svojim manjim dimenzijama Limburg an der Lan može da bude protumačen kao da je bio model prema prvom planu izgrađenog poprečnog broda i svetilišta laonske zgrade sa polukružnim svetilištem.

Iz tehničkih razloga među dimenzijama Laona, Limburga i Arače možemo da upoređujemo samo približne veličine, ni u kom slučaju tačne proporcije (18. slika). Na takav zaključak upućuje i to, da pored sličnog sistema dispozicije i manja dimenzija razlikuje Limburg an der Lan od pikardijske katedrale. Upadljivo je, da odsek svoda sa unakrsnim svodovima (*travé*) sačinjava relativno identično tlocrtno jedinstvo u objektima različitih veličina pripadajućih na različit način kompleksno konstruisanim tipovima. Arača se ne razlikuje samo po tome da iznosi jedva nešto više od polovine građevine u Limburgu, već i po tome, da se u njenoj jednostavnijoj kompoziciji prostor sažima mali broj elemenata. Ova crkva je, međutim, bila mala čak i sa mađarskim spomenicima toga vremena, Oča ili Vertešsentkerest bi mogli da budu upoređeni uz nešto više izgleda sa Georgskirche u Limburgu.

²³ Winterfeld, Dethard von, Der Dom zu Limburg. Eine architekturgeschichtliche Betrachtung, in *Deutsche Königspalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung*, Göttingen, 2005, 87–115; op. cit. 88–91.

Međutim, najznačajniju razliku ne nalazimo u dimenzijama, pa ni u detaljima, nego u specifičnostima arhitektonskog prostornog graničenja i kompozicije prostora (19. slika). Ranije je Endre Rafai ukazivao – premda s drugog stanovišta, istražujući morfološku srodnost katedrale u Buržu – na srodnost katedrale S. Andrea u Verčeliju sa araačkim objektom (20. slika).²⁴ Glavni brod crkve cistercijske opatije u donjoaustrijskom Lilienfeldu otkriva visok stepen srodnosti za objektom u Verčeliju. Lilienfeld je osvešćen 1230. godine povodom sahrane princa Leopolda VI, verovatno je posle toga došlo na red projektovanje prvog, kao dvorana komponovanog broda, što je u preostalom delu zamenjeno bazilikalnom konstrukcijom.²⁵ Cistercijski samostan u Tišnovu (Moravska) osnovali su pre 1233. godine i u njemu su 1239. već mogli da sahrane markgraфа Premisla, a potom 1240. i osnivačicu, kraljicu Konstanciju (21. slika).²⁶ Srodnost araačke građevine sa njoj savremenim sličnim objektima je zasad nedefinisana i ovde nas uvodi u jedan širi ambijent naznačen sa svega nekoliko primera, ali u tom ambijentu ne možemo da pretpostavimo slične odnose centra i periferije kao što je to slučaj sa stilom čije se poreklo otkriva u Francuskoj.

Od četiri primera koji su gore poređani manje-više slučajno (delom u interesu prikazivanja primera sačuvanih u dobrom stanju) dva su cistercijski spomenici. Renate Wagner-Rieger nije oklevala da kao zajednički imenitelj imenuje cistercijsku arhitekturu, mada je u graditeljskom sistemu Verčelija istakla, da je to stav prema „mislima zrele gotike”. Nema sumnje, da je ova vrsta stila sa svojim odnosom prema arhitekturi Severne Francuske, i neposredna recepcija tog odnosa ra-

²⁴ Raffay, i. m. 2000, 464. – Wagner-Rieger, Renate, *Die italienische Baukunst zu Beginn der Gotik, Bd I. Oberitalien* (Graz–Köln, 1956), 157–160.

²⁵ Wagner-Rieger, Renate, *Mittelalterliche Architektur in Österreich* (St. Pölten–Wien, 1988), 92–95; Seeger, Ursule, *Zisterzienser und Gotikrezeption. Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg* (München–Berlin, 1997), 50–53.

²⁶ Kuthan, Jiří, *Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser in Böhmen und in Mähren* (München–Berlin, 1982), 275.

zlikovana pomoću raznovrsnih prideva (ranije: pojam „prelaznog stila” koji potiče iz XIX veka, u novijoj literaturi burgundijska gotika, cistercijska gotika).²⁷ Koristeći se postupkom za koji se može reći da je redak u istoriji arhitekture, Vagner-Rieger je iznela argument da arhitektura Verčelija potiče od cistercijske arhitekture „u pogledu štimunga”.²⁸ U pozadini ove koncepcije odvojene od morfologije odseka možemo da otkrijemo ocenu, na koju je pažnju skrenula istoriografska literatura nedavne prošlosti: shodno njoj, u decenijama koje su usledile posle drugog svetskog rata (istovremeno sa rasprostriranjem ideje evropskog jedinstva) ideal jedinstva je ovaplotila centralizovana organizacija cistercijskog reda i njen odraz u arhitekturi i nje.²⁹

Zajednička osobenost navedenih primera jeste da u ovim objektima neprekinuti – a i po dubini neseegmentirani – zid igra sličnu ulogu kao u arhitekturi romanike, dok su u isto vreme stubovi i arkade, nadalje uzlazni pilasteri koji pripremaju rebraste unakrsne svodove gotičkog stila. Ove građevine se u velikom broju mogu naći u Srednjoj Evropi XIII veka, gde su i prosjački redovi našli u ovome arhitekturu koja odgovara idealu jednostavnosti. Istorijat ovog stila je nenapisan,

²⁷ Rani pokušaj kritičkog razmatranja razvojnih stepena i stilskih vrsta gotike XIII veka: Marosi, op. cit. 1948, 156–187. Razjašnjenje tu navedenih pojmova – i kroz to specifičnosti Srednje Evrope – predstavlja još uvek neobavljen zadatak.

²⁸ Shodno tome, kao osnova za raščlanjavanje zida broda na dva nivoa služi drugo poimanje prostira od onog koje imamo u sledenju gotičke dvoslojne konstrukcije zida. Precizno formulisanje stava da se radi o problemu štimunga i ideologije, a ne o morfološkom ili tehničkom problemu (podvlačenja E. M.): Ein anderes Raumideal macht sich geltend, das auf *Strenge* und *Einfachheit* ausgeht und vor allem *stimmungsmäßig* von der Zisterzienserarchitektur herkommt: Wagnier-Rieger, op. cit. 1956, 160.

²⁹ Fleischhauer, Carsten, Eine mittelalterliche Präfiguration der europäischen Einigungs-idee? Die Erforschung der Zisterzienserarchitektur im westlichen Nachkriegsdeutschland, in *Kunstgeschichte nach 1945. Kontinuität und Neubeginn in Deutschland*, hg. von Nikola Doll, Ruth Heftrig, Olaf Peters und Ulrich Rehm (Köln–Weimar–Wien, 2006), 77–87.

ne u poslednjem veku zacelo zbog toga, jer – nasuprot ranijim epohama – jedinstvo Srednje Evrope može da bude koncipirano „u pogledu štimunga”, ali ne i objektivno. I primer aračke crkve dokazuje, kako bi korisno bilo, kako za interpretaciju, tako za restauratorsku praksu, ako bismo raspolagali sistematičnijim saznanjima.

Az aracsi templom építéstörténete

Az aracsi templomrom szakirodalmában járatos olvasó számára bizonyára meglepő az építéstörténet ismertetését ígérő cím. Meglepő, de nem a cím fel- vagy elhasználtsága miatt (ilyen címmel tőlem és mástól sem jelent meg tanulmány), hanem a téma miatt, hiszen azal már foglalkoztam. Korábban *A középkori Dél-Alföld és Szer* című tanulmánykötet lapjain¹ és a Forumnál megjelent kis kötetben², későbbben pedig a *Híd* című folyóiratban³, Nebojša Stanojev könyve⁴ ismertetésének az apropóján. Igaz, a korábbi megállapításaim meglehetősen vázlatosak, de a későbbiek gazdagabbak. Gazdagabbak, de nem minden lehetséges szempontot mérlegelők és nem minden fennmaradt részletforma értelmezésére kiterjedők. Ezek a hiányok részben a témától és tőlem függetlenül meghatározott terjedelmi okok szerkesztői elvárásaival magyarázhatók, részben a publikációnak a könyvismertetés és elemző tanulmány közti sajátos apropó-műfajával, amelynek határátlépő lavírozásaiért viszont egyedül engem terhel felelősség.

Ugyanakkor nem vitás, hogy (az) építéstörténettel való foglalkozás rekonstrukciós jellegű. Ennek következményeként az elméleti konstrukció többé-kevésbé ingatag: új és újabb megfigyelések kény-

¹ Raffay Endre, *Az aracsi templom*, in *A középkori Dél-Alföld és Szer*, szerk. Kolár Tibor (Szeged, 2000), 458.

² Raffay Endre, *Az aracsi templomrom* (Újvidék: Forum, 2005), 52–53.

³ Raffay Endre, *Az aracsi templomrom kutatásának régi és új eredményei*, *Híd* 77 (2013)/4, 76–79.

⁴ Stanojev, Nebojša, *Aracs: Templomok. Temető. Monostor* (Újvidék), 2009.

szermérlegének kitett, újszerű szempontok felmerülésének elszámoltató vagy felszámoló következtetéseknek kiszolgáltatott jellegű. Az ilyen elméleti rekonstrukciók a tudomány egy-egy szintjét jelentik, ahol tudománytörténeti sorsukra várva rövidebb vagy hosszabb ideig képviselhetik egy-egy tudós vagy jobb esetben egy-egy tudomány(ág) által kicsikart vagy kicsikarható és elismert tudást. Az elméleti rekonstrukciók nem károsak, hacsak nem szolgálnak valós, műemlékvédelmileg kivitelezett rekonstrukciók alapjává. Ez utóbbiak ugyanis önmagukban is károsak. A megépített rekonstrukciók ugyanúgy felülmúlásra ítéltettek, mint az elméletiek, és nincs az a műemlék, amely eredetiségét megtartva lenne alkalmas a tudomány egy-egy szintjének eredményeit képviselő újra- és újrafogalmazott rekonstrukciók bemutatására. E műfajban a revideálásnak a lehetőségei meglehetősen korlátozottak, s ha esetleg felmerülnének ilyen lehetőségek, azok ugyancsak károkozás árán valósíthatók meg, és ennek eredményei is újabb felülmúlásnak kitéttek. Hacsak ez a revideálás nem visszabontást jelent, amely egyébként újabb és másféle költséges és hitelességgyanús problémákat hozhat magával.

Mindez azt is jelenti, hogy az aracsi templomrom szakirodalmát olvasónak nem kell meglepődnie a jövőben sem, ha akár tőlem vagy mástól származó építéstörténeti vonatkozású írással találkozik. Meglepődnie a műemlékvédelmi túlkapások ötleteitől kell, még azelőtt, hogy a helyszínen mást, és nem az örökül kapott emléket találná, amelynek tanulmányozhatósága elsősorban a művészettörténet és a régészet számára szakmai érdek, akárcsak az eredetiség megőrzése. De az eredetiség pótolhatatlan és rekonstruálhatatlan értékétől nemcsak a szakmabeliket nem, de a szakirodalmat olvasót, és a jövő akár értő akár bábmész közönségét sem szabad megfosztani.

A *Híd*-ban megjelent írásom építéstörténeti vonatkozású megfigyeléseit a főhajó keleti és nyugati végi szögleteinek a főhajó bordás keresztboltozata tartásában szerepet játszó konzolpárjai köré csoportosítottam (1–4. kép).⁵ Pontosabban: ezek díszítőformáiból, elhelyezésükből

⁵ Raffay, 2013, 76–77.

és építészeti kompozíciójukból indultam ki. Amíg a nyugatiak figurális díszüek (az északi fejet formáz, a déli görnyedő alakot), átlós kompozíciójúak, illetve a nyugati falba és az oldalfalakba is bekötöttek, addig a keleti végen oszlopcsonkkonzolokat alkalmaztak, frontális beállításban. Ezek is szögletben vannak ugyan, a főhajófal és az apszis homlokfalának szögletéhez tartozva, de az utóbbi falhoz csupán hozzásimulnak és csak az oldalfalhoz kötődnek, amelynek köszönhetően fejezetforma alsó végződésük (az északi esetében részben az oszlóptörzs is) az apszisboltozat homlokíve előtt alálógni látszik.⁶ Nem kérdés tehát, hogy a nyugati fal és a főhajói oldalfalak ebben a magasságban együtt épültek, és az sem, hogy a túloldalon a főszentély felépítése megelőzte a főhajófalakét, minden valószínűség szerint a félkupolás boltozattal és kétoldalt, ugyancsak boltozatostul, a mellékszentélyekkel együtt.⁷ Mindez tehát azt jelenti, hogy az építkezés itt, a keleti oldalon ért el legkorábban jelentős magasságokat. Nincs okunk kételkedni abban, hogy az alapozást is itt kezdték meg, a korban egyébként is szokásos módon.

A legkorábbi részek közé tartozhat tehát a három kívül-belül köríves apszis, ezek külső faltagolása és belső kialakítása (5–6. kép). A homlokzati faltagolást a lábazati fallépcsőt záró rézsűre ültetett attikai lábazon emelkedő faloszlopok alkotják, amelyhez a munka előrehaladtával, nyilván az eredeti elképzeléseknek megfelelően, fejezetet társítottak ívsoros – fűrészfogas zárópárkányt.⁸ A belsőben az apszis-

⁶ Erre Stanojev, 2009, 21 is felhívja a figyelmet.

⁷ Raffay, 2005, 53, Raffay, 2013, 77.

⁸ Az ívsor konzolostul köből, a fűrészfogasor téglából az 1970-es évek ásatási kutatásait követő rekonstrukciós munkálatok alkalmával készült. A párkányból kétoldalt, a mellékhajói félromzatokhoz csatlakozva maradhattak fenn értékelhető, ha a rekonstrukciót nem is minden részletében hitelesítő, de annak kiindulásul szolgáló részletek. A párkány déli oldali első ív-elemének eredetiségét archív fotó bizonyítja: Stanojev, 2009, 23. kép. A képen betört konzol nyoma is felfedezhető. A rekonstruált konzolforma nem innen származhat. Ha nem is a túloldalról, felő, hogy az építéstörténetileg jóval későbbi fázisban készült, máig a toronyba befalazva fennmaradt gádorfaliak egyikéről.

sok közti szakaszon egy-egy pilaszteres féloszlopot alakítottak ki, amelyhez az építkezés előrehaladtával fejezetet illesztettek, rá pedig a tervezett árkádsor indításaként kialakított, az apszisfalba bekötött vállkőfélét. Felfelé kváderkövekkel megerősített homlokfalat emeltek, amelyhez utóbb a főhajófalat mintegy nekivezették. Az apszisokat kétlépcsős homlokívvál kialakított félkupolás, negyedhenger keresztmetszetű vállpárkányra támaszkodó boltozattal fedték. Mindezekkel együtt a csatlakozó díszítőfaragványok legalábbis kinagyolt kiképzésével (kívül kétrétegű kéztónás, belül bonyolultabb antikizáló kompozíciókkal⁹) is számolhatunk. Mivel semmi okunk és adatunk sincs azt feltételezni, hogy a mellékhajói falak alapozásával vártak volna, feltételezhetjük, hogy mindeközben megkezdték, illetve az építkezés előrehaladtával kialakították a melléksínekhez kapcsolódó mellékhajói falszakaszokat is, szögletükben egy-egy átlósan elhelyezett, emberi fejformázó boltozattartó konzollal, az apszisok boltozatának vállpárkányához csatlakoztatva (7–8. kép). Az apszisboltozatok elkészültével a homlokívek felett a tervezett boltozatok csatlakozását előkészítő csorbázatok kialakítása következett. A boltozatok tervét véglegesíteni, vagy megépítésükbe fogni persze mindaddig nem lehetett, amíg a mellékhajói falak nem álltak, és a hajók közti pillérsornak (legalább egyes) elemei el nem készültek.

A pillérsor kiépítése és az összes későbbi munka elvégzése viszont a korábbi templom bontásának függvénye volt. Az ugyanezen a helyen állt korábbi templom létezésének feltételezésével a régebbi szakirodalom is élt már, elsősorban a Gerecze Péter leleteként híressé vált ún. aracsi köré és annak templomábrázolására hivatkozva (9. kép).¹⁰ A korábbi templom megjelenésének elképzelését is a kő templomáb-

⁹ A díszítőfaragványokról: Raffay, 2000, 458–461; Raffay, 2005, 53–69.

¹⁰ Az aracsi ásatásokról: Raffay, 2005, 20–24. A korábbi templomról: uo. 27. Vö. Gerevich Tibor, *Magyarország román kori emlékei* (Budapest, 1938), 22; id. Berecz Sándor, *Pusztatemplom. Egy darab Szentföld. Az aracsi bencés apátság története* (Temerin, 1970), 36–37, 39, 55.

rázolása határozta meg¹¹, Nebojša Stanojevnél is, aki az előd-templom egykori létét régészetileg is bizonyítottnak látja, pontosabban: látta, a Nagy Sándor-féle ásatás alkalmával, még az 1970-es években. Megállapítása szerint a korábbi templomra utaló nyomok a XIII. századi templom főhajójának keletebbi részei alatt voltak megfigyelhetők: oldalfalai a pillérsorok vonalában húzódtak, nyugati részei a középső pillérpár közé fordultak be (10. kép).¹²

A régi templom bontástörténetét, azt hiszem, lehetetlen rekonstruálni. Csupán feltételezésekkel élhetünk. Stanojev alaprajza szerint azt feltételezhetjük, hogy az új templom építkezéseit anélkül is megkezdhették, hogy a régít lebontották volna.¹³ A régi épülethez az új pillérsor emelésének megkezdéséig nem is kellett hozzányúlni, sőt, akár az első nyugati pillérpárt is felépíthették, mielőtt komolyabb bontási akcióba fogtak volna. E pillérek kialakításával a megfelelő mellékhajói szakaszokban már a boltozatok megépítéséhez is hozzáláthattak. Ha igen, a régi épület bontását nyugat felől lehetett érdemes megkezdeni, és az kelet felé folytatódhatott. Svetlana Bakić szerint – aki nem ért egyet a régi templom Stanojev-féle elhelyezés-rekonstrukciójával – az új szentélyrészt csak a réginek az elbontását követően kivitelezhették.¹⁴ Annyi azonban a már említett oszlopcsonkKonzolok és építészeti környezetük tanúsága szerint bizonyos, hogy a főhajófal keleti részei és a szentélyrész nem egyszerre, illetve nem egy időben épült, a főhajófalat utóbb csatlakoztathatták a szentélyrészhez (3–4. kép).¹⁵ Ennek az épí-

¹¹ Mano-Zisi, Đorđe, Prilog ispitivanju Arače, in *Rad Vojvodanskih Muzeja* II (1953), 82; Nad, Šandor, Arača, *Rad Vojvodanskih Muzeja* II (1953), 90.

¹² Az alapfalakként értelmezett maradványokat Stanojev, 2009, 8–12. és a III–VI. fényképei mutatják, illetve a 13–14. felmérési rajzok, amelyeket az egykori templom alaprajzának rekonstrukciós megjelenítése követ (15. kép).

¹³ Stanojev, 2009, 58. kép.

¹⁴ Bakić szóban megfogalmazott véleménye szerint a régi templom szentélyrészét nem lehetett körülépíteni, mert annak végződése keletebbre húzódhatott, mint a későbbi apszisé.

¹⁵ Vö. Raffay, 2013, 77.

téstörténeti ténynek a szentélyrész megépítésekor a tőle nyugatabbra még álló régi épület is oka lehetett. Más XIII. századi építéstörténeti példák is az előzmény-templom használatának és a helyét elfoglaló új épület munkálatainak részleges időbeli átfedését valószínűsítik. Persze körülépítéseknek a méretekkal, tengelyeltéréssel és egy csomó rekonstruálhatatlan körülménnyel összefüggő változatai nyilván egyedi helyzeteket eredményezhettek. A gyulafehérvári székesegyház építése már igencsak előrehaladott állapotban lehetett, amikor a papság a régit elhagyni volt kénytelen.¹⁶ A kalocsai székesegyházban talán már az egész északi mellékhajót is beboltozták, amikor a régiben temethettek és javában misézthettek is még.¹⁷ A korábbi épületeknek a lebontását a papság és szerzetesség minden bizonnyal húzni-halasztani igyekezett – a liturgia folyamatosságának biztosítása miatt is, és – akárcsak a canterburyek – az itteni szerzetesek sem „remélhették, hogy egy ilyen nagy munkát, bármily emberi képességgel is, az ő életükben be lehetne fejezni”.¹⁸ Az esetek egy részében, amikor az új templom pontosan a régi helyére került, a főoltár helyén sem kellett változtatni. Későbbi a példa, de talán érdemes megemlíteni, hogy a vatikáni San Pietro késő antik bazilikájának szentélyrészét úgy bontották le és helyettesítették hosszú évtizedekig elhúzódó építéstörténet során újjal, hogy mindeközben az oltár érintetlen maradt. Ott ugyanis a méreteknek köszönhetően volt hely arra, hogy az oltár fölé és köré ideiglenes védőépületet emeljenek, Szent Péterhez a Tempietto megtervezése és megépítése óta illő/kapcsolódó dór stílusban, amint arról ábrázolás is tanúskodik.¹⁹

¹⁶ Vö. Tóth Sándor, A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége, in *Építés – Építészettudomány* 15 (1983)/1–4, 407–408.

¹⁷ Vö. Raffay Endre, *A kalocsai második székesegyház és faragványai* (Újvidék: Forum, 2010), 15–16, 27–30.

¹⁸ Vö. *A középkori művészet történetének olvasókönyve, XI–XV. század*, összeáll. Marosi Ernő (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 118.

¹⁹ Marten van Heemskerck rajza (Berlin, Kupferstichkabinett): Krautheimer, Richard, *Rom. Schicksaal einer Stadt 312–1308* (Leipzig, 1987), 38, Abb. 25.

A valószínűleg Bramantéhoz köthető épületben a liturgia is megszakítatlanul folytatódhatott.²⁰

Folyamatos (az építetők esetében kifizetődő) építésmenet esetében csak egy ideig folyhatott a bontási huzavona: amíg az új falak egyre szorító öleléséből a régi építészeti maradványait különösebb bonyodalmak nélkül el lehetett még távolítani. Kalocsán például már boltozatok is állhattak az új székesegyház északi mellékhajójában, amikor a tervezett déli (egyreszakaszainak a) helyén megjelentek a régi épület bontásából származó törmelék halmai, és az azokat szállító szekérfélék sorakozhattak, ökreikkel.

Az előd-templom bontásának megszervezésével az aracsi építőknek is számolniuk kellett. Ezt itt két, egymást nem kizáró módon oldhatták meg. Felhívtam már a figyelmet arra, hogy a nyugati kapu felett olyan teherhárító ívet építettek, amely lehetővé tette a kapuépítmény utólagos, a belső építészeti munkálatainak befejezését követő elhelyezését. A nyíláson keresztül nemcsak építőanyagot szállíthattak be a pillérek építéséhez, a főhajófaléhoz és a boltozatokéhoz, hanem azt megelőzően bontási törmeléket is szállíthattak, kifelé.²¹ Kényelmesebb lehetett valamelyik hosszanti oldalfal kiépítési munkálatait (is) a bontás utánra tervezni és a régi épület egyre fogyó maradványaihoz így egészen közelre állni. Délről szekérfélékkel. Északról, ha a bontásból származó anyagot a kolostor területének a kialakításánál, mondjuk, tereprendezéshez, szekérfélék nélkül.²² Másodlagos felhasználás lett a sorsa annak a kőaptörödéknél (is), amelyet az aracsi kő néven ismerünk: a törödéket Gerecze Péter a kolostorudvaron találta meg 1896-ban, ahova az, domborműves oldalával lefelé fordítva, járólapp-funkciót

²⁰ Funkcióira egészen a kupola megépítéséig tarthattak igényt, bár Michelangelo bizonyára sokkal korábban eltávolítva szeretne volna látni, még akkor is, ha már hosszú évtizedek óta a lehetőség sem állt fenn annak, hogy II. Gyula síremléke ide kerüljön.

²¹ Vö. Raffay, 2013, 78.

²² Stanojev, 2009, 16 szerint az új templom alapozásában található kváderkövek egy része a régi templom bontásából származhat.

betöltve került.²³ Hiányzó alsó részét távolabbra vihették.²⁴ Távolsági szállítás esetében viszont célszerűbb volt a vízi utat használni, nemcsak el-, de odafele is.

Egy dolog bizonyos: az új aracsi templom építésének megkezdésétől a pillérek alapozásáig és ezzel együtt a boltozati tervek véglegessítéséig még sok víz folyt le a Tiszán és a templom alatti Galádon²⁵, amelyen meg-megjelentek a dereglyék, a szentélyrész, a mellékhajói oldalfalak, majd a nyugati részek felépítéséhez építőanyagot szállítva.

Ha semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy a szentélyrész munkálatait megkezdve a mellékhajói oldalfalak alapozásával vártak volna – kivéve talán azokon a szakaszokon, amelyeken a régi templomnak előbb még a megközelítését és használatát, utóbb majd a bontását biztosították – feltehetjük a kérdést, hogy a nyugati részek alapozását és felépítésük megkezdését vajon halogatni kellett-e. Az új templom építői, ha nem voltak itt más, korábbi épületek, szabadon működhettek.

A szentélyek munkálatait követő, vagy ahhoz csatlakozó épületrészek közül a mellékhajói oldalfalak tanulmányozása problematikus: belőlük csupán a keleti és a nyugati részekhez csatlakozó sarkok és szögletek maradtak meg, kivéve az északi fal keleti részét. Ez egy boltszakasznyi hosszúságban és teljes magasságban, faltagoló elemestül és boltozatmaradványostul, igaz, nem minden részletében eredeti állapotban, hanem műemlékvédelmi beavatkozások nyomaival foltozva

²³ Kalapis Zoltán közli Gerece Péternek Karácsonyi Andorhoz, a beodrai birto-koshoz írt levelének részletét, amelyből a kő megtalálásának körülményeiről és idejéről értesülünk: Kalapis Zoltán, *Az aracsi Pusztatemplom*, in Kalapis Zoltán, *Történelem a föld alatt* (Újvidék: Forum, 1995), 50. A kő tehát nem küszöbköként került másodlagosan felhasználásra és nem 1897-ben került elő, szemben az Árpád-kori kőfaragványok katalógus állításaival (vö. *Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus*, szerk. Tóth Melinda, Marosi Ernő [Budapest–Székesfehérvár, 1978], 100).

²⁴ Hacsak nem gondoljuk mégis azt, hogy az emlék nem innen, a régi templomból származik.

²⁵ Ezt utóbb Vince-érnek nevezték (vö. Berecz, 1970, 49), illetve Crna barának (vö. Stanojev, 2009, 5).

maradt fenn (11–12. kép).²⁶ A mellékhajófalakat a többi szakaszon az 1970-es évek ásatási munkálatait követő helyreállításkor alakították ki, részlegesen: két-, két és fél méteres magasságig, azóta részben elavultnak minősíthető szempontok szerint.²⁷

Az északi mellékszentélyhez csatlakozó mellékhajói falon kívül és belül is vastagsági eltérések figyelhetők meg: a fal néhány téglasornyi magasságig sokkal szélesebben alakított, mint a fentebbi részeken. A szélesebb szakaszok nyomait a belső oldalon, néhány téglasornyi magasságig, az északkeleti szöglethez kapcsolódva, valamint a falpillér lábazat alatt látni. A hiányzó mellékhajófalak részleges újjáépítésekor külső és belső fallábazatot rekonstruáltak, kívül rézsűvel zártat, belül tagolatlant, faltagoló elemek elhelyezésére alkalmasat. A XIII. századi építések rézsűs fallábazatot a keleti homlokzaton valóban alkalmaztak, a faltagoló elemek rámetesződő attikai lábazataival együtt. A belső fallépcső kérdése problematikusabb. Egyrészt: az apszisokban nem maradt fenn ilyenek a nyoma²⁸, másrészt az északi mellékhajófal egyetlen megmaradt falpillérének lábazatmagassága arról tanúskodik, hogy a fallépcsőt itt (nagy részt) a padlószint alatt tervezték tartani, azt részben alapozásaként felhasználva, rá, legalábbis a keleti szakasz határán, az említett falpillért ültetve. E megfigyelésből két feltételezés következhet: a széles falazat eredetileg is alapozásnak készült, ame-

²⁶ Az itt emelkedő torony későbbi építkezés eredménye, amint azt már Gerecze bizonyította (Gerecze Péter, Néhány Árpád-kori templomunk: Aracs, Ócsa, Ó-Bars, Börzsöny, Deák-Monostor, Gyulafehérvár, Harina, *Archaeológiai Értesítő* 16 [1896], 311), így a XIII. századi templom építéstörténetének fejtegetése szempontjából nemigen hasznosítható. A torony valószínűleg a templomnak a ferencesek általi átvételével függ össze, és a XIV. századra datálható. A toronyról legutóbb: Raffay, 2013, 79–83.

²⁷ A rekonstrukciót Bakić is hibásnak tartja: Bakić, Svetlana, Nova istraživanja Arače, *Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XXVII* (2014), 10. kép.

²⁸ Vö. Stanojev, 2009, 17. kép, amelyen (a képaláírással ellentétben) az északi mellékszentély és az északi fal alapozásának részletei láthatók, az 1970-es évekbeli feltáráskor.

lyet a falpillérek lábazati magasságának tervének véglegesítése előtt abbahagytak, vagy befejezettnek tekinthettek. Egy másik feltételezési lehetőség az, hogy a mellékhajói falakat eredetileg szélesebbre, követezképp a mellékhajókat keskenyebbre tervezték. A keskenyebb mellékhajók esetében a mellékhajók főtengelye a mellékapszisokéhoz közelíthetett volna. A megépített változaton megfigyelhető tengelyeltérés a szóban forgó mellékhajói falszakaszra alapozott feltételezések nélkül is felvetné egy korai, a szentélyrész alapozási munkálatai közbeni, esetleg a felépítésnek a megkezdését követő tervváltoztatás lehetőségét (13. kép). A mellékhajók esetleges szélességmódosításával egy másik, már korábban is megfigyelt módosítás is összefügghet. Stanojev ugyan nem említi, de a korábbi régészeti kutatások alkalmával megfigyelték, hogy a mellékhajófalak támpillérei utólagosak:²⁹ azokat az alapozásuk szintjén még nem kötötték be a falak alapozásába, csak a felmenő részeken – a támpillérek helyére korábban legfeljebb faloszlopokat tervezhettek, az apszisokéhoz hasonlókat. Ez felveti a boltozati terv eredetiségének kérdéseit is. Támpillérek nélküli falra boltozatokat ültetni problémás. Hacsak azt a falat nem tervezik szélesebbre-erősebbre, és a boltozandó mellékhajót keskenyebbre. A feltételezések és kérdések megfogalmazásán túl többre, ásatási metszetrajzok hiányában, nemigen vállalkozhatok. A falvastagságban megfogható tervmódosítás feltételezési lehetősége ugyanakkor felveti az apszisok közti és a mellékhajói falpillérek formai megfelelésének időbeli együtt-tervezettségi kérdését is.³⁰ A formai megfelelések a tervek egyidejűségére mutat-

²⁹ Čanak Medić, Milka, Srednjovekovna crkva u Arači. Uvod sa istoriografijom, *Zbornik za Likovne Umetnosti* 10 (1974), 38. Čanak Medić tervváltással számol, és a munkálatoknak az alapozás szintjén való, hosszabb ideig tartó megszakadásával is. A támpilléreknek a falaktól való elválását úgy látszik, már Gerevich Tibor is feltételezte, legalábbis ezt jelenítette meg az egyébként a Gerecze Péter-féle alaprajz felhasználásával készült alaprajzon: Gerevich, 1938, 107. Vö. Raffay, 2005, 22, 15–16. kép.

³⁰ A formai összehasonlítás nem lehet teljes: az apszisok közti falpilléreknek nem maradt fenn a lábazatuk, a mellékhajóinak igen, de erősen sérült állapotban.

hatnak – nincs okunk a falpilléreket különböző tervváltozatokhoz rendelni: az apszisok köztiek kialakítási terve nagyjából egybeeshetett a mellékhajó falpillérével.³¹ E feltételezés esetén a tervváltását el kellene vetnünk, csupán menet közbeni módosításra gyanakodhatunk, amelyet a boltozati szándékok véglegesítése következményeként értelmezhetünk. Ha nem értékeliük túl a falpillérek tanúsította összefüggést: a véglegesítés a munkát a szentélyrészen megkezdőkhöz köti. Más kérdés, hogy a boltozásig eljutva másféle módosításokat is érvényesítettek.

Annyi tehát bizonyos, hogy a támpillérek megjelenése már boltozati tervekre utal, és az is, hogy ettől a mellékhajó falpillére sem független, amelyek ugyanakkor a szentélyrész falpilléreinek a megfelelői. Boltozati tervekre utaló, de a tényleges boltozási munkálatokat megelőző építészeti elemek a szentélyrészhez kapcsolódóan is megfigyelhetők. Említettem már a mellékhajói szögletek egy-egy emberfejes konzolját (7–8. kép) és az apszisok kétlépcsős homlokíve feletti csorbázatot, amellyel a régi templom lebontását és az új templom nyugatabbi részeinek megépítését követően megépítendő boltozatok süvegeinek kapcsolódását készítették elő.

A keleti részekben látottakhoz hasonló megfigyeléseket tehetünk a nyugati részek tanulmányozásakor is (14–15. kép). Az oldalfalak kiépítését megelőzően a nyugati fal munkálataival itt is előbbre járhattak. Ha elfogadjuk a mellékhajói oldalfal tervvéglegesítésének a feltételezését, úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyugati fal kiépítésének megkezdése megelőzhette a mellékhajói oldalfalak módosítását, amely

A féloszlop lábazata attikai. A tagolás átfordul a pilaszterrészre is, de annak oldalán már nem folytatódik. A lábázat „leszelt” kialakítása stílusjelző és ugyanúgy esztergomias vonatkozású, mint a fejezetplasztika megoldásainak nagy része (vö. Raffay, 2005, 92–95).

³¹ Vagyis: a mellékhajói falak körüli vastagság és támpillérproblémák lezárásakor a szentélyrész munkálatai sem sokkal lehettek túl az alapozásokon. A mellékhajók és a mellékapszisok tengelyeltérésén mindenesetre már nem változtathattak.

azt ugyanúgy nem érintette (már), mint a keleti részeket. Annyi bizonyos, hogy a nyugati falat oldalról kísérő, támasztó szerepű lizénaféléket nem tudták *már* a meglévő falakba bekötni, míg a mellékhajókhoz épült támpilléreket *még* igen. Persze kérdés, hogy a nyugati falhoz csatlakoztatott lizénafélék együtt készültek-e a támpillérekkel, vagy még azoknál is későbbiek – ez utóbbiak lépcsős kiképzésű valódi támpillérek, amelyekhez majd a főhajói boltozatokat támasztó támfalakat és gádorfali falpilléreket is építenek majd. Ilyen támpillér maradt fenn az északi falpillér túloldalán (a hozzá tartozó támfallal és gádorfali falpillérrel együtt) és az apszisok vonalában is – amely utóbbiaknak már az eredetinek gondolható tervben is az apszisboltozatok támasztásának szerepét szánhatták (11. kép).³² Fontosabb szempont, hogy a nyugati falon sincsenek lábazati fallépcsők, amelyek a falvastagság módosítására utalnának. Talán fogalmazhatunk úgy, hogy a falvastagság itt az eredetileg tervezett maradt. Ennek köszönhetően a boltozati süvegek felfekvését itt a falvastagságnak köszönhetően oldják majd meg, hasonlóan az apszisboltozatok felfektetéséhez. Boltsüvegeket tartó homlokíveket a mellékhajók nyugati végébe sem terveztek, akárcsak az apszisívek fölötti csorbázathoz sem (14–15. kép).

Mindez jelentheti azt, hogy a keleti és a nyugati részek kiépítésének a megkezdése, munkálatainak az előrehaladása legalább egy ideig akár nagyjából párhuzamosan is történhetett. Viszont: a nyugati fal munkálatai és a főhajófalon folytatottak közt, ellentétben a keleti részekben látottal, nincs jele időbeli különbségnek. A régi templom vagy annak maradványa itt nem akadályozta az építésmenet szerves-szerkezeti szempontú alakulását – egyelőre.

³² Ha ezeket mégis együtt alapozták volna a falakkal, szemben az oldalfali támpillérekkel (vö. Čanak Medić, 1974, 38 megfigyeléseivel és a 29. jegyzettel). A Gerecze Péter-féle alaprajznak Gerevich Tibor által módosított változatán az oldalfali támpilléreknek és az oldalfalnak az elválását jelezték. Az alaprajz az apszisokat kétoldaltól támasztó falpillérek esetében viszont nem jelöl elválást: Raffay, 2005, 22, 15–16. kép.

Ha nincs (jelentősebb) időbeli különbség a keleti és a nyugati részek közt, vajon mivel magyarázhatók a formai/építészeti eltérések? A pillérsor vonalában nyugaton elmaradnak a falpillérek, díszítőfaragványokat nem szerepeltetnek (majd csak később, a főhajófal építésének megkezdésekor, boltozati konzolokon: 1–2. kép), a keleti homlokzatok rézsűs lábazatának és faltagoló féloszlopkáinak itt nincs nyoma. Az összehasonlítható részletek egyébként nem különböznek: az árkádíveket indító vállpárkányos konzolok itt ugyancsak negyedkörív keresztmetszetűek, és a keletieknek méretben is hasonlóak. Ettől nem idegen a szögletbeli konzolok alakítása, amelyek negyedkörívesen ívelt oldalúak (16–17. kép). Hasonlóak a főapszis párkánykonzoljai is, alul göbös formával kiegészítve.³³

A nyugati részek építészeti formavilágát (beleértve a nyolcszögű pilléreket is) és díszítőfaragványos programját (kivéve a főhajói boltozat emlegette konzoljait: 1–2. kép), úgy tűnik, eredendően egyszerűbbre vették, mint a szentélyrészét és az előtte húzódó szakaszát (18–19. kép). Jóval azelőtt, hogy az ugyanilyen, a szentélyek előtti rész jelentőségét nemcsak alaprajzilag hangsúlyozó törekvésnek megfelelően az összetett pillérek megépítésébe ténylegesen belekezdtek volna. Ez a megállapítás a mellékhajói falaknak a nyolcszögű pillérekkel szembeni kialakítása rekonstrukciójának elméleti lehetőségére is (annak konzolos változatára) némi bátorító fényt vet.³⁴ A lábazati rézsűs lépcső (és függőleges faltagolás) nyugati homlokzati elmaradása nem

³³ Ezeket az 1970-es évek ásatásait követő rekonstrukciós munkálatok alkalmával faragták ki: vö. a 8. jegyzettel.

³⁴ Korábban is, arra hivatkozva, hogy a régészek falpillér-alapozásokat nem találtak, arra gondoltam, hogy itt ugyanúgy konzolokat alkalmaztak, mint a nyugati falon (Raffay, 2005, 75). Most is ezt tartom valószínűnek, meg nem feledkezve arról, hogy a mellékhajói fal tagolását az alapozási munkálatok után módosíthatták, nemcsak kívül, a támpillérek esetében, hanem belül is. A belső módosítás eredményét-formáit csak magasabb részekben lehetett volna megfogni. A nyolcszögű pillérekkel szemben ilyenek sajnos nem maradtak fenn. (Vö. Raffay, 2005, 90. jegyzet.)

mással magyarázható, mint azzal, hogy a fala külső oldalát nem homlokzatként kezdték kialakítani. Eléje ugyanis előcsarnokot terveztek. Az előcsarnoki tervről négy árkádív-fészek vagy annak nyomai tanúskodnak, negyedköríves vállpárkány-konzollal ellátva (14. kép).³⁵ Kettő közülük a kapu két oldalán található, az északi szélén kialakítottra letört vállpárkánya utal, a délire ma már csak a műemlékes befalazás folytja.³⁶ Az előcsarnok tervét a kapu feletti teherhárító ív vállmagasságában feladták: az előcsarnoki árkádívek fészket még kiképezték, de a ráépítésről/boltozásról lemondtak, még mielőtt bármiféle csatlakozást/corsobázatot kialakíthattak volna. A belső oldalon viszont hamarosan – néhány téglasornnyival magasabban ugyancsak árkádív-fészek kiképzésébe kezdtek, a főhajói árkádívékébe, a kintiekhez hasonló vállpárkány-konzollal, miközben a majdan elhelyezendő kapu nyílása fölé az említett teherhárító ív megépítését (15. kép). Ez utóbbi munkálatait (kétoldalról) megelőzhette a mellékhajói boltozatok felfekvését előkészítő, a falvastagságból alakított ív kiképzése. Az első árkádív-párral sem várhattak sokáig: szemben a keleti oldal megfelelő részletével itt a főhajófal szervesen-egybeépülten illeszkedik a végfalhoz. Az első árkádív-pár megépülte természetesen feltételezi az első (nyolcszögletű) pillérpárnak a megépültét, amelyet a régi templom sem akadályozott, és feltételezi a pillérsor tervének kialakítását is, vélhetően együtt a kötegelt pillérnek és a boltozatoknak véglegesített tervével.

A pillérsor terve és a megépült boltozatoké ugyanis feltételezik egymást. Kérdés viszont, hogy a szentélyrész és a nyugati fal építőinek boltozati terve azonosítható-e ezzel? A választ nemlegesnek feltételezem. A válasz kialakítása nem egyszerű, mert a megépült boltozatokhoz az esetleges korábbi tervhez tartozó megoldásokat is fel lehetett

³⁵ Raffay, 2005, 36–38.

³⁶ Nem állapítható meg, hogy az előcsarnokot oldalról nyitottnak tervezték-e. Az oldalsó ívek alatti eredeti falfelületek már Gerecze Péter fotóin sem láthatók, csak a bontás nyomai (vö. Bakó Zsuzsanna Ildikó, *Gerecze Péter fényképgyűjteménye* [Budapest, 1993], 17, 23. kép, Raffay, 2005, 4. kép), amelyeket műemlékvédelmi beavatkozások során kifoltoztak.

és fel kellett használni. A vizsgálatához három szempontot ajánlok mérlegelni. Az egyik az, hogy a szentélyrész megépítésekor a majdan csatlakozó boltozatokhoz csak az említett csorbázatokat, de homlokívet nem alakítottak ki, holott a megépült boltozatokhoz ezek általában hozzátartoznak. A másik szempont: a faltagolás ismert formái nem a megépült boltozatokat készítik elő. A harmadik: a nyugati részekben az induló mellékhajói boltozatok magasságában ugyan még egy korábbiak gondolható terv kivitelezésén dolgoztak, de azt már a homlokíveket is szerepeltető újnak az ismeretében, ahhoz alkalmazkodva tették. Célszerűnek tartom ugyanakkor e szempontoknak az építéstörténeti megfigyelések keretében való mérlegelését és az építéstörténet rekonstrukcióját célzó tárgyalásmód folytatását. Térjünk tehát vissza a mellékhajói falakhoz.

Annyi tehát bizonyos, hogy a szentélyrész felépítésekor és a nyugati részek kiépítésének kezdeti szakaszában olyan boltozati tervvel számoltak, amelynek kialakításához (csak) az alapozást követően véglegesítették a mellékhajó-fal terveit: a falakhoz kívülről támpilléreket illesztettek. Azt, hogy a belsőben ehhez kialakított faltagolási rendszer milyen elemekből állt, csak töredékesen rekonstruálható. Azt ugyanis, hogy a majdan megépítendő nyolcszögű pillérekkel szemben az oldalfalakon miféle faltagoló elemek kerültek elhelyezésre, csak sejtteni lehet. A sejtés szerint a nyugati falon fennmaradt vállpárkány-konzolos megoldás megfelelőjét alkalmazták a négy szóban forgó esetben (18. kép).³⁷ Fennmaradt viszont az északi összetett pillérrel szembeni elem, ami falpillér (12. kép). A mellékhajók külső szögleteiben pedig konzolokat alkalmaztak – közülük mind a négy ismert (7–8., 16–17. kép). A falpillér pilaszter elé állított féloszlop, közös-egységes fejezettel és negyedköríves keresztmetszetű vállpárkánnyal (12. kép). A megoldás, amint azt már említettem, az apszisok között alkalmazottnak a megfelelője (a megfelelés a lábázatok formái és magassága tekintetében csak

³⁷ Vö. a 34. jegyzettel.

valószínűsíthető: az apszisok közti falpillérek alsó szakaszai ugyanis teljesen megsemmisültek) (6. kép). A falpillér kialakítása közben a hajó északkeleti szögletében boltozati tartóelem alapozása (vagyis: alapozásának a fallépcsőre való ültetése) nem készült³⁸, akárcsak a túloldalon, a déli mellékhajóban sem. Más megoldással számoltak itt: konzol alkalmazásával, éppúgy, mint a mellékhajók nyugati végében. A keleti konzolok emberfejesek, átlós beállításúak és negyedköríves keresztmetszetű vállpárkányt hordanak, a mellékapzsizok boltozatát tartónak a homlokív lépcsőzésein túli szakaszát (7–8. kép).

Ebben a sávban egyfajta elbizonytalanodás mutatkozik. Az elbizonytalanodás a boltozati tervek kivitelezésének előkészítésével kapcsolatban, pontosabban a mellékhajói falak boltozati homlokíveinek a felrakásával jelentkezik (20. kép). A problémát az jelentette-jelenti, hogy a boltozati homlokívek nem fértek rá a faltagoló-boltozattartó elemekre. Ezekkel, úgy látszik, a faltagolás tervezésénél és kialakítása megkezdésénél még nem számoltak, nyilván más volt a boltozati terv. Tehát a korábbi boltozati tervhez megépült falpillérek az újabb tervnek megfelelően már nem lehetett lényeges változtatásokat végrehajtani. De ezeket a végül megépített boltozatok hordására mégiscsak alkalmassá kellett tenni, a szóban forgó részen legkésőbb az összetett pillér felépítésekor. A falpillérek főloszlopa eleve hevederív-hordozó. A pilaszterrészekben a hevederíveknek vagy a mellékapzsiz homlokívének külső lépcsője és a keresztbordák osztoznak, úgy, hogy az előbbieket a bordaíndítások mögött eltűnni látszanak.

A végül megépült boltozatok meglehetősen egységes képet mutatnak: bordás keresztboltozatok, csúcsívtagos bordákkal, a bordatöveknél kockaszerű, de fenn ívesen lekerekített indítóelemmel. A bordák egy részét kőből faragták, más (a toronyalji maradványok alapján: a záradékhoz közeli) elemeit pedig idomtéglákból alakították ki. Zárókövet nem ismerünk. Ezekhez a boltozatokhoz homlokívek tartoznak (21. kép).

³⁸ Stanojev, 2009, 17. kép.

A homlokívek felrakását végül konzolok segítségével valósították meg: ezek formailag a boltozattartó elemek vállpárkányának a megfelelői, negyedköríves keresztmetszetűek, és azok magasságában lettek is elhelyezve, így a párkány folytatólagos részeinek látszanak. A konzolok terve és elhelyezése utólagos lehet: közülük egyik sem egybefaragott a vállpárkány szomszédos részeivel. Az északi oldalfal falpillér fejezetének a bal oldalán jól megfigyelhető a konzol-szerepű vállpárkány-szakasz utólagos elhelyezése: a falpillérhez tartozó vállpárkányt a negyedköríves keresztmetszetének megfelelően ívesen lezárták (20. kép). A konzol-szerepű elemen a csatlakozás íves formáját nem alakították ki, hanem függőleges felülettel csupán a falpillérfő vállpárkánya mellé helyezték, és a két rész illeszkedését a közükbe kent habarcsfelével oldották meg. A falpillérfő igényes kőfaragói megoldásai mellett ez meglehetősen elnagyolt hatást kelt. (Persze a kőfaragóknak is lehetett rossz napjuk, különösen fenn, magasan egy imbolygó állványon, és amúgy is kozmetikázható eset[ek]ben.)

A homlokívtartó konzol a hajó északkeleti szögletében nem maradt fenn: helyén műemlékvédelmi beavatkozásból származó téglafoltozás látható (7. kép). A túloldalon, a déli mellékhajóban viszont a konzol ugyancsak a vállpárkány-szakaszoktól önállóan, külön kőből készült, bár illesztési probléma itt nem tapasztalható, ami ezen a helyen menet közbeni tervmódosítással is magyarázható, nem csak a kőfaragó jó napjával, vagy a kevésbé imbolygó állvánnyal (8. kép). A mellékhajók nyugati szögletében csupán egy-egy vállpárkánykonzolt látunk alkalmazva. Az északi esetében a mellékhajófal lepusztultsága miatt sem a homlokívnek, sem az azt támasztó konzolnak nincs nyoma (16. kép). A nyugati falon nincs semmiféle konzol. Nem is volt rá szükség, mert ide (akárcsak az északi hajó végébe) homlokívet eredetileg nem is terveztek, amint már említettem, a boltsüveg felfekvését itt a falvastagságból kialakított ívvel kívánták megoldani. A déli szögletbeli konzol mellett a déli falon ugyan megfogható a homlokív indítása, de alatta konzol maradványa (már) nem (17. kép). A túloldalán viszont ott a homlokívtartó konzol, kéttéglányi vastagságú, az eddig látottakhoz

hasonlóan, a konzoltól függetlenül, külön kőből kifaragva, formailag ugyancsak a vállpárkányokra emlékeztető. Homlokívtartó konzol itteni szerepeltetése furcsának hatna, ha nem fedeznénk fel felette a homlokív indítását, amelynek kiépítéséről végül mégis lemondtak, hiszen a boltsüveg felfekvése ugyanúgy megoldható volt, mint az északi oldal esetében. Nem tudok másra gondolni, mint arra, hogy a boltozati terv véglegesítésének egy menet közbeni állapota rögzült itt: a megépített megoldás korrekcióját itt is megkezdték, amit végül mégiscsak szükségtelennek minősítettek, statikailag, az esztétikaival végül nem törődve. Nehezen lenne megválaszolható, hogy az északi oldalon az esztétikai vonatkozásokkal már vagy még nem számoltak. Mindenesetre nincs okunk a mellékhajók végi boltozati munkákat egymástól távolabb eső időre helyezni, azok nagyjából párhuzamosan folyhattak.

Még egy boltozati homlokívnek a megépítése okozhatott problémát: a főhajó nyugati végében lévőé (22. kép). Itt a szögletekben figurális konzolokat alkalmaztak – ezeknek nemcsak kompozíciójuk átlós nézetű, de elhelyezésük is, amennyiben a főhajónak nem csak a nyugati és északi, illetve déli oldalfalaiba is bekötöttek (1–2. kép). A déli, görnyedő figurát ábrázoló konzol vállpárkányára a déli oldalfali homlokív indítása is ráfért, de a nyugati falé nem – ahhoz ugyancsak pótkonzolt kellett készíteni. Akárcsak a szemben lévő (fejet ábrázoló) konzol mellé is, amire ott egyébként az északi oldali főhajófalon is szükség mutatkozott. A homlokívek körüli, már említett bizonytalankodást jól jelzi, hogy tartóik a fej-konzol két oldalán nem azonos magasságban kaptak helyet: a nyugati kissé alacsonyabb elhelyezésű. Ha mindemellett szem előtt tartjuk a nyugati falon a kapu feletti teherhárító ív és a rózsaaablaké közti repedéspárnak falvarratként való értelmezési lehetőségét (ez a belsőben fej-konzol alatt ugyancsak megfigyelhető, a túloldalon viszont vakolatrészek takarják), arra gondolhatunk, hogy a konzolokat szinte még azelőtt felhelyezték a szűk és magasan kiemelkedő szögletekbe, mielőtt köztük a nyugati fal szóban forgó középső része egyáltalán kiépült volna. Előbb talán az északit, majd a délit, amelynél a csatlakozó homlokív indítását már a konzol kiképzésével együtt oldották meg.

A hiányzó nyugati falszakasz megépítésével – a kapu feletti teherhárító ív feletti és a mellékhajói oromzatrészek közének kitöltésével egyébként nem kellett sokáig várni: azt még ugyanazon az állványon állva felhúzhatták, a falazatot a fej-konzolhoz mintegy nekivezelve, majd nekilátva a boltozati homlokív és a rózsablak feletti teherhárító ív kialakításának (14–15. kép). A rózsablak-kitöltéssel, ha nagyon akartak, ráértek még. Mindez azt jelentené, hogy a nyugati fal szőben forgó szakaszának megépítése előtt a konzolokat tartalmazó szögleteknek legalább az északi és déli oldalfali részei álltak már, jelentősebb falazatrészekkel együtt, az első nyolcszögű pillérpárral és a hozzájuk tartozó falpillér-konstrukcióval együtt, a műemlékes rekonstrukció alkalmával a déli első pillér felett rekonstruált szakaszhoz hasonlóan, vagy ahogyan a van der Venne-féle metszet mutatja (23. kép).

Kérdés, hogy mikorra datáljuk a boltozatot előkészítő munkák megkezdését: a homlokív-konzoloknak az elhelyezését és a homlokívek indítását? Közvetlenül az északi mellékhajói falpillér fejezetének és a szögletbeli konzoloknak az elhelyezési idejére, vagy a munkálatokkal a boltozás teljes kialakíthatósága feltételeinek teljesítéséig vártak volna – amíg a bontásra ítélt régi templom eltakarításának a feladata éppúgy elvégezendő volt, mint a pillérek megépítéséig elvezető munkálatoknak és maguknak a pillérek kialakításának a java része? A kérdésekre válaszolni nem egyszerű – az építőknek a boltozati tervek véglegesítése körüli, nyolcszáz évvel ezelőtti elbizonytalanodása ezúttal is átragad az utókori szemlélőre. Egy megállapítás mégiscsak megtehető. Kétségtelen, hogy a homlokívek elhelyezési problémáinak a megoldása a megvalósult boltozati tervekkel összhangot, együtttervezettséget mutat, vagyis a probléma megoldása a boltozati tervek véglegesítését követően valósult meg. Másként fogalmazva: a mellékhajói boltozatok vállmagasságában jelentkező, korábbi boltozati terv örökségeként jelentkező probléma megoldási terve egybeesik a hajópillérek terve elkészültének a legkésőbbi lehetséges idejével.

Az északi mellékhajófál fennmaradt falpillérrel szemben összetett hajópillér áll (19. kép). Ezek egykori párja (a pár déli tagja rekonst-

rukció eredménye) két-két nyolcszögletű pillérpárt követ (18. kép) keletről, a szentélyrész előtt állva. Az északi összetett pillér alapozása nyújtott nyolcszögű, ezen emelkedik a görögkereszt alakú pillérmag, amelyet hengeres formák egészítenek ki: a szárak szögletében egy-egy háromnegyed-oszlop, a szárvégekhez kapcsolódóan pedig egy-egy fél-oszlop, a pillérmagával közös attikai lábazattal és ugyancsak közös, de a főhajó felőli oldalon eredetileg valószínűleg megszakadó fejezet- és vállpárkánysávval ellátva. Ugyanilyen sávot a pillér főhajó felőli oldalának elemei, amelyek (háromnegyed-oszloppár közé fogott pilaszteres fél-oszlop alkotta) falpilléreként futnak fel a főhajói oldalfalon, boltozat vállmagasságában kapnak. Az összetett pillérforma az apszisok előtti szakasz fél-oszlopos formavilágához illeszkedik. Az összetett pillérrel szemben az apszisok közt az eredetinek gondolható terv részeként már említett pilaszteres fél-oszlopok emelkednek, akár csak az oldalfalon is (a déli nem maradt fenn), és a főhajófalon, az apszis homlokfala előtti boltozattartó, ugyancsak emlegetett elemek is háromnegyed-oszloposak (3, 4, 6, 12. kép). A szentélyek előtti szakasz tehát pillérformailag összefüggő, a nyugatabbiaktól megkülönböztetett egység, amely megkülönböztetés az egység nagyobb alaprajzi méreteiben is megnyilvánul (19. kép).³⁹ Az alaprajzi méreteket az említett északi (és déli) pilaszteres fél-oszlop alkotta falpillér(ek) helyének a meghatározásával jelölték ki, amely megelőzte a pillérek megépítését. Az északi falpillér és a szabadon álló pillér lábazatmagassága közti különbség is arra figyelmeztet, hogy a pillér megépítéséhez csak később, a korábban tervezett lábazati és padlószinttől eltérő tervváltozat érvénybe léptét követően fogtak (24. kép). Ugyanakkor feltehető a kérdés: az alaprajzi és a pillérformai összefüggés eredetileg is tervezett építészeti megoldásként értékelhető-e, vagy mindez csupán építéstörténeti, a boltozati terv véglegesítésével összefüggő fejlemény lenne? Hacsak nem számolunk valamiféle kitűzési hibával, úgy vélhetjük, hogy a szentélyek előtti szakasz alaprajzi méret-megkülönböztetése eredetileg is tervezett. A

³⁹ Raffay, 2005, 74–75.

szakasz térbeli, álkereszthajó-szerű megkülönböztetésével – a nyugatabbi árkádívknél magasabb ívek alkalmazásával viszont nem éltek. Korábban, a formai-esztétikai gyökerű elemzésem és a vértesszentkereshti templommal való összefüggési lehetőség alapján úgy gondoltam, hogy ezt a térrészt eredetileg is pillérformailag megkülönböztetett-összefüggő egységként tervezhették.⁴⁰ Ezt most is így gondolom, azzal a megjegyzéssel árnyalva a gondolatot, hogy amíg eljutottak a pillérek megépítéséig, módosításokat eszközöltek. Erre a falpillérek és a szabadon álló összetett pillérek közti különbségek hívják fel a figyelmet. Amíg a falpillérek csupán pilaszteres féloszlopok, addig a pillér gazdagabban alakított. Miért volt e formagazdagító módosításra szükség? Mert a gazdagítás a funkció bővülésével függ össze: pillérek ilyen módon válhattak a mellékhajókba és a főhajóba tervezett, majd meg is épített bordás keresztboltozatokat előkészítőivé. A pilaszteralátétes féloszlopok kétlépcsős árkádívek vagy hevederíveket tartanak, a háromnegyedoszlopok tartják a keresztbordákat és a főhajóban a homlokíveket is. A módosítás tehát a térrész pillérformai összefüggésének korábbiak gondolt elképzelését és megjelenését csak részleteiben érinthette, rajta nem változtatott. Ezzel együtt a nyugatabbi részek egyszerűbb formavilágának a tervezettségét, pontosabban az oszlopos formavilággal való együtt tervezettségét és kontrasztba való állítását is feltételezzük. A nyolcszögű pillérek kivitelezése pedig megelőzhette az összetetteket: a pillérsor megépítését nyugatról indíthatták, amint azt már említettem, a nyugati fal munkálataival összefüggésben-kapcsolatban.

Mindez azt is jelenti, hogy a főhajófal megépítésével is nyugatról keletre tartó építésmenet rekonstruálható. Épült a fal: nyugatabbra már magasabb szakaszokon, kelet felé haladva készültek a pillérek, falpillér-részekkel, majd az itt is egyre magasodó falakkal, rajtuk a boltozati homlokívekkel, falpillérközönként egy-egy ablakkal (25. kép). Közben a mellékhajói falak támpilléreinek a folytatásában a főhajófa-

⁴⁰ Raffay, 2005, 77.

lat támasztó, a mellékhajói padlásteret szakaszoló, közlekedő nyílással áttört támfalak is megépültek, a tetők fölé magasodva, a gádorfal lapos támpillér-elemeit támasztva (26. kép). A támfalak megépítését megelőzte a mellékhajói boltszakaszokat tagoló hevederíveké, amelyek felett azok emelkednek. A hevederívek közébe mindeközben a bordás boltozatokat is beszorították, a mellékhajófali oldalon homlokívestül. Ezt a beszorítottságot az északi mellékhajó keletről számított második szakasza maradványaiban figyelhetjük meg (27. kép). Mindennek a végén (a régi templomnak immár minden maradékát eltakarítva) a főhajófalat mintegy nekivezették a már álló keleti falaknak, a bezáruló szögletek elé pedig, csupán az új falakba bekötve, elhelyezhették az oszlopcsonk-konzolokat (3–4. kép). A keleti konzolpár frontális beállítása tehát nem stílusjelző értékű, de építéstörténeti vonatkozású.⁴¹ A fejezeteik kompozícióját persze tervezhették volna diagonálisra. Elképzelhető, hogy az oszlopcsonkkonzolos forma alkalmazása a „csak” a hosszanti oldalfalat használó, statikailag tehát problémásabb építészeti hely igényeivel függ össze. A forma mindenesetre nem független attól a kötegelt-oszlopos formavilágtól, amely a szentélyrészt jellemzi, szemben a nyugatabbi részek egyszerűbb alakításával. Ez azt is jelenti, hogy a keleti oszlopcsonkpár semmiféle stílusváltásról nem tanúskodik, sőt akár már az eredeti elképzelésben is szerepelhetett.⁴² Stíluskapcsolatra mutat a hozzájuk tartozó ornamentika vizsgálatának eredménye is, azzal a megjegyzéssel, hogy az északi fejezeten olyan tagolatlan felületű levelek kaptak helyet, amelyek párját a fennmaradt aracsi anyagban nem ismerjük.⁴³ Egy másik fejezeten viszont, amelyet csupán Gerecze Péter fényképéről⁴⁴ ismerünk, sajátos, a templomrom anyagában ismeretlen levéltípussal találkozni, amelyet a pannonhal-

⁴¹ Raffay, 2013, 77.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Bakó, 1993, 34. kép. Képét lásd a jelen kötetben Marosi Ernő tanulmányában is.

mi Porta speciosával hoztam összefüggésbe (34. kép).⁴⁵ Korábban azt gondoltam, hogy a fejezet az egyik nyolcszögű pillérhez tartozó falpillért koronázott fenn, a főhajói boltozat vállmagasságában, amely alapján a főhajófal kiépítésének későinek gondolt fázisában mégiscsak felmerült valamiféle kőfaragói stílusváltás vagy stílusgazdagodás feltételezési lehetősége.⁴⁶ Ezt akár az Adolf van der Venne által készített és 1860-ban megjelent, a romokat a mindmáig fennálló részletek tanúsága szerint hitelesen ábrázoló metszet⁴⁷ egy részlete is támogatni látszott: a templomrom akkor még fennálló északi főhajói falán ugyanis a középső pillér falpillérrészének fejezete alacsonyabb arányú, mint a szomszédos elemeken látható. Így akár arra is gondolni lehetett, hogy a kőfaragói stílusváltás/gazdagodás az építészeti terv részleteit is befolyásolhatta. A Gerecze-féle fejezet újabb vizsgálatai, valamint az ásatási anyag alaposabb ismerete alapján ma már nem gondolom azt, hogy a metszet megörökítette részlet a faragvánnyal függne össze.⁴⁸ A fejezetsáv eltérő arányaira ugyanakkor a stílusváltozás lehetőségét továbbra sem engedi kizárni, amelyről egyelőre nem sok sejtésünk lehet, azért sem, mert a főhajói boltozat zárókövei közül egyet sem ismerünk. Bonyolítja az összképet egy eddig publikálatlan, Törökbecsén

⁴⁵ Raffay, 2005, 98–99. Rostás Tibor a levéltípus idegenségére hivatkozva kételeyeit fogalmazta meg a darab aracsi eredetét illetően: Rostás Tibor, *Magyarország földjére küldtek, Villard de Honnecourt és az érett gótika megjelenése Közép-Európában – A klosterneuburgi Capella Speciosa és Pannonhalma francia kapcsolatai* (Budapest, 2014), 162–163. Marosi Ernő jelen kötetbeli tanulmányában a fejezet másféle stílusbesorolását és másféle datálását javasolja.

⁴⁶ Raffay, 2005, 64; Raffay, 2013, 78.

⁴⁷ Raffay, 2005, 16–18, 8. kép. A képet a jelen kötetben lásd Marosi Ernő tanulmányában.

⁴⁸ Az újabb megfigyelésekről és eredményekről a szakmai közönségnek a budapesti ELTE Művészettörténeti Intézetben Tóth Sándor halálának 10. évfordulója alkalmából rendezett konferencián számoltam be. Az eredményekre való hivatkozást a nyugati kapuról szólva jelen tanulmányomban sem kerülhetem ki. *A Volt egyszer egy aracsi fejezet* című előadásom a konferencia kötetében jelenik meg.

a Glavaš-ház udvarán őrzött fejezetelem, amelyet a rommal hozok összefüggésbe: a méretek és a nyolcszögformával való összefüggés alapján épp a főhajó gádorfal valamelyik nyolcszögű pilléréhez tartozott falpillérével (28. kép).⁴⁹ Mivel a fejezetelemen nem álló bim-bós levelek kétsávos, réteges kompozíciója látható, szemben az ismert aracsi anyaggal és a van der Venne-féle metszet északi főhajófalan ábrázoltakkal, ennek eredeti helyét nem tudom máshol, mint a déli főhajófalon sejteni. E fejezet kapcsán mégsem beszélhetünk kőfaragói stílusváltásról vagy gazdagodásról, csak kompozíciós változatosságról. A darab kompozíciója ugyanis ugyanabból a körből eredeztethető, mint az aracsi faragványanyagának nagy része: a provençe-i eredetű és modenai-pármái közvetítésű antikizáló körből. Az aracsi származásúnak tartható darab véleményem szerint annak a kockafejezet-félének sarokra állított levelekkel kiegészített származéka, amelynek példái a pármái Battistero építésének korai szakaszában készültek (29. kép). A magyarországi közvetítő emlék ugyanúgy hiányzik, mint az aracsi kompozíciók esetében általában. Ilyennek egykori jelenlétére egy egri fejezetfaragvány származék-kompozíciója utalhat (30. kép).

A főhajófal építésekor nemcsak a falpillérfők kialakítása vette igénybe a kőfaragókat, hanem a gádorfali ívsoros párkány konzolelemei is, amelyek közül néhányat az utólagos torony falába beépített gádorfal-szakaszon tanulmányozhatunk (31. kép).

Kérdés, hogy a boltozással is nyugatról keletre haladtak-e, vagy az oszlopconk-konzolok elhelyezését követően megfordult-e az építés menete nyugatra? A boltozási munkák megtervezését minden bizonnyal az állványozás problémáival együtt kezelték: ha nagyobb, pontosabban a főhajófalakkal kelet felé egyre bővülő állványzattal számolunk (nagy mennyiségű faanyaggal, amelynek legalábbis egy részét a tetőzetek kialakításához utóbb felhasználhatták), kezdhették a

⁴⁹ A fejezetet a Tóth Sándor-emlékkonferencián mutattam be a szakmai közönségnek. A *Volt egyszer egy aracsi fejezet* című előadásom a konferencia kötetében jelenik meg.

munkát nyugatról. Ha kisebb, „mozgó” állvánnyal számolunk, célszerűbb lehetett szakaszonként megépíteni a főhajófalat, majd visszafelé haladva szakaszonként is boltozni. Ha így történt, a nyugati kőablak kitöltésének feladatát nem volt célszerű későbbre rendelni a nyugati állványszakasz lebontásánál. No, de az állványozás-stratégia kérdéseiben mi már nem tudunk dönteni. Érdekes ugyanakkor megjegyezni, hogy a keletebbi részeken a gádorfali ablakok vállmagasságában kő vízköpők kerültek elhelyezésre, amelyek segítségével a boltsüvegekről lehetett az esővizet elvezetni (32. kép).⁵⁰ Vagyis azzal számoltak, hogy a boltozatok elkészültét nem követi azonnal a tetőzetek felrakása. De ezzel a késéssel a tervezők a nyugati részeken, úgy tűnik, már nem foglalkoztak, itt legalábbis ilyen vízköpők nyomai nem maradtak fenn. Nem kizárt: azért nem, mert a főhajót keletről indulva boltozták. Amíg elérték a nyugati szakaszig, a keletebbiek tető nélkül ugyan ázhattak, de a vízelvezetést megoldották. A nyugati szakaszban ezzel nem kellett már foglalkozni, az itteni boltozási munkát azonnal követhette a tetőzet felrakása – fenn. Eközben a boltozáshoz használt állvány visszabontását a kőablak magasságában megszakíthatták, hogy elhelyezzék a betét elemeit, mindenekeelőtt az oszlopküllőket.⁵¹

Végül nem maradt más hátra, mint a nyugati kapu elemeinek a teherhárító ív alatti elhelyezése (33. kép).⁵² Már említettem a nyugati homlokzat tervmódosítását – a hevederívfészkek tanúsította előcsarnoki tervről való lemondást – de erre még a kapu kialakításától függetlenül került sor. Az előcsarnok mélyére minden bizonnyal más típusú kaput tervezhettek, mint végül az előcsarnok nélküli homlokzathoz.⁵³ Tervmódosítással függ össze az alapozás szintjén megfigyelt elválás a kapu és a nyugati fal között, amelyről a régebbi irodalomban olvasha-

⁵⁰ Raffay, 2005, 40, 42, 88. jegyzet.

⁵¹ Raffay, 2005, 38.

⁵² Oldalkapukra utaló nyomok nem maradtak fenn. A sekrestyébe az északi mellékszentély előtti szakaszban ajtó vezethetett.

⁵³ Raffay, 2005, 39, 53.

tunk.⁵⁴ Az elkészült kapura ma már csak a szerkezet lenyomata utal. Ennek alapján sokkal több, mint az, hogy homlokzati sík elé kilépő, lépcsős bélletű, félköríves archivoltú és háromszögletű oromzattal lezárt megoldást mutatott, amelyhez kőfaragványok és vörösmárvány elemek is tartozhattak.⁵⁵ A Gerecze Péter által fényképen megörökített fejezetet, amelyet korábban a főhajófalhoz kötöttem, az újabb megfigyeléseknek és eredményeknek köszönhetően a nyugati kapu részeként értelmezem (34. kép).⁵⁶ A megfigyelések a fejezet formájára vonatkoznak és arra, hogy a darab nem töredékesen került Gerecze lencséje elé, hanem ép állapotban, méretei pedig így korántsem lehetnek akkorák, mint a gádorfali falpillérfölké. A darab aracsi eredetének minden kétséget kizáró megállapítása⁵⁷ azokra a bimbótöredékekre alapozható, amelyek a nyugati kapu előtt kerültek elő (35. kép).⁵⁸ A darabokat korábban nem ismertem⁵⁹, csak miután kiállításra kerültek a törökbecsei Művelődési Házban. Ezek a fejezetnek a levélrészleteivel és stílusával hozhatók kapcsolatba. A bimbók így a fejezetnek nemcsak aracsi eredetét bizonyítják, de a nyugati kapuhoz való tartozását is valószínűsíthetik. Úgy tűnik, hogy az építkezés záróakkordjaként elhelyezett nyugati kapu munkálatait nemhogy nem az eredeti tervek szerint kivitelezték, de a feladatot olyan kőfaragókra bízták, akik másféle kompozíciós előképek alapján és másféle stílusban dolgoztak, mint a templom többi (régebbi) díszítőfaragványán tevékenykedők. Másként, a Gerecze-féle fejezet leveleinek stíluselemzése⁶⁰ alapján

⁵⁴ A kapu téglalapozását az 1946-os ásatás tárta fel: Mano-Zisi, 1953, 78. Stanojev az elválásról nem tesz említést. Ő oszlopos-baldachinos kaput rekonstruál: Stanojev, 2009, 25.

⁵⁵ Vörösmárvány oszloptörzsekre Törökbecsén bukkantak: Mano-Zisi, 1953, 79.

⁵⁶ Minderről bővebben a Volt egyszer egy aracsi fejezet című tanulmányomban szólok. Vö. a 48. jegyzettel.

⁵⁷ A kételyekről lásd a 45. jegyzetet.

⁵⁸ Mano-Zisi, 1953, 79.

⁵⁹ Bimbótöredékekről Stanojev ugyan szólt, de képet róluk nem publikált. Vö. Stanojev, 2009, 24.

⁶⁰ Raffay, 2005, 64–65, 98.

fogalmazva: az aracsi templom munkálatainak legvégső szakaszában, a nyugati kapun gótikus stílusban dolgozó kőfaragók váltották fel az antikizáló eredetű kompozíciós megoldásokat alkalmazókat. Amíg ez utóbbiak tanultságát esztergomi kötődésűnek lehet tartani, a Szent Adalbert Porta speciosájától sem függetlennek, addig a későbben érkezetekét pannonthalmiasnak mondhatjuk, az ottani Porta speciosától függőnek. Nem tudjuk, hogy a Porta speciosák közös nevezőjének, a vörös márványnak az aracsi felhasználása az esztergomias kötődésűek ötlete volt-e, vagy ez is a pannonthalmi hatásról tanúskodik.

Annyi bizonyos, hogy mindez nem módosítja azt a korábbi véleményemet, amely szerint a Gerecze-féle fejezet az aracsi díszítőfaragványai közt a legkésőbbi és így a befejező munkálatok datálásánál különös figyelmet érdemel. Vagyis: az aracsi befejező munkálatokra a pannonthalmi Porta speciosa 1224-es elkészültét követően került sor.⁶¹

⁶¹ Marosi Ernőnek a fejezet kapcsán kifejtett véleményét lásd jelen kötetbeli tanulmányában.



1. Boltzattartó konzol a főhajó északnyugati szögletében



2. Boltzattartó konzol a főhajó délnyugati szögletében



3. Boltozattartó oszlopcsonk-konzol a főhajó északkeleti szögletében



4. Boltozattartó oszlopcsonk-konzol a főhajó délkeleti szögletében



5. A szentélyrész délkeletről



6. A szentélyrész falpillérei

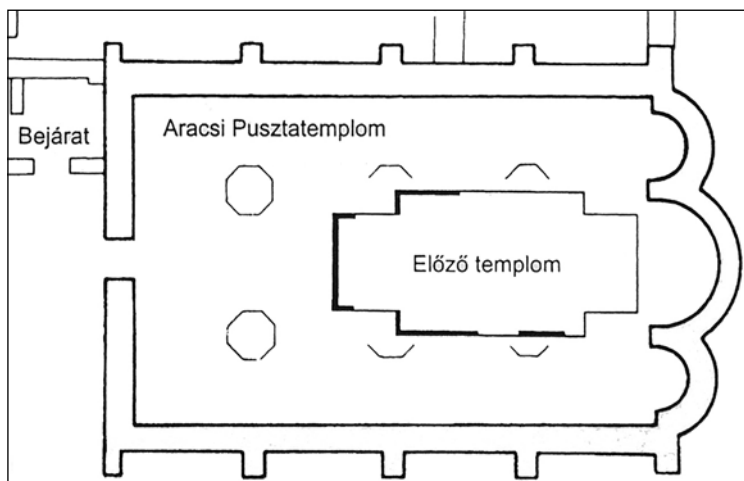
*7. Boltozattartó konzol
és bordaindítás az északi
mellékhajó északkeleti
szögletében*



*8. Boltozattartó konzol és
bordaindítás a déli mellékhajó
délkeleti szögletében*



9. Templomábrázolás az aracsi kővön (Gerecze Péter fényképe)



10. Az aracsi templomok alaprajza (Stanojev, 2009 alapján)



11. Az északi mellékszentély és az északi mellékhajói fal



12. Az északi mellékhajófal és mellékapszis részlete



13. Az északi mellékapszis és a toronyalj részlete



15. A nyugati fal a hajók felől



14. A nyugati homlokzat



16. Az északi mellékhajó nyugati vége



17. Boltozati konzol a déli mellékhajó délnyugati szögletében



18. A hosszház nyolcszögű pillérei



19. A szentély előtti szakasz



20. Fejezet és vállpárkány az északi mellékhajó falpillérén



*21. Boltozat maradványai
az északi mellékhajóban*



22. A hosszház nyugati szakasza



23. A templom nyugati
részei (részlet Adolf van
der Venne metszetéről,
1860)



24. Az északi falpillér lábazata és a kötegelt pillér lábazatának részlete



25. Az északi főhajófal keleti szakasza



*26. A torony falába beépített
támfal és főhajófal falpillér*



*27. Boltozati
maradványok
a torony előtti
szakaszban*



28. Fejezet részlete a törökbecsei Glavaš-ház udvarán



*29. Féloszlopfej
a pármái Battistero
homlokzatán*



*30. Fejezet Egerből
(Eger, kőtár)*



31. Párkány részlete a főhajói falán



*32. Tetőtartó konzol és
kővízköpő a déli falon*



33. A nyugati kapu részlete



34. Fejezet az aracsi templomból Gerecze Péter fényképén, 1896
(egykor Törökbecsén)



35. Ásatáskor előkerült bimbó (kiállítva a törökbecsei Művelődési Házban)

Szakács Béla Zsolt

Az aracsi templomrom és a romkonzerválás hagyományai Magyarországon

Az aracsi templomrom a Vajdaság, de talán az egész Kárpát-medence egyik legfontosabb, emblematis és ikonikus műemléke. Esztétikai kvalitásain, a pusztában magasodó látványos építészeti értékein túl felkiáltójelként emlékezteti az itt lakókat a vidék sok száz éves múltjára, mindenekelőtt a középkor virágzó korszakára, amikor a Dél-Alföld a török háborúk pusztításai előtt még az ország egyik leggazdagabb régiója volt. Amióta csak ismerjük, rom: ebben az állapotában öröklődött ránk, így tanúskodik hitelesen az eltelt évszázadokról. A mi feladatunk, hogy csorbítatlanul és hamisítatlanul megőrizzük utódaink számára.

Ez a feladat azonban szinte a lehetetlenséggel határos. Régebbi korok építészeti örökségével kapcsolatban az utókornak ugyanis alapvetően két lehetősége van: vagy nem avatkozik sorsába, és akkor az a dolgok rendje-módja szerint előbb-utóbb elpusztul, hiszen a természet visszaveszi azt, ami az övé. Vagy a beavatkozás mellett dönt, és ezzel akarva-akaratlanul megváltoztatja az emléket, a saját képére formálja, szélsőséges esetekben meghamisítja, miáltal az elveszíti hitelességét, és többé már nem a múlt tanúja, hanem a jelenkor múltrol alkotott képének tükre (mint az a nyírbátori magtárból kialakított reneszánsz kastélyal történt, 1–2. kép).¹

¹ Somorjay Sélysette, Tendencies in Historic Building Preservation in Hungary Today. Practice, Consequences, responsibility, *Acta Historiae Artium* 49 (2008): 255–264.; Zsembéry Ákos, Építészeti rekonstrukció: elmélet – módszertan – esetek, *Építés – Építészettudomány* 45 (2017): 41–59, 51.

Nyilvánvaló, hogy az első lehetőséget, a rom sorsára hagyását felölthettség volna választani. Nem kétséges, hogy célunk csak az emlék megőrzése lehet. Ez azonban óhatatlanul valamilyen szintű beavatkozáshoz fog vezetni. Hogy ez milyen mértékű, az a különböző korokban erősen váltakozott a mindenkori műemlékvédelmi elveknek megfelelően. A továbbiakban rövid történeti áttekintést szeretnék nyújtani a másfél évszázados magyarországi műemléki gyakorlatról, és ennek alapján vonnám le a tanulságokat.²

A műemlékvédelem kezdetei Magyarországon a XIX. század közepéig vezethetők vissza.³ Elszórt egyéni kezdeményezések után Henszlmann Imre javaslatára a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága 1846-os kassai gyűlése fordult a Magyar Tudományos Akadémiához, hogy a műemlékek ügyét felkarolja. A Magyar Tudományos Akadémia 1847. február 22-i ülésén fogalmazták meg azt a felhívást, amely mindenekelőtt az emlékek inventarizációját célozta. Mivel civil kezdeményezésről volt szó, az emlékek, így a romok életére ennek közvetlen hatása nem volt. Az állami műemlékvédelem csak az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követően, császári kezdeményezésre jött létre.⁴ Az 1850-ben alapított, 1853-tól

² A történeti áttekintés részben az alábbi íráson alapul: Szakács Béla Zsolt, A középkori műemlékek védelme: két-, három- és négydimenziós romok konzerválása, *Műemlékvédelem* 60 (2016): 79–85.

³ Cs. Plank Ibolya és Csengel Péter, A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei, in Bardoly István és Haris Andrea szerk., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 21–45 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996).

⁴ D. Mezey Alice és Szentesi Edit, Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860), in Bardoly István és Haris Andrea szerk., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 47–67 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996); Szentesi Edit, Die Anfänge der institutionellen Denkmalpflege in Ungarn, in Marosi Ernő és Klaniczay Gábor szerk., *The Nineteenth-Century Process of "Musealization" in Hungary and Europe*, 235–248 (Budapest: Collegium Budapest, 2006).

működő *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* tevékenysége Magyarországon csak korlátozottan érvényesült, elsősorban a felmérés szintjén és a helyi kezdeményezések támogatása révén. Aracs ekkor különben is a Bach-korszakban létrehozott Temesi Bánság és Szerb Vajdaság területére esett. A Vajdaság műemléki konzervátora Bonnáz Sándor temesvári kanonok, később csanádi püspök (1860–1889) volt.⁵ Az önálló magyar műemlékvédelem intézményrendszere csak az 1867-es kiegyezést követően jöhetett létre, először mint a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága 1872-től, majd az 1881-es műemléki törvény elfogadását követően mint Műemlékek Országos Bizottsága (MOB).⁶ Ezen a néven kis megszakítással 1949-ig működött. A hivatal előadója, meghatározó egyénisége egészen 1888-as haláláig Henszlmann Imre volt.⁷

A MOB korai tevékenysége egybeesett a purista restaurálások korszakával. Ekkoriban egész Európában az a törekvés uralkodott, hogy a műemlékeket azok legkorábbi állapotában kell megőrizni, eltávolítva róluk a későbbi korok módosításait. Bár a korszak nemzetközileg legkiemelkedőbb restaurátora, Eugène Viollet-le-Duc elvi állásfoglalásaiban egyáltalán nem zárkózott el az újabb hozzátételek megőrzésétől, ha azok művészi értékkel bírtak, de a gyakorlatban ő is és kortársai is rendszerint kíméletlenül eltüntették a barokk berendezéseket és kiegé-

⁵ N. N., Personalstand der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, *Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 1 (1856): 35–42, 40.

⁶ Horler Miklós, Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922), in Bardoly István és Haris Andrea szerk., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 79–144 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996).

⁷ Becher, Martin, *Imre Henszlmann und die Denkmalpflege in Ungarn 1846–1881* (München: Czerny, 2007). 1864-ig terjedő tevékenységébe jó betekintést nyújt: Szentesi Edit szerk., *Henszlmann Imre levelezése I–II.* (Budapest: Balassi, 2016).

sztítéseket.⁸ Ennek Magyarországon olyan áldozatai is voltak, mint a pozsonyi dóm Georg Raphael Donner által készített barokk főoltára, vagy már a XX. század elején a veszprémi székesegyház barokk állapotának neorománra váltása (3–4. kép).⁹

A stílszerű restaurálás jegyében jártak el a romok esetében is. Ez az olyan frissen leégett épületek esetében, mint az 1854-ben tűz áldozatává lett vajdahunyadi vár, tulajdonképpen természetesnek tekinthető, bár az olyan túlzó kiegészítések, mint amilyeneket Schulcz Ferenc majd Steindl Imre tervezett és részben kivitelezett, joggal váltott ki kritikát, és jutott a visszabontás sorsára Möller István idejében.¹⁰

A korszakban az ásátások során előkerült romok felszíni megőrzése vagy kiegészítése fel sem merült. Így Henszlmann Imre, akinek 1862-ben, 1874-ben és 1882-ben adódott alkalmja a székesfehérvári királyi bazilika területén ásátásokat végezni, munkája végeztével mindannyiszor betemette a feltárt maradványokat.¹¹ Így történt ez a kor többi ásátásain is. A régészeti romok elsősorban információszerzésre szolgáltak, s miután ez megtörtént, fenntartásukat a szakemberek nem tekintették feladatuknak.

⁸ Horler Miklós, A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában (Budapest: Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézet, 1984), 28–32.; Denslagen, Wim, *Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity* (Amsterdam: Architectura & Natura, 1994), 126–139.

⁹ Karlinszky Balázs és Varga Tibor László szerk., *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újraszentelésének tiszteletére*, A veszprémi egyházmegye múltjából 23 (Veszprém: Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2011).

¹⁰ Sisa József, Vajdahunyad várának 19. századi restaurálásáról, *Ars Hungarica* 28 (2000): 97–108.; Lupescu Radu, Möller István tevékenysége Vajdahunyadon és a Hátszegi-medencében, *Műemlékvédelem* 54 (2010): 149–159.

¹¹ Henszlmann Imre, *A székes-fehérvári ásátások eredménye* (Pest: Heckenast, 1864); Henszlmann Imre és Reissenberger Lajos, *A nagyszombati és a székesfehérvári régi templom* (Budapest: MTA Archaeologiai Bizottsága, 1883).

Más a helyzet a költői romokkal.¹² Ezeket a romantika korától kezdve nagy érdeklődés vette körül, sokszor nemzeti szimbólummá váltak. A stílszerű restaurálások korában erős kísértés támadt, hogy ezeket a romokat régi fényükben állítsák helyre. Igaz ez a régóta romos visegrádi Salamon-toronyra, melyet Schulek Frigyes tervei alapján óhajtottak császári és királyi vadászslakká alakítani az 1870-es években¹³, és a zsámbéki templomrom esetében is. Lövei Pál kutatásai alapján tudjuk, hogy amikor Möller István 1889-ben a zsámbéki rom megmentését kapta feladatául, nem azért alkalmazott téglakiegészítéseket, hogy ezeket korát megelőző módon didaktikusan megkülönböztesse az eredeti kövektől, hanem azért, mert ezeket ideiglenesnek szánta, amíg az anyagi helyzet meg nem engedi a teljes rekonstrukciót.¹⁴ A zsámbéki templomrom kiépítése még az első világháborút követően is napirenden volt, mint ezt Sztéhlo Ottó fennmaradt tervei mutatják, sőt, maga Möller is, aki kétségtől kora egyik legmodernebb felfogású műemlékes szakembere volt, élete végéig dédelgette magában a helyreállítás terveit.¹⁵

Ekkoriban már érlelődött az a szemléletváltás, amely a modern műemlékes gyakorlat kialakulásához vezetett a XX. század első évtizedeiben, s amelynek klasszikus dokumentuma az 1931-es athéni karta.¹⁶ Ennek elvei Magyarországon meglehetősen hamar éreztették

¹² Dávid Ferenc, Költői romok – régészeti romok, *Ars Hungarica* 29 (2001): 229–233.

¹³ Lásd alább a 29. jegyzetet!

¹⁴ Lövei Pál, A zsámbéki rom műemléki védelmének története, *Magyar Műemlékvédelem* 10/1980–90 (1996): 39–58.

¹⁵ Bardoly István, Igen veszedelmes útra léptünk: Zsámbék 1933–34, *Műemlékvédelem* 54 (2010): 189–200.

¹⁶ *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments – 1931*, hozzáférés: 2018.02.08., <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>; Athéni Karta, 1931, in Román András szerk. *Karták könyve*, 13–15. (Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, 2002).

hatásukat, hiszen 1934-től a nemzetközileg élenjáró olasz műemlékvédelemmel szoros kapcsolatokat ápoló Gerevich Tibor került a Műemlékek Országos Bizottságának élére.¹⁷ Mivel a trianoni országhatárok között a látványos középkori műemlékek száma megcsappant, érthető, hogy a figyelem az új feltárások felé fordult. Másrészt az adott politikai körülmények között Gerevich azt a koncepcióját is bizonyítani kívánta, hogy a Kárpát-medence kulturális egységét az egykori királyi központok kisugárzása biztosította. Ehhez azonban meg kellett ismerni ezeket a mindaddig alig hozzáférhető központokat. Így került sor arra, hogy az 1938-as jubileumi Szent István-év előkészületeként ismét feltárják a székesfehérvári királyi bazilika maradványait¹⁸ – de ezúttal visszatemetés helyett a területen, mintegy a Forum Romanum mintájára, egy romkertet létesítsenek. E köré Lux Géza tervezett a román kori köemlékek számára a kort megidéző, de a kortárs olasz építésszettel is összhangban álló modern védőépületet.¹⁹ (Hogy a fehérvári romok fedetlenül hagyása milyen következményekkel járt műemlékvédelmi szempontból, arra még a továbbiakban visszatérünk.)

Más volt a helyzet az esztergomi királyi palota feltárásakor. Itt voltaképpen a véletlennek volt köszönhető, hogy a török korban betemetett maradványokra fény derült, de Gerevich rendkívüli ügyességére volt szükség, hogy a feltárásokra pénz is kerüljön. Azt azonban talán még maga Gerevich sem merte álmodni, hogy nemsokára a magyar uralkodók szinte teljesen ép román kori palotája fog előkerülni, s vele a magyarországi korai gótika csúcsműve, a királyi kápolna. Mivel a

¹⁷ Bozóky Lajos, *Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945)*, in Bardoly István és Haris Andrea szerk., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 171–189 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996); Szakács Béla Zsolt, Gerevich Tibor (1882–1954), *Enigma* 13/47 (2006): 178–204, 191–194.

¹⁸ Dercsényi Dezső, *A székesfehérvári királyi bazilika*, Magyarország Művészeti Emlékei, II. sorozat I. (Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1943).

¹⁹ Lövei Pál, Székesfehérvár, romkert, *Építés – Építészettudomány* 29 (2001): 379–388.

romok nagy magasságig álltak, a töredékek kiegészítése mellett döntöttek. Az athéni karta elveit mindenben betartva az eredeti szerkezeteket anastylosisszal állították helyre, a hiányokat pedig az eredeti kőanyagtól jól elváló, de jellegében ahhoz illeszkedő téglával pótolták. Modern eszközöket a karta ajánlásának megfelelően rejtve, a padlástérben alkalmaztak. De még ezt a kor legmodernebb elveit követő helyreállítást is utolérte minden rekonstrukció végzete: ma már erősen kétséges ugyanis, hogy a félkörívesen újjáépített szentély eredetileg nem sokszögzáródású volt-e (5. kép).²⁰

A második világháború után megváltozott a magyar műemlékvédelem helyzete. 1949-ben feloszlatták a Műemlékek Országos Bizottságát, majd 1953-ban ennek utódját, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központját is. Az újrakezdésre csak az 1956-os forradalom után kerülhetett sor, jelentős részben a Gerevich-tanítvány Dercsényi Dezső szakmai irányításával. Ismét nagyszabású feltárások kezdődtek, amelyek újabb régészeti, „kétdimenziós” romokat eredményeztek. Az egyik legjelentősebb Árpád-kori bencés kolostor feltárását 1972 és 1989 között végezte Bakay Kornél Somogyváron (6. kép).²¹ Jelentősebb kiegészítésekre nem került sor, a romok ma is a szabad ég alatt állnak. Magyarország azonban nem a napfényes Itália, ahol a rommezők maguktól épségben megőrződnek. A közép-európai éghajlat nem kedvez a szabadon álló romoknak, a nagy hőmérséklet-ingadozások óhatatlanul kifagyásokhoz, a felfalazások az alattuk levő eredeti rétegek kiromlásához vezetnek.

Az ilyen problémák megoldására terjedt el a védőtető alkalmazása a műemlékvédelemben. Ez a magyar gyakorlatban sem ismeretlen, de

²⁰ Marosi Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts* (Budapest: Akadémiai, 1984); Rabb Péter, *Fejezetek az esztergomi Várhegy középkori épületeinek utóéletéből, Építés – Építészettudomány* 32 (2004): 87–135.

²¹ Bakay Kornél, *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apát-ság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009* (Budapest: Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, 2011).

igazán sikeres példát nem tudok bemutatni. A székesfehérvári romokon tapasztalható, aggasztó pusztulás megakadályozására 2000-ben látványos, de a régészeti szempontokat nem kellően figyelembe vevő, esztétikailag diszharmonikus, ráadásul a romot csak részlegesen, és még azt sem hatékonyan lefedő tető épült, amelynek későbbi elbontása sajnos a károkat csak fokozta (7. kép).²² A somogyvári kolostor Árpád-kori kerengőjének sarka fölötti védőtető voltaképpen részleges rekonstrukciónak tekinthető (8. kép).²³ Míg a modern fémszerkezet viszonylag érthetően, de nem félrevezetően érzékelteti az egykori tömbformát, maguk a helyreállított árkádívek tudományos szempontból elhibáztatknak bizonyultak: ma már tudjuk, eredetileg más volt a ritmusuk.²⁴ Még nagyobb baj, hogy a visszaépített eredeti faragványoknak még ez a védőtető sem nyújt kellő védelmet. Pár évvel később a közeli zselicszentjakabi kolostor kerengője fölé is védőtető került (9. kép). Az itt alkalmazott látványos formák kétségteljesen figyelemfelkeltő hatásúak, ami a látogatók számára vonzó lehet, ugyanakkor kérdéses, hogy a rom eredeti jellegétől alapvetően idegen, a kortárs organikus építészetből származó szerkezetek nem terelik-e el a figyelmet a volta-keppeni lényegről: az eredeti romokról.²⁵ Ráadásul abban sem vagyok teljesen biztos, hogy a féltetős megoldás eléggé hatékony oltalmat nyújt a maradványoknak.

A jobban megőrződött romok esetében az 1964-ben elfogadott, az athénin alapuló velencei karta szellemében jártak el. Jó példákat talá-

²² Rostás Tibor, A műemlékvédelem a magyar millenniumban, *Műemlékvédelmi Szemle* 13/1 (2003): 121–162.

²³ L. Szabó Tünde, A somogyvári bencés apátság műemléki helyreállítása, in Magyar Kálmán szerk., *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*, 287–310 (Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992).

²⁴ Papp Szilárd, Koppány Tibor és Koppány Tiborné, Somogyvár, in Takács Imre szerk., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 350–358 (Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001).

²⁵ Román András, Mi áll ott a szirtetön...? A kaposszentjakabi bencés romok újbóli helyreállítása, *Műemlékvédelem* 47 (2003): 447–448.

lunk erre a Balaton-felvidék olyan emlékein, mint a Koppány Tibor tervei alapján 1967–68-ban konzervált alsódörgicsei templomromon (10. kép). A nyugati részén magasan megőrzött eredeti falmaradványokat csak annyiban egészítették ki, amennyiben ezt a statikai szempontok indokolták. A részletformákat nem utánozták, hanem (mint például az ikerablakok vagy a karzat árkádívei esetében) téglával jelezték körvonalait. Az összehatás nagyvonalú, egyszerre őrzi hitelesen az épület romjelleget és biztosítja a maradványok fennmaradását.²⁶

Más volt a kiindulópont a dömösi prépostság esetében. Itt annyiban régészeti romokról beszélhetünk, hogy a feltárásokra csak 1971 és 1974 között került sor Gerevich László vezetésével (11. kép).²⁷ A felszíni maradványokat minimális kiegészítéssel tartották meg, komolyabb beavatkozásra csak a szentélyrésznél került sor. Itt ugyanis a feltárás során előkerültek az egykori altemplom meglehetősen ép maradványai, számos érzékeny, védelemre szoruló részlettel. Így Sedlmayr János 1974-es programterve alapján Nándori Klára tervezte meg a kriptá helyreállítását, melynek során az egykor kváderborítású körítőfalakat abban az állapotban tartotta meg, ahogy előkerültek, a kiegészítéseket pedig téglával, betonnal és üveggel oldotta meg (12. kép).²⁸ Egy kellemes hangulatú belső tér született, amelynek talán legnagyobb hibája, hogy a rekonstrukcióhoz a múzeumokból az eredeti kőfaragványokat is újra felhasználta. Az évszázadokig más körülményekhez szokott kövek a szokatlan terhelést és időjárási viszonyokat nem bírták, és romlásnak indultak. Ez azzal a tanulsággal jár, hogy a mai viszonyok között az eredeti darabok visszahelyezésé-

²⁶ Koppány Tibor, *A Balaton környékének műemlékei*, Művészettörténet – Műemlékvédelem III. (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993), 135, 4. kép; Sandner Zoltán, Alsódörgicse, templomrom, *Műemléklap* 4/11–12 (2000): 28.

²⁷ Gerevich László, The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös, *Acta Archaeologica* 35 (1983): 385–409.

²⁸ Nándori Klára, A dömösi prépostsági templom helyreállítása, *Műemlékvédelem* 36 (1992): 81–87.

nek kockázatát jobb elkerülni, és biztosabb azokat múzeumi körülmények között megőrizni.

Az ekkoriban kiegészített romok közé tartozik a visegrádi Salamon-torony is (13. kép). Mint láttuk, ennek kiépítését már Schulek Frigyes kezdeményezte, és bizonyos részletek el is készültek a historizmus jegyében. A befejezésre azonban anyagi nehézségek miatt nem került sor, így a munkát a két világháború között Lux Kálmán és Schulek János folytatta, vasbeton- és fakiegeschitésekkal. Ezek 1950-ben egy tűznek estek áldozatul, így került sor arra, hogy 1962 és 1966 között Sedlmayr János tervei alapján egy új rekonstrukció készüljön.²⁹ Az elképzelés alapján a lakótorony teljes tömbjét kiegészítették, amely a múzeum számára új kiállítóterekkel szolgált. A historizmus felfogásával szemben (melynek néhány neoromán részletét vissza is bontották), határozottan a kortárs építészet eszközkészletét alkalmazták. Az elgondolás szellemes, hiszen az itt alkalmazott, a háborús bunkerekre emlékeztető betonfelület és vízszintes lőrések a középkori várak hadiépítészetével rokon asszociációs mezőt mozgatnak meg. Megvan azonban az a veszélye is, hogy erőteljesen elkülönülő, modern formáival erőszakot tesz az eredetén, s így fokozottan ki van téve az esztétikai elévülés veszélyének.

Sedlmayr János egy másik munkája a vértesszentkereszti apátságot érintette. A Vértesszentkereszti romot Kozák Éva tárta fel 1964 és 1971 között.³⁰ Már a feltárásokkal egy időben megindultak a konzerválási munkák is, amelyek egyre nagyobb volumenűek lettek. Nemcsak

²⁹ Sedlmayr János, A visegrádi lakótorony helyreállítása, *Magyar Műemlékvédelem* 5 (1970): 315–334.; Bozóki Lajos, Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez, in *Műemlékvédelem* 39 (1995): 81–97.; Bozóki Lajos, *Visegrád, Alsó- és Felsővár*, Lapidarium Hungaricum 8., Pest megye II. (Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012).

³⁰ Mezösiné Kozák Éva, *A vértesszentkereszti apátság*, Művészettörténet – Műemlékvédelem V. (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993); Raffay Endre, *Esztergom, Vértesszentkereszt*, Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről II. (Újvidék: Forum, 2006).

helyben talált kőfaragványokat helyeztek vissza, hanem múzeumiakat is, olyan műköves környezetben, amely az eredetieknek nem tett jót. A templombelsőben az egykori támaszokat fokozatosan növekvő kiegészítések jelzik, és idővel a főapszis és a szentélynégyyszög részleges lefedésére is sor került – nézetem szerint eléggé ellentmondásos módon. A vértesszentkereszti helyreállítások pénz hiányában leálltak 2000-ben, de ez alighanem a rendszerváltás utáni koncepcionális változásokkal is összefüggött.

A 2000. év megünneplése alkalmából a fontosabb középkori emlékhelyek felújítására az akkori magyar kormányzat komoly összegeket szánt. A székesfehérvári rom védőtetőjét már láthattuk. Egy másik irányzatot képviselt az esztergomi vár kiépítése Gál Tibor tervei alapján (14. kép). Itt a posztmodern építészet elvei érvényesültek, amelyek csak jelzésszerűen idézték fel a középkor hangulatát, néha persze azt félreértve és történetietlenül.³¹ Ehhez képest egy másik, tudományosabb alapú helyreállítási irányzatot képviselt a Buzás Gergely kutatásain alapuló visegrádi palotarekonstrukció (15. kép). Itt a második világháború óta folyamatosan zajlottak a feltárások, és visszafogottabb mértékben a kiegészítések is.³² Az ezredfordulón azonban szinte beköltözhetővé vált a palota, azzal a magyarázattal, hogy csak a biztosan tudható részeket építették meg. Mint a hamarosan kibontakozott tudományos vita mutatja, még ezek a részek sem tudhatók biztosan, a kiépítés tehát továbbra is erősen hipotetikus.³³

Ezen a nyomon haladt a közelmúltban befejezett diósgyőri rekonstrukció is. Itt Ferenczy István klasszikus, de rossz állapotba került

³¹ Rostás, A műemlékvédelem, i. m. (22. j.) 131–139.

³² Buzás Gergely szerk., *A visegrádi palota kápolnája és északkeleti épülete*, Visegrád régészeti monográfiái 1 (Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 1994).

³³ Marosi Ernő, Forrásfoglalás. Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben, *Budapesti Könyvszemle* 13/4 (2001): 348–362; Rostás, A műemlékvédelem i. m. (22. j.) 139–146.

modernista helyreállítását váltották fel egy szinte teljes kiépítéssel.³⁴ A munkák alapját Szekér György kutatásai szolgáltatták, anélkül azonban, hogy azok széles körben ismertté és megvitathatóvá váltak volna. A tudományos előkészítés tehát korántsem volt olyan alapos, mint az kívánatos lett volna. Buzás Gergelynek nemrég megjelent írása néhány fontos ponton ezt kritika alá is vette, így a kápolna és a lovagterem nyílásaival kapcsolatban. Joggal mutatott rá azokra a pontokra, ahol a rekonstrukció tudományosan igazolhatatlan, sőt téves, és még fájóbbak azok az eredeti részletek, amelyeket a rekonstrukció során bontottak el.³⁵

A diósgyőri vár kálváriája azonban a jelek szerint még nem ért véget. Nemrég a helyreállítás II. üteme is engedélyt kapott, és ismertté váltak annak látványtervei.³⁶ Ezzel kapcsolatban Buzás Gergely alapos kritikát jelentetett meg, arra a következtetésre jutva, hogy „az új diósgyőri terv semmiképpen sem tekinthető tudományos alapokon nyugvó, a középkori várat restaurálni szándékozó rekonstrukciónak”.³⁷ Azok, akik romjaink sorsát régebb óta figyelemmel követik, ezen egyáltalán nem lepődhetek meg. Naivitás volna azt hinni, hogy a mindent újjáépíteni akaró lendület egyszer csak magától önmérsékletet fog gyakorolni.

Azt hiszem, teljesen érthető Buzás Gergely és még sokak lelkesedése a múlt ragyogó emlékei iránt. Érthető az a vágy is, hogy a történelem során megsemmisült emlékeket ugyanúgy élvezhessük, mint azokat, amelyeket a sors megkímélt a pusztulástól. Számos, részben

³⁴ Lövei Pál, Konzerválni és nem restaurálni – a műemlékvédelem elvei, régebbi és újabb törekvései, *Műemlékvédelem* 58 (2014): 41–50, 46–49.; Szekér György, A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának elméleti rekonstrukciós alapjai, *Országépítő* 26 (2015): 9–15.

³⁵ Buzás Gergely, Rekonstrukciótól a műemlékes posztmodernig. Avagy a diósgyőri vár műemléki helyreállítása és idegenforgalmi fejlesztése, feltöltve: 2017.08.27. hozzáférés: 2018.02.08., <http://archeologia.hu/rekonstrukciotol-a-muemlekes-posztmodernig>

³⁶ Koczák Szilvia, Folytatódik a Diósgyőri vár rekonstrukciója, *Borsod Online* 2017.08.22., <http://www.boon.hu/folytatodik-a-diosgyori-var-rekonstrukcioja-2/3589924>, hozzáférés: 2018.02.08.; további látványtervek: <https://www.facebook.com/NemzetiVarprogram/>, hozzáférés: 2018.02.08.

³⁷ Buzás, Rekonstrukciótól i. m. (35. j.).

helyes, részben túlzó törekvés tapasztalható világszerte arra, hogy a múltat átélhetőbbé tegyük. Erre régen is voltak eszközök (lásd a Feszty-körképet a magyarok honfoglalásáról), és gombamód szaporodnak a korhűen rekonstruált belső terek és panoptikumok. Nagy kérdés azonban, hogy ezek mennyire a valóságos múltat közvetítik felénk.³⁸

Mindenekelőtt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az elpusztult, különösen az évszázadokkal ezelőtt rommá lett építészeti emlékek eredeti kinézetéről sosem lesz biztos képünk. Nincs az a tudományos rekonstrukció, amely idővel meg ne bukna. Nem azért, mert a tudósok rosszul dolgoznak, hanem éppen azért, mert jól: azaz mindig képesek újabb eredményeket elérni. Jól ismert, hogy a visegrádi palota kerengőjének boltozatrekonstrukcióját ma már máshogy képzeljük el.³⁹ Ennek ellenére az elavult rekonstrukció ma is áll, befoglalva az ezredfordulós kiépítésbe.

Másrészt tudatosítanunk kell, hogy minden műalkotás egyszeri és megismételhetetlen. Még maga az alkotó sem tudná kétszer ugyanazt létrehozni. Persze lehet azon vitázni, hogy Leonardo miért festette meg kétszer a *Sziklás Madonnát*, és a köztük található parányi eltérések szándékosak-e. De az biztos, hogy ha ma híres képek XIX. századi másolatait nézzük, meglepve fedezzük fel, mennyire érezhető bennük a másolók, mint Lotz Károly vagy Balló Ede kora. Révész Emese sorait idézem: „A kópia – bármennyire igyekszik is követni mintaképét – egy eredeti műhöz hasonlóan őrizi a másoló személyes kézjegyét, megismételhetetlen gesztusait. Írásaiban maga Balló is arra figyelmeztetett, hogy tökéletes festménymásolat nem létezik, hiszen azt mindenkor befolyásolja a másoló egyéni habitusa.”⁴⁰

³⁸ Zsembery, Építészeti rekonstrukció i. m. (1. j.) 56.

³⁹ Buzás Gergely, Forráskutatás. Viták a visegrádi palotarekonstrukciók körül, *Budapesti Könyvszemle* 14/1 (2002): 11–14, 12. Vö. Marosi, Forrásfoglalás i. m. (33. j.) 362.

⁴⁰ Révész Emese, A művészi másolat helye és szerepe a századforduló magyar művészetében, in Révész Emese szerk., *Eredeti másolat, Balló Ede és XIX. századi magyar kortársainak művészi másolatai a reneszánsz és barokk festészet remekművei után*, 11–56 (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2004) 12.

A görög vázák kapcsán írta meg Szilágyi János György *Legbölcsebb az Idő* című esszéjében, hogy a hamisítások előbb-utóbb mindig kiderülnek, mégpedig azért, mert a hamisító csak a saját korának szemével tudja nézni a műalkotásokat, ez a szemlélet pedig koronként változik.⁴¹ Nincs ez másképp a műemlékekkel sem. Amit ma kétségtelenül hiteles rekonstrukciónak érzünk, pár évtized múltán óhatatlanul elavul, és nem fog másról szólni, mint hogy korunk miként látta a középkort. Tagadhatatlanul érdekes lesz ez is – de milyen árat fizetünk érte?

Minden rekonstrukció elpusztítja azt az eredeti romot, amelyet kiegészít. A rom elveszíti azt az Alois Riegl szavaival régiség értéknek nevezhető jellegét, ami egyedül közvetítheti hitelesen az eltelt évszázadokat.⁴² Ha ezek az évszázadok pusztulást hoztak, akkor azt. Az idő lenyomata önmagában olyan érték, amelyet friss vakolások nem pótolhatnak. Pont a történelem átléphetőségétől foszt meg az, aki újjáteremtett középkori várakba invitál bennünket. Az átléphetőséget ma már nagyszerűen lehet biztosítani rombolásmentesen is a legkülönbözőbb digitális technikákkal.

Ráadásul a rekonstrukciókkal járó pusztítások ugyanúgy visszafordíthatatlanok, mint a török koriak. Azok a részletek, amelyek áldozatul esnek (akár statikai okokból, akár hibás hipotézisek miatt), már soha többé nem tanulmányozhatók. Erre Diósgyőrön maga Buzás Gergely sorolt számos példát.⁴³ Ne higgyük azt, hogy korunk mesés technikája majd minden igényt kielégítően dokumentálja ezeket a részleteket. Ahogy elődeink nem ismerték a mi kérdésfeltevéseinket, úgy mi sem ismerhetjük a következő generációkét. Márpedig csak a források maradéktalan megőrzésével lehet biztosítani utódaink számára a múlt akadálytalan kutatását.⁴⁴

⁴¹ Szilágyi János György, *Legbölcsebb az Idő. Antik vázák hamisítványai*, Irisz (Budapest: Corvina, 1987).

⁴² Riegl, Alois, A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása, in Alois Riegl, *Művészettörténeti tanulmányok*, 7–47 (Budapest: Balassi, 1998), 20–24.

⁴³ Buzás, Rekonstrukciótól i. m. (35. j.).

⁴⁴ Vö. Marosi, Forrásfoglalás i. m. (33. j.).

A műemlékek tehát egyfelől tudományos források, s így eredeti állapotukban történő megőrzésük nem lehet kérdéses. Másrészt csak is eredeti állapotukban közvetíthetik azt az esztétikai értéket, amely a múlttal való autentikus szembesüléshez vezet. A rekonstrukció, még a legtudományosabb is, ezeket az értékeket meghamisítja, s mint ilyen, a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi, máig érvényes törvény értelmében: tilos.⁴⁵

A környezetvédők azt szokták mondani, a Földet nem nagyszüléinktől örököltük, hanem unokáinktól kölcsönöztük. Ez érvényes a kulturális örökség elemeire is. Ha szeretnénk, hogy az aracsi romtemplom a következő generációk számára is értéket képviseljen, feladatunk nem lehet más, mint a templomrom eredeti állapotában történő konzerválása.

⁴⁵ Tilos a kulturális örökség elemeinek veszélyeztetése, megrongálása, megsemmisítése, meghamisítása, hamisítása. *2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről*, I. rész 4. § (1) bekezdés. Román szerk., *Karták könyve* i. m. (16. j.) 355. Hatályos állapota: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0100064.TV, hozzáférés: 2018.02.08.



1. Nyírbátor, a magtár kutatás közben

1. Njirbator, ambar u toku istraživanja



2. Nyírbátor, a rekonstruált Báthory-kastély
 2. Njirbator, rekonstruisan dvorac Batori



3. Veszprém,
 a székesegyház
 a restaurálás előtt
 3. Veszprem,
 katedrала pre
 restauracije



4. Veszprém, a székesegyház a restaurálás után
4. Veszprem, katedrala posle restauracije



*5. Esztergom, a rekonstruált
 palotakápolna, 1938*
*5. Esztergom, rekonstruisana
 kapela palate, 1938*



6. Somogyvár, a feltárt romterület
6. Šomođvar, iskopano područje ruina



7. Székesfehérvár, a védőtető építés közben, 2000
7. Sekešfehervar (Stoni Beograd), zaštitni krov u toku izgradnje, 2000



8. Somogyvár, a kerengő rekonstrukciója, 1989–1992

8. Šomođvar, rekonstrukcija klastra, 1989–1992



9. Kaposszentjakab, a kerengő rekonstrukciója, 2001

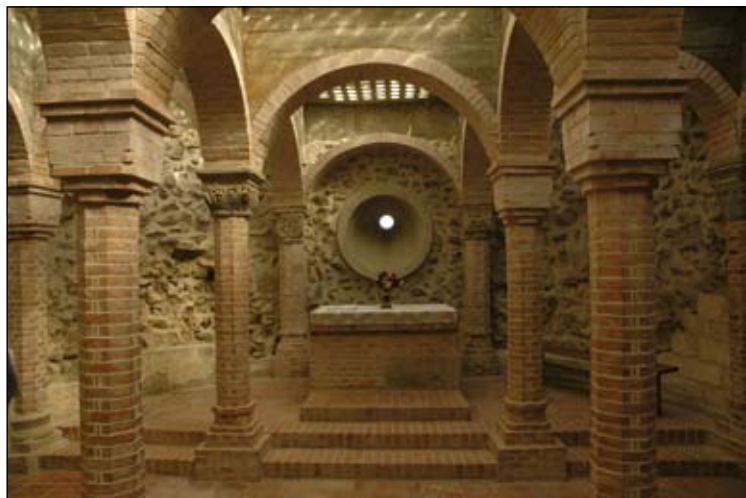
9. Kapošsentjakab, rekonstrukcija klastra, 2001



10. Alsódörgicse, romkonzerválás, 1967–68
10. Alšodergiče, konzervacija ruševine, 1967–68



11. Dömös, az altemplom feltárás közben
11. Demeš, donja crkva u toku arheološkog iskopavanja



12. Dömös, a rekonstruált altemplom
12. Demeš, rekonstruisana donja crkva



13. Visegrád, Salamon-torony, 1962–66
13. Višegrad, Solomonov toranj, 1962–66



14. Esztergom, a 2000-ben kiépített Varmúzeum
14. Estergom, Varmuzeum izgrađen 2000. godine



15. Višegrád, a rekonstruált északkeleti palota
15. Višegrad, rekonstruisana severoistočna palata

Ruševina araačke crkve i tradicije konzervisanja ruševina u Mađarskoj

Aračka crkva ruševina je jedna od najvažnijih, amblematičnih i ikoničkih spomenika kulture Vojvodine, ali možda i celog Karpat-skog basena. Osim svojih estetskih kvaliteta, spektakularnih arhitek-tonskih vrednosti koje se uzdižu u pustari, ona nas, poput uzvičnika, podseća na viševjekovnu prošlost ovog kraja, pre svega na cvetajuću epohu srednjega veka, na vremena kada je tkzv. Južni Alfeld¹ pre pustošenja turskih ratova još bio jedan od najbogatijih regija u čita-voj zemlji. Otkad znamo za nju, ona je ruševina: u ovakvom stanju smo je baštinili, ovako svedoči verodostojno u prohujalim stolećima. Naš je zadatak da je neokrnjenu i nepatvorenu sačuvamo za svoje potomke.

Ovaj zadatak se, međutim, skoro graniči sa nemogućim. Naime, kada je u pitanju arhitektonska baština ranijih doba, pred nama se otvaraju dve osnovne mogućnosti: ili se ne mešati u sudbinu dotičnog spomenika kulture i onda će – kako to uvek biva – pre ili kasnije biti potpuno uništen, budući da priroda vraća sebi ono što je njeno. Ili se opredeljujemo za intervenciju a time se, hteli mi to ili ne, spomenik menja, uobličava prema našoj slici i prilici, u ekstremnim slučajevima čak falsifikuje, usled čega gubi svoju verodostojnost i prestaje da bude svedok prošlosti i pretvara se u odraz slike koju je sadašnjica stvorila o

¹ Pod nazivom Južni Alfeld podrazumevamo predeo, tj.geografski region bivše kraljevine Mađarske koji se prostire na više županija (urednik).

prošlosti (kao što se desilo sa njirbatorskim ambarom preobraženim u renesansni dvorac, 1–2. slika).²

Očigledno je da bi bilo neodgovorno da se izabere prva mogućnost, prepuštanje ruševine njenoj sudbini. Nema dvojbe da naš cilj može da bude samo očuvanje spomenika. Ali to će neumitno odvesti do intervencije određenog nivoa. Kakvih će razmera da bude intervencija, to se u velikoj meri menjalo po istorijskim razdobljima adekvatno upravo važećim principima zaštite spomenika. U daljem tekstu bih želeo da pružim jedan kratak istorijski pregled prakse zaštite spomenika u Mađarskoj u proteklih približno stopedeset godina, da bih pouke izvukao na osnovu toga.³

Počeci zaštite spomenika kulture nas vraćaju do sredine XIX veka.⁴ Nakon sporadičnih individualnih inicijativa Društvo mađarskih lekara i prirodoslovaca (Magyar Orvosok és Természettudományi Társasága) se na predlog Imrea Henslmana obratilo skupu Mađarske akademije nauka (Magyar Tudományos Akadémia) održanom u Kaši (danas Košice) 1846. godine sa molbom da podrži stvar spomenika kulture. Na sednici MAN održanoj 22. februara 1847. formulisali su poziv koji je pre svega imao za cilj podsticanje inventarizacije spomenika. Pošto se radilo o građanskoj inicijativi, ovo nije imalo neposrednog uticaja na sudbinu spomenika, pa tako ni ruševina. Državna zaštita spomenika kulture je, na carsku inicijativu, ustanovljena tek nakon slamanja revolucije i oslo-

² Somorjay Sélysette, *Tendencies in Historic Building Preservation in Hungary Today. Practice, Consequences, responsibility*, *Acta Historiae Artium* 49 (2008): 255–264.; Zsembery Akos, *Építészeti rekonstrukció: elmélet – módszertan – esetek, Építés – Építészettudomány* 45 (2017): 41–59, 51.

³ Istorijski pregled se delom zasniva na sledećem napisu: Szakács Béla Zsolt, *A középkori műemlékek védelme: két-, három- és négydimenziós romok konzerválása*, *Műemlékvédelem* 60 (2016): 79–85.

⁴ Cs. Plank Ibolya és Csengel Péter, *A Magyar Orvosok és Természettudományi Társasága és a magyar műemlékvédelem kezdetei*, in: Bardoly István és Haris Andrea ured., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 21–45 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996).

bodilačke borbe od 1848–49.⁵ Delovanje 1850. osnovanog i od 1853. funkcionalnog *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* je u Mađarskoj došla do izražaja samo u ograničenoj meri prvenstveno na nivou procenjivanja stanja i posredstvom pružanja potpore lokalnim inicijativama. Arača je u to vreme i inače bila na teritoriji Vojvodstva Srbije i Tamiškog Banata uspostavljenog u Bahovoj eri. Konzervator spomenika kulture Vojvodine bio je temišvarski kanonik, kasnije biskup čanadski Šandor Bonaz (1860–1889).⁶ Samostalni mađarski institucionalni sistem zaštite spomenika mogao je da bude ustanovljen tek posle Nagodbe iz 1867. godine, najpre kao Privremeni odbor za spomenike od 1872., a potom, nakon što je 1881. usvojen zakon o zaštiti spomenika kulture kao Zemaljski odbor za spomenike kulture (ZOS).⁷ Pod tim nazivom je sa manjim prekidima delovao sve do 1949. godine. Referent ureda i njegova određujuća ličnost bio je sve do svoje smrti 1888. Imre Henslman.⁸

Rana aktivnost ZOS-a se podudarila se razdobljem purističkih restauracija. U to vreme je u celoj Evropi vladala težnja da se spo-

⁵ D. Mezey Alice és Szentesi Edit, *Az állami műemlékvédelem kezdetei Magyarországon. A Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale magyarországi működése (1853–1860)*, in Bardoly István és Haris Andrea ured., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 47–67 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996); Szentesi Edit, *Die Anfänge der institutionellen Denkmalpflege in Ungarn*, in Marosi Ernő és Klaniczay Gábor ured., *The Nineteenth-Century Process of "Musealization" in Hungary and Europe*, 235–248 (Budapest: Collegium Budapest, 2006).

⁶ N. N., *Personalstand der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Jahrbuch der Kaiserl. Königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 1 (1856): 35–42, 40.

⁷ Horler Miklós, *Az intézményes műemlékvédelem kezdetei Magyarországon (1872–1922)*, in Bardoly István és Haris Andrea ured., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 79–144 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996).

⁸ Becher, Martin, *Imre Henslmann und die Denkmalpflege in Ungarn 1846–1881* (München: Czerny, 2007). 1864-ig terjedő tevékenységébe jó betekintést nyújt: Szentesi Edit ured., *Henslmann Imre levelezése I–II.* (Budapest: Balassi, 2016).

menici sačuvaju u njihovom najranijem stanju, odstranjujući sa njih modifikacije kasnijih razdoblja. Mada se međunarodno najistaknutiji konzervator toga doba, Ežen Viole-le-Dik u svojim javno iznetim stavovima uopšte nije ograđivao od očuvanja novijih dodataka, ako su imali umetničku vrednost, u praksi su i on i njegovi savremenici redovito nemilosrdno uklonili barokna uređenja i dopune.⁹ U Mađarskoj je ova praksa imala i takve žrtve kao što je glavni oltar požunske (danas Bratislava) katedrale, delo Georga Rafaela Donera, ili već na početku XX veka zamena baroknog stanja katedrale u neoromaniku u Vespremu. (3–4. slika).¹⁰

Kada su bile u pitanju ruševine takođe su postupali u znaku restauriranja stilskih oznaka. U slučaju građevina tek nedavno stradalih u požaru, kao što je 1854. žrtva požara postala tvrđava Varhunjada, to je zapravo bilo nešto što se može smatrati prirodnim, mada su takve preterane dopune, kakve su projektovali i delom izveli Ferenc Šulc i kasnije Imre Šteindel, s pravom izazvale kritičke reakcije, što je u vreme Istvana Melera dovelo do vraćanja na prethodno stanje.¹¹

Bila je to era kada se nije čak ni pomišljalo na površinsko očuvanje ili dopunjavanje ruševina iznetih na videlo tokom iskopavanja. Tako je Imre Henslman, koji je 1862., 1874. i 1882. dobio priliku da obavi iskopavanja na teritoriji kraljevske bazilike u Sekešfehervaru,

⁹ Horler Miklós, *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában* (Budapest: Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézet, 1984), 28–32.; Denslagen, Wim, *Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity* (Amsterdam: Architectura & Natura, 1994), 126–139.

¹⁰ Karlinszky Balázs és Varga Tibor László ured., *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újrászenteselésének tiszteletére*, *A veszprémi egyházmegye múltjából 23* (Veszprém: Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény – Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2011).

¹¹ Sisa József, *Vajdahunyad várának 19. századi restaurálásáról*, *Ars Hungarica* 28 (2000): 97–108.; Lupescu Radu, Möller István tevékenysége Vajdahunyadon és a Hátszegi-medencében, *Műemlékvédelem* 54 (2010): 149–159.

po završetku svog rada svaki put zakopao otkrivene ostatke.¹² Isto se dešavalo prilikom ostalih arheoloških iskopavanja toga vremena. Arheološke ruine su služile u prvom redu sticanju informacija, a nakon što bi se to dogodilo, stručnjaci nisu smatrali da je i očuvanje ruševina njihov zadatak.

Drugačija je situacija sa tkzv. pesničkim ruševinama.¹³ Prema njima su se počev od epohe romantizma odnosili sa velikim zanimanjem, često su postajali nacionalni simboli. U doba stilskih restauracija iznedreno je snažno iskušenje da ove ruševine obnove u njihovom starom sjaju. To se potvrdilo u slučaju već odavno ruševne Solomonove kule u Višegradu, koju se na osnovu nacrtu Frideša Šuleka tokom 1870-tih godina hteli da pretvore u carsku i kraljevsku lovačku kuću¹⁴, a takođe i u slučaju ruševine crkve u Žambeku. Na osnovu istraživanja Pala Leveija znamo, da kada je 1889. Istvan Meler dobio zadatak da spasi žambečku ruševinu, dopune od cigala nije izvršio da bi na taj način odabiranja materijala išao ispred svog vremena i tako didaktički razlikovao to od prvobitnog kamenja, nego ih je smatrao za privremeno rešenje, dok materijalna situacija ne dopusti potpunu rekonstrukciju.¹⁵ Izgradnja crkvene ruševine u Žambeku bila je na dnevnom redu čak i posle prvog svetskog rata, štaviše, čak je i sam Meler, koji je van svake sumnje bio jedan od stručnjaka za spomenike kulture sa najmodernijim shvatanjima, do kraja života negovao u sebi planove za rekonstrukciju.¹⁶

¹² Henszlmann Imre, *A székes-fehérvári ásatások eredménye* (Pest: Heckenast, 1864); Henszlmann Imre és Reissenberger Lajos, *A nagyszebeni és a székes-fehérvári régi templom* (Budapest: MTA Archaeologiai Bizottsága, 1883).

¹³ Dávid Ferenc, Költői romok – régészeti romok, *Ars Hungarica* 29 (2001): 229–233.

¹⁴ Vidi fusnotu 29.

¹⁵ Lövei Pál, A zsámbéki rom műemléki védelmének története, *Magyar Műemlékvédelem* 10/1980–90 (1996): 39–58.

¹⁶ Bardoly István, Igen veszedelmes útra léptünk: Zsámbék 1933–34, *Műemlékvédelem* 54 (2010): 189–200.

U to vreme je već sazrevala ona promena viđenja problematike, koja je u prvim decenijama XX veka dovela do moderne prakse u tretmanu spomenika. Klasični dokument ove promene je atinska povelja iz 1931. godine.¹⁷ Uticaj principa zacrtanih u dokumentu počeli su da se u Mađarskoj osećaju prilično brzo, s obzirom na to da je od 1934. na čelu Odbora za spomenike stajao onaj Tibor Gerevič, koji je brižno održavao tesne veze sa italijanskim stručnjacima zaštite spomenika, koji su tada predstavljali međunarodnu predvodnicu u tom domenu.¹⁸ Budući da je unutar trijanonskih državnih granica broj spektakularnih srednjevekovnih spomenika kulture naglo opao, razumljivo je da se pažnja okrenula ka novim iskopinama. S druge strane, u datim političkim prilikama Gerevič je želeo da dokaže i svoju koncepciju prema kojoj je kulturno jedinstvo Karpatskog basena obezbeđivalo zračenje iz nekadašnjih kraljevskih centara. Za to je, međutim, bilo potrebno da se upoznaju sve do tada jedva dostupni centri. Tako je došlo do toga da u okviru priprema za jubilarnu godinu Svetog Stefana 1938. ponovo otkriju ostatke kraljevske bazilike u Sekešfehervaru¹⁹ – ali ovoga puta nisu ponovo zakopali otkriveno, nego su, imajući na umu Forum Romanum kao uzor, uspostavili jedan uređen kompleks ruina. Oko tog kompleksa je Geza Luks projektovao za kamene spomenike iz rimskog doba jednu modernu zaštitnu građevinu, koja je evocirala

¹⁷ *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments – 1931*, dostupnost: 2018.02.08., <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>; Athéni Karta, 1931, in Román András ured., *Karták könyve*, 13–15. (Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság, 2002).

¹⁸ Bozóky Lajos, Politika és tudomány. A Műemlékek Országos Bizottságának megújulása Gerevich Tibor irányítása alatt (1934–1945), in Bardoly István és Haris Andrea ured., *A magyar műemlékvédelem korszakai*, 171–189 (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996); Szakács Béla Zsolt, Gerevich Tibor (1882–1954), *Enigma* 13/47 (2006): 178–204, 191–194.

¹⁹ Dercsényi Dezső, *A székesfehérvári királyi bazilika*, Magyarország Művészeti Emlékei, II. sorozat I. (Budapest: Műemlékek Országos Bizottsága, 1943).

rimsko doba, ali je istovremeno bila usklađena i sa savremenom italijanskom arhitekturom.²⁰ (Kasnije ćemo još da se vratimo na temu, kakve je posledice imala, sa stanovišta zaštite spomenika, činjenica da su sekešfehervarske ruine ostavili nepokrivene.)

Drugačija je bila situacija prilikom arheološkog iskopavanja kraljevske palate u Estergomu. Ovde se zapravo moglo zahvaliti slučaju da je bačena svetlost na ostatke prekrivene u tursko doba, ali je bila potrebna i Gerevičeva izvanredna spretnost da se za iskopavanja nađe i novac. Možda se čak ni sam Gerevič nije usuđivao da sanja o tome, da će uskoro biti iznedrena jedna gotovo potpuno neokrnjena palata mađarskih vladara iz romanskog doba, a sa njom i vrhunsko delo rane gotike u Mađarskoj, kraljevska kapela. Pošto su ruševine stajale do velike visine, odlučili su se za soluciju dopune fragmenata. U svemu se pridržavajući načela atinske karte prvobitne konstrukcije su vratili anastilosisom, dok su praznine popunili ciglom koja se lako odvajala od prvobitnog kamenog materijala, ali je po svom obeležju usklađena sa njim. Moderna sredstva su, u skladu sa preporukama karte, primenjivali skriveno, u tavanskom prostoru. Ali, čak je i ovo vraćanje rađeno u skladu sa najmodernijim principima svoga doba sustigla zla sudbina svake rekonstrukcije: danas se, naime, već vrlo ozbiljno postavlja pitanje nije li polukružno rekonstruisano svetište bilo prvobitno poligonalnog oblika (5. slika).²¹

Položaj zaštite spomenika kulture se u Mađarskoj promenio posle drugog svetskog rata. Najpre su 1949. rasformirali Zemaljski odbor spomenika kulture, a potom 1953. i naslednika ovog foruma, Zemaljski centar muzeja i spomenika kulture. Do novog početka je moglo da dođe tek posle Revolucije iz 1956. godine, u znatnoj meri pod struč-

²⁰ Lövei Pál, Székesfehérvár, romkert, *Építés – Építészettudomány* 29 (2001): 379–388.

²¹ Marosi Ernő, *Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts* (Budapest: Akadémiai, 1984); Rabb Péter, Fejezetek az esztergomi Várhegy középkori épületeinek utóéletéből, *Építés – Építészettudomány* 32 (2004): 87–135.

nim rukovodstvom Gerevičevog učenika Dežea Derčenjija. Ponovo su započeta iskopavanja krupnih razmera, koja su za rezultat imala novije arheološke „dvodimenzionalne” ruševine. Iskopavanje jednog od najznačajnijih benediktinskih manastira iz doba dinastije Arpadovića obavio je između 1972. i 1989. Kornel Bakai u Šomođvaru (6. slika).²² Do znatnijih dopuna nije došlo, ruševine još i danas stoje pod otvorenim nebom. Ali Mađarska nije sunčana Italija, gde polja ruševina ostaju očuvane same od sebe. Srednjeevropska klima ne pogoduje ruševinama pod vedrim nebom, velike temperaturne oscilacije neizbežno dovode do oštećenja izazvanih hladnoćom, a nadzidavanja to razaranja prvobitnih slojeva ispod njih.

U cilju rešenja ovakvih problema se u zaštiti spomenika kulture proširila primena zaštitnog krova. To rešenje nije nepoznato ni u mađarskoj praksi, ali ne bih mogao da navedem primer zaista uspešne primene ovog načina zaštite. Da bi se sprečilo zabrinjavajuće propadanje primećeno na ruševinama u Sekešfehervaru 2000. godine je izgrađen jedan spektakularan krov, koji međutim ne odražava potrebno uvažavanje arheoloških postulata, estetski je disharmoničan, k tome još ruševinu pokriva samo delimično a čak ni ne delotvorno. Kasnije rušenje tog krova je nažalost samo uvećao već nanetu štetu (7. slika).²³ Kada je u pitanju manastir u Šomođvaru, zaštitni krov iznad ugla krojcganga izgrađenog u doba Arpadovića može ustvari da se smatra za delimičnu rekonstrukciju (8. slika).²⁴ Dok moderna metalna konstrukcija omogućava prepoznavanje nekadašnji oblik bloka na način koji je relativno

²² Bakay Kornél, *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009* (Budapest: Műemlékek Nemzeti Gondnoksága, 2011).

²³ Rostás Tibor, A műemlékvédelem a magyar millenniumban, *Műemlékvédelmi Szemle* 13/1 (2003): 121–162.

²⁴ L. Szabó Tünde, A somogyvári bencés apátság műemléki helyreállítása, in Magyar Kálmán ured., *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*, 287–310 (Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992).

razumljiv, ali ne dovodi u zabludu, rekonstruisani arkadni lukovi su se pokazali kao pogrešno zamišljeni s naučne tačke gledišta: danas već znamo, da im je prvobitni ritam bio drugačiji.²⁵ Još veću nevolju predstavlja to da čak ni ovaj zaštitni krov ne pruža potrebnu zaštitu ponovo ugrađenim originalnim drvenim rezbarijama. Nekoliko godina kasnije je i iznad krojcganga manastira iz obližnjeg Želicsentjakaba izgrađen zaštitni krov (9. slika). Ovde primenjene spektakularne forme nesumnjivo pobuđuju i privlače pažnju, što može da bude atraktivno za posetioce, ali se istovremeno postavlja pitanje ne odvrćaju li ove konstrukcije – koje su strane prvobitnom karakteru ruševine i potiču iz savremene organske arhitekture – pažnju sa prave suštine: prvobitnih ruševina.²⁶ Da stvar bude još složenija, nisam sasvim siguran pruža li polukrovno rešenje dovoljnu zaštitu arheološkim ostacima.

U slučaju bolje sačuvanih ruševina postupili su u duhu 1964. usvojene i na atinskoj karti zasnovane venecijanske karte. Valjane primere za to nalazimo na takvim spomenicima severno od Balatona kakva je ruševina crkve u mestu Alšodergiče, koja je na osnovu nacрта Tibora Kopanja konzervisana 1967–68. godine (10. slika). U zapadnom delu visoko sačuvane originalne ostatke zidova su dopunili samo u meri u kojoj je to bilo opravdano statičkim razlozima. Detaljne forme nisu imitirali, nego su (kao na primer u slučaju dvojnih prozora ili lukova arkade hora) ciglom naznačili njihove obrise. Ukupan utisak je izvanredan, istovremeno čuva ruševno obeležje zgrade i osigurava opstanak ostataka.²⁷

²⁵ Papp Szilárd, Koppány Tibor és Koppány Tiborné, Somogyvár, in Takács Imre ured., *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*, 350–358 (Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2001).

²⁶ Román András, *Mi áll ott a szirttetőn...? A kaposszentjakabi bencés romok újbóli helyreállítása*, *Műemlékvédelem* 47 (2003): 447–448.

²⁷ Koppány Tibor, *A Balaton környékének műemlékei*, *Művészettörténet – Műemlékvédelem* III. (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993), 135, 4. slika; Sandner Zoltán, *Alsódörgicse, templomrom*, *Műemléklap* 4/11–12 (2000): 28.

U slučaju prepozitorijum u Demešu polazna tačka je bila drugačija. Ovde možemo da govorimo o arheološkim ruševinama utoliko što je iskopavanje započeto tek između 1971. i 1974. pod vođstvom Lasla Gereviča (11. slika).²⁸ Površinske ostatke su zadržali uz minimalnu dopunu, do ozbiljnijih intervencija je došlo samo u delu kod svetilišta. Tu su, naime, tokom iskopavanja pronađeni prilično očuvani ostaci nekadašnje donje crkve, sa brojnim osetljivim delovima koji iziskuju zaštitu. Na osnovu programskog plana Janoša Sedlmajera iz 1974. godine Klara Nandori je izradila projekat restauracije kripe, tokom čega je okružujuće zidove nekada obložene kvaderom zadržala u onom stanju u kakvom su nađeni po iskopavanju, dok je dopune rešila ciglom, betonom i staklom (12. slika).²⁹ Uspostavljen je jedan unutrašnji prostor prijatnog štimunga, čija je možda najveća greška da je za rekonstrukciju ponovo upotrebila i originalne kamenorezačke radove uzete iz muzeja. Kamenje naviknuto tokom vekova na druge okolnosti nije podnelo neuobičajeno opterećenje i klimatske uslove, te je počelo njihovo propadanje. To povlači za sobom pouku da je bolje izbeći rizik vraćanja originalnih komada u današnjim uslovima i bezbednije je da se sačuvaju u muzejskim uslovima.

U red tada dopunjenih ruševina spada i Solomonova kula u Višegradu (13. slika). Kao što smo videli, njegovu izgradnju je inicirao još Frideš Šulek i određeni detalji su i napravljeni u znaku historizma. Međutim, zbog materijalnih teškoća ovaj posao nije završen, pa su zato između dva svetska rata radove nastavili Kalman Luks i Janoš Šulek primenom dopuna od armiranog betona i stakla. Te dopune su uništene u jednom požaru 1950. godine i tako se došlo do toga da između 1962. i 1966. godine na osnovu nacrtu Janoša Sedlmajera na-

²⁸ Gerevich László, The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös, *Acta Archaeologica* 35 (1983): 385–409.

²⁹ Nándori Klára, A dömösi prépostsági templom helyreállítása, *Műemlékvédelem* 36 (1992): 81–87.

pravi nova rekonstrukcija.³⁰ Na osnovu njegove zamisli dopunili su celokupni blok stambene kule, koji je muzeju doneo nove izložbene prostore. Nasuprot koncepciji historizma (u čijem znaku je nekoliko neoromanskih delova srušeno na prvobitno stanje), odlučno su se opredelili za primenu sredstava savremene arhitekture. Zamisao je duhovita, budući da ovde primenjena betonska površina koja podseća na ratne bunkere i vodoravne puškarnice pokreću asocijacijsko polje srodno ratnom arhitekturom srednjevekovnih tvrđava. Tu je, međutim, sadržana i opasnost, da svojim izrazito odvojenim, modernim formama vrši nasilje nad izvornom građom, pa je tako više izložena opasnosti estetskog zastarevanja.

Jedan drugi rad Janoša Sedlmajera ticao se opatije u Vertešsentkerestu. Ruševinu skrivenu u šumi Verteša iskopala je Eva Kozak između 1964. i 1971.³¹ Još u isto vreme sa iskopavanjima započeti su i radovi na konzervaciji, koji su vremenom sve više dobijali u obimu. Nisu restaurisali samo u mestu nađene kamene rezbarije, već i muzejske, u jednom ambijentu veštačkog kamena, koji nije činio dobro originalnim predmetima. U unutrašnjosti crkve nekadašnji oslonci su obeleženi postepeno rastućim dopunama i vremenom se došlo i do delimičnog pokrivanja glavne apside i kvadrata svetilišta – po mome viđenju na prilično kontroverzan način. Restauracije u Vertešsentkerestu su u nedostatku novca obustavljene 2000. godine, ali se čini da je ovo po svoj prilici bilo povezano i sa koncepcionalnim promenama posle tranzicije, promene društvenog sistema.

³⁰ Sedlmayr János, A visegrádi lakótorony helyreállítása, *Magyar Műemlékvédelem* 5 (1970): 315–334.; Bozóki Lajos, Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítástörténetéhez, in *Műemlékvédelem* 39 (1995): 81–97.; Bozóki Lajos, *Visegrád, Alsó- és Felsővár*, Lapidarium Hungaricum 8., Pest megye II. (Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012).

³¹ Mezösiné Kozák Éva, *A vértesszentkereszti apátság*, Művészettörténet – Műemlékvédelem V. (Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1993); Raffay Endre, *Esztergom, Vértesszentkereszt*, Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről II. (Újvidék: Forum, 2006).

Povodom proslave 2000. godine tadašnja Vlada je namenila zamašna sredstva za renoviranje važnijih srednjovekovnih spomenlokacija. Zaštitni krov ruševine u Sekešfehervaru smo već mogli da vidimo. Drugu orijentaciju reprezentovala je izgradnja estergomske tvrđave na osnovu nacrtu Tibora Gala (14. slika). Ovde su afirmisani principi postmoderne arhitekture, koji su samo u naznakama evocirali štimung srednjega veka, ponekad ga, naravno, pogrešno tumačeći i neistorijski.³² U odnosu sa gore pomenutim, više na nauci utemeljenoj na restauratorskoj orijentaciji reprezentovala je rekonstrukcija palate u Višegradu – istraživanje Gergelja Buzaša (15. slika). Tu su iskopavanja kontinuirano obavljana od drugog svetskog rata, a u manjoj meri i dopune.³³ Na prekretnici milenija, međutim, palata je postala gotovo useljiva sa objašnjenjem da su izgradili delove za koje se sigurno znalo da su postojali. Kao što pokazuje naučna diskusija koja se ubrzo razvila, čak se ni za ove delove ne može znati pouzdano, izgradnja je, dakle, i dalje naglašeno hipotetična.³⁴

Ovaj trag je sledila i u nedavnoj prošlosti dovršena rekonstrukcija u Diošderu. Ovde su klasičnu, ali u loše stanje dospelu modernističku rekonstrukciju Ištvana Ferencija zamenili jednom gotovo potpunom izgradnjom.³⁵ Kao osnova za radove poslužila su istraživanja Đerđa Sekera, ali ta istraživanja nisu bila poznata i prodiskutovana u širokom krugu. Prema tome, naučna priprema nije ni izbliza bila tako temeljna, kao što bi to bilo poželjno. U nedavno objavljenom tekstu Gergelja

³² Rostás, A műemlékvédelem, op. cit. (22. j.) 131–139.

³³ Buzás Gergely ured., *A visegrádi palota kápolnája és északkeleti épülete*, Visegrád régészeti monográfiái I (Visegrád: Mátyás Király Múzeum, 1994).

³⁴ Marosi Ernő, *Forrásfoglalás*. Restaurálások Székesfehérvárott, Esztergomban és Visegrádon a 2000. évben, *Budapesti Könyvszemle* 13/4 (2001): 348–362; Rostás, A műemlékvédelem op. cit. (22. j.) 139–146.

³⁵ Lövei Pál, Konzerváltni és nem restauráltni – a műemlékvédelem elvei, régebbi és újabb törekvései, *Műemlékvédelem* 58 (2014): 41–50, 46–49.; Szekér György, A diósgyőri belső vár helyreállítási koncepciójának elméleti rekonstrukciós alapjai, *Országépítő* 26 (2015): 9–15.

Buzaša i ovo je stavljeno pod lupu kritike, naročito u vezi sa otvorima kapele i dvorane vitezova. S pravom je ukazao na one tačke, u kojima se rekonstrukcija ne može naučno opravdati, čak su pogrešno protumačene, a još je bolnije pitanje onih originalnih fragmenata, koje su demontirali tokom rekonstrukcije.³⁶

Međutim, po svim znacima hod pod mukama tvrđave Diošdera još nije okončan. Nedavno je i druga faza restauracije dobila dozvolu i javnost je upoznata sa nacrtima izgleda obnovljene tvrđave.³⁷ U vezi sa tim Gergelj Buzaš je publikovao jednu temeljnu kritiku, pri čemu je došao do zaključka da „novi diošderski plan ni u kom slučaju ne može da se smatra za jednu rekonstrukciju koja počiva na naučnim osnovama i koja za svoju intenciju ima rekonstrukciju jedne medijevalne tvrđave”.³⁸ Oni koji već od ranije prate s pažnjom sudbinu njenih ruševina, ne mogu uopšte da budu iznenađeni takvim razvojem događaja. Bilo bi naivno poverovati, da će zamah koji bi da baš sve izgradi nanovo, odjednom počne da sam od sebe i samome sebi nametne odmerenost i uzdržanost.

Mislim da je potpuno razumljivo oduševljenje Gergelja Buzaša i još mnogih drugih izazvano blistavim spomenicima prošlosti. Takođe je razumljiva želja, da u spomenicima koji su uništeni tokom istorije možemo da uživamo kao u onima koje je sudbina pošteдела razaranja. Širom sveta mogu da se uoče brojne, delom opravdane, delom preterane težnje da prošlost učinimo nečim što se lakše može nanovo proživeti. I mnogo ranije je bilo sredstava da se to postigne (vidi Festijevu kružnu sliku o mađarskom osvajanju domovine), i poput pećuraka

³⁶ Buzás Gergely, *Rekonstrukciótól a műemlékes posztmodernig*. Avagy a diósgyőri vár műemléki helyreállítása és idegenforgalmi fejlesztése, aploudovano: 2017.08.27. dostupnost: 2018.02.08., <http://archeologia.hu/rekonstrukciotol-a-muemlekes-posztmodernig>

³⁷ Koczák Szilvia, *Folytatódik a Diósgyőri vár rekonstrukciója*, *Borsod Online* 2017.08.22., <http://www.boon.hu/folytatodik-a-diosgyori-var-rekonstrukcioja-2/3589924>, dostupnost: 2018.02.08.; dalji planovi prizora: <https://www.facebook.com/NemzetiVarprogram/>, dostupnost: 2018.02.08.

³⁸ Buzás, *Rekonstrukciótól op. cit.* (35. j.).

posle kiše množili su se autentično rekonstruisani unutrašnji prostori i panoptikumi. Veliko je, međutim, pitanje, koliko nam ovi poduhvati daju verodostojnu sliku prošlosti.³⁹

Pre svega, nikada nije dovoljno naglašavati da nikada nećemo da imamo pouzdanu sliku o izvornom izgledu uništenih arhitektonskih spomenika, naročito ne o onima, koji su vekovima unazad pretvoreni u ruševine. Nema te naučne rekonstrukcije, koja se vremenom ne bi pokazala pogrešnom. Ne zbog toga što naučnici obavljaju loše svoj posao, već upravo zato, jer rade dobro: to jest, u stanju su da uvek postignu nove rezultate. Dobro je poznato, da rekonstrukciju svoda krojčganga višegradske palate danas već zamišljamo drugačije.⁴⁰ Uprkos tome zastarela rekonstrukcija stoji i danas, uklopljena u gradnju na prekretnici milenija.

S druge strane moramo da budemo svesni, da je svako umetničko delo jedno i neponovljivo. Čak ni sam stvaralac ne bi bio u stanju da dvaput kreira isto. Naravno, možemo da polemišemo o tome zbog čega je Leonardo dvaput naslikao *Madonu među stenama* i da li su sićušna odstupanja među njima namerna. Ali je sigurno, da kada danas gledamo kopije čuvenih dela izrađene u XIX veku, iznenađeno otkrivamo, koliko se u njima može osetiti epoha kopista, recimo Karolja Loca ili Edea Baloa. Citiram redove Emeše Reves: „Kopija – ma koliko se trudi da sledi svoj uzor – slično originalnom delu čuva lični potpis kopiste, njegove neponovljive gestove. U svojim napisama je i sam Balo upozoravao, da savršena kopija slike ne postoji, budući da na to uvek utiče individualno habitus izrađivača kopije.”⁴¹

³⁹ Zsembery, Építészeti rekonstrukció op. cit. (1. j.) 56.

⁴⁰ Buzás Gergely, Forráskutatás. Viták a visegrádi palotarekonstrukciók körül, *Budapesti Könyvszemle* 14/1 (2002): 11–14, 12. Vö. Marosi, Forrásfoglalás op. cit. (33. j.) 362.

⁴¹ Révész Emese, A művészi másolat helye és szerepe a századforduló magyar művészetében, in Révész Emese ured., *Eredeti másolat, Balló Ede és XIX. századi magyar kortársainak művészeti másolatai a reneszánsz és barokk festészet remekművei után*, 11–56 (Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2004) 12.

Povodom grčkih vaza je u svom eseju *Najmudrije je vreme* Janoš Derđ Siládi napisao, da se falsifikati pre ili kasnije uvek razotkrivaju, i to zbog toga, jer falsifikator može da gleda umetnička dela samo očima svoje epohe, a to viđenje se menja po razdobljima.⁴² Isto je i sa kulturnim spomenicima. Ono što mi danas vidimo kao nesumnjivo verodostojnu rekonstrukciju, za nekoliko decenija će neminovno da zastari i neće da govori o drugom, osim o tome kako je naša epoha videla srednji vek. Neporecivo će i to da bude zanimljivo – ali koliko cenu mi plaćamo za to?

Svaka rekonstrukcija uništava onu prvobitnu ruševinu, koju dopunjava. Ruševina gubi ono svoje obeležje, koje se rečima Alojza Rigla može nazvati vrednost starine, a što jedino može da posreduje autentično prohajale vekove.⁴³ Ako su ovi vekovi doneli razaranje, onda je to ono što imamo. Otisak vremena je po sebi takva vrednost, koje sveže fasade ne mogu da nadoknade. Taj ko nas poziva u iznova stvorene srednjevekovne tvrđave lišava nas upravo mogućnosti proživljavanja istorije. Mogućnost proživljavanja danas već može da bude obezbeđena i bez razaranja pomoću najrazličitijih digitalnih tehnika.

Uz sve to, razaranja koja prate rekonstrukcije su isto toliko ireverzibilna, kao razaranja iz turskog doba. Oni detalji koji bivaju žrtvovani (bilo iz statičkih razloga, bilo zbog pogrešnih hipoteza), više nikada neće moći da budu proučavani. U prilog ove konstatacije u Diošderu je sam Gergelj Buzaš poređao brojne primere.⁴⁴ Nemojmo da verujemo, da će fabulozna tehnika našega doba dokumentovati ove detalje na način koji će da zadovolji sve zahteve. Kao što naši preci nisu poznavali pitanja koja mi danas postavljamo, tako ni mi ne možemo da poznajemo zahteve generacija koje dolaze. A nesmetano proučavanje

⁴² Szilágyi János György, *Legbőlcsebb az Idő. Antik vázák hamisítványai*, Irisz (Budapest: Corvina, 1987).

⁴³ Riegl, Alois, *A modern műemlékkultusz lényege és kialakulása*, in Alois Riegl, *Művészettörténeti tanulmányok*, 7–47 (Budapest: Balassi, 1998), 20–24.

⁴⁴ Buzás, *Rekonstrukciótól op. cit.* (35. j.).

prošlosti možemo da obezbedimo svojim potomcima samo potpunim očuvanjem izvora.⁴⁵

Spomenici kulture su, dakle, s jedne strane naučni izvori, pa tako njihovo očuvanje u prvobitnom stanju ne može da bude upitno. S druge strane, jedino i isključivo u svom prvobitnom stanju mogu da posreduju onu estetsku vrednost, koja vodi autentičnom suočavanju sa prošlošću. Rekonstrukcija, čak i ako je u najvećoj meri naučna, krivotvori ove vrednosti i kao takva, u smislu 2001. donetog, i do danas važećeg zakona o zaštiti kulturne baštine: zabranjena je.⁴⁶

Ekološki aktivisti imaju običaj da kažu, da Zemlju nismo nasledili od dedova, nego smo je pozajmili od svojih unuka. To važi i za elemente kulturne baštine. Ako želimo da aračka crkvena ruševina bude od vrednosti i za naredne generacije, naš jedini zadatak može da bude konzerviranje crkvene ruševine u njenom originalnom stanju.

⁴⁵ Vö. Marosi, Forrásfoglalás op. cit. (33. j).

⁴⁶ Tilos a kulturális örökség elemeinek veszélyeztetése, megrongálása, megsemmisítése, meghamisítása, hamisítása. 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről, I. rész 4. § (1) bekezdés. Román ured., *Karták könyve* op. cit. (16. j.) 355. Hatályos állapota: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0100064.TV, dostupnost: 2018.02.08.

Veselin Ladić

Állagmegőrző munkálatok az aracsi templomrom pillérein, az oltár rész kőfaragványain és a rozettáján

Bevezetés

A karlócai Négy Oroszlán kút védelmét szolgáló 2007-ben elvégzett sikeres munkálatokat követően folytatódott az együttműködésünk a Tartományi Műemlékvédelmi Intézettel (TMI), amelynek eredményeképpen egyebek mellett meghívást kaptunk a Közbeszerzési Intézettől az aracsi templomrom pilléreinek restaurálására, 2013-ban. A közbeszerzés elnyerését követően még ugyanebben az évben engem bíztak meg az oltár részben található kőfaragványok állagmegőrző munkálatainak kivitelezésével. A következő évben pedig Aracs rozettájának a helyreállításán dolgoztam.

Az aracsi templomrom részleges revitalizációjának keretén belül, e három fontos szegmens terén végzett munkálatokról fényképes dokumentáció készült, az előtanulmányoktól kezdve a tisztítási, konzerválási és restaurálási munkafázisokig, melyek végeztével az előrelátott hidrofób anyaggal vontuk be a felületeket. A fotókból készült kisebb válogatással igyekszem felidézni és bemutatni a kultikus Aracs monumentális, román-gótikus stílusú, a XIII. században épült műemlék maradványain végzett munkálatok óráit, napjait és hónapjait.

A munkálatokat az Európai Unió finanszírozta határon átvelő szerb–magyar IPA-projektum keretében, a kivitelezéssel pedig a törökbecsei Randelović Gradnja Kft. és a belgrádi Garnet Kft. konzorcium lett megbízva. Az előbbi feladata volt a munkaállványok felállítása, karbantartása és szétszerelése, míg az utóbbi végezte az összes kon-

zervátori és restaurátori feladatot. A kivitelezési munkálatokat a Nagybécskerekai Műemlékvédelmi Intézet munkatársa, Dragan Šijak követte nyomon és ellenőrizte, a lezárult munkálatokat pedig a belgrádi Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet láttamozta.

Az állványok felállításával egy időben megkezdődött a felszíni alapréteg, a biológiailag szennyezett réteg, valamint a kő anyagából és a kötőanyagból való mintavétel, hogy azok fajtáját a referenciainstítútekben az anyagkutató IMS Intézetben és az IHTM Laboratóriumban, Vegyészeti, Technológiai és Fémkohászati Intézet Kémiai Kutatóközpontjának laboratóriumaiban, valamint a Belgrádi Egyetem Biológiai Karának Botanikai Intézetében vizsgálni tudják. Annak a hat köpillérnek a geológiai és mikrobiológiai bevizsgálása történt meg ezáltal, amelyeken 2013 folyamán – a TMI (Svetlana Bakić építész-konzervátor által elkészített) projektuma alapján – el kellett végezni a munkálatokat (1–2. kép).

A vizsgálatok eredményei

A roncsolásmentes módszerrel nyert megfelelő mennyiségű minta geológiai és mikrobiológiai elemzésével, az anyag tömegének és porózusságának a megállapításával, a lyukacsos-üreges szerkezet, az oldódó sók mennyiségének és különösen a barnás lerakódások kalcium-szulfát tartalma került meghatározásra, ezzel az épületanyag fajtájának és állapotának feltérképezése történt meg. A kő felszínét érintő eróziós folyamatok és a jelen levő baktériumok pusztító tevékenységének színergiája is meghatározásra került. A lerakódott rétegek jellegzetes sötét színét az I. pillér fejezetén, valamint a II., III., IV., V. és VI. pilléren nagymértékben megtalálható korom adja. Továbbá a felszíni alapréteg szennyezettségének fokát, a kő meg a téglakorrózióját is biofilm formájában, amely kisebb vagy nagyobb mértékben megtalálható a pillérek teljes felületén.

A kőből vett minták struktúrájának és textúrájának földtani elemzése során a petrográfiai méréseket Ivana Delić-Nikolić geológus mérnök, az IMS Intézet laboratóriumának vezetője és munkatársa

végezték el. A KIA 0065/13-GP és KIA 0068/13-GP minták porózus szerkezetének vizsgálatát dr. Miroslav Stanković professzor, a Vegyészeti, Technológiai és Fémkohászati Intézet Kémiai Kutatóközpontjának tudományos főmunkatársa végezte el. A biológiailag pusztító organizmusok mikológiai elemzését és meghatározását, a pillérek felszíni alaprétégen dr. Milica Ljaljević-Grbić, a Belgrádi Egyetem Biológiai Kar, Botanikai Intézetének professzora végezte el.

A vizsgálatok eredményei alapján kidolgozódtak a szükséges állagmegóvó intézkedések. Javaslatok születtek az I. és II. pillér eredeti állapotának konzerválására a megfelelő tisztítási, fertőtlenítési, konzerválási technológiák, módszerek és anyagok kiválasztására, valamint a III., IV., V. és VI. pillér részeinek restaurálására. A korábbi műemlékvédelmi munkálatok során, a nagyobb megrongálódásoknál és a sérült kötőanyagoknál használt, nem megfelelő anyagok – mint például cementtömitések, cementből készített habarccsal rögzített téglák – lecserélésére, végezetül pedig a konzervált kő és téglák fertőtlenítő és víztaszító anyaggal való bevonására, mintegy megelőző intézkedésként.

Átvételi állapot

Az átvételi állapot feltérképezésében a makroanalízis és a fényképes dokumentáció elkészítése mellett jelentős szerepe volt a már említett minták laboratóriumi kivizsgálásának is. Ez tette lehetővé a pillérek állagmegőrző és restaurátori munkálataihoz szükséges optimális technológiák, módszerek és anyagok megválasztását.

A felhasznált anyagok, a kő, a téglák és a malter struktúráját számos objektív és szubjektív tényező is befolyásolja. Az anyagok kiválasztása meghatározó erővel bír: az üledékes mészkő és a homokkő, különösen, ha ez utóbbi agyagot is tartalmaz, sokkal inkább ki van téve az időjárási viszonyoknak, a fizikai vagy egyéb tényezők által kiváltott korróciónak, mint a szilikátanyagok. Az I. és II. pillérnél használt eredeti, halvány rózsaszínű kötőanyag – amely oltott mészből, folyami homokból és apró téglazúzalékból állt össze – rendkívül jó minőségű, és a felszíni rétegek kivételével ma is jó

állapotban van. A vágott kövek között rendkívül kevés, mindössze néhány milliméter vastagságú kötőanyag található. Az a cementből készült malter, amelyet a korábbi állagmegőrző munkálatok során használtak nem megfelelő módon, rosszabb állapotban volt, ráadásul a kötőanyag vastagsága is nagyobb volt, helyenként elérte a 20 millimétert is. Az I. és a II. pillér több, mechanikusan sérült pontjának pótlására az eredetinel rosszabb minőségű követ, oltott mész és téglatörmelék keverékéből vagy cementből készült maltert, illetve kisebb-nagyobb tömitéseket alkalmaztak (3. kép).

A kövek szövetének mállását és térfogatuk változását a hőmérséklet-ingadozás okozta, de kihatással volt rájuk a nedvesség is – amely csapadék formájában különféle vegyületeket mosott bele az anyagba, mint amilyen többek között a szén- és a kénsav, illetve a talajból felszívódó nedvesség, a jég formájában az anyagot szétfeszítő, vagy a kövek felszínének mechanikus rongálódását kiváltó jégeső, a kő felszíni korróziója, mint pl. a sötét lerakódások – akárcsak az emberi gondatlanság, melynek következtében, főként az I. pillér fejezetén, korom okozta barnás lerakódás jelent meg (4–5. kép).

A makroszkopikus vizsgálat során megállapítást nyert, hogy a pillérek felszínét, különösen azok északi felét, sűrű rétegű biofilm borítja; ez a szennyeződés, mindenekelőtt az I. és II. eredeti pilléren, eléri a 100%-os lefedettséget (6. kép). A sötét lerakódások jelenléte leginkább a pillérfejek északkeleti részén jellemző. Grafitot az I., II., III. és IV. pilléren lehetett felfedezni. Az eróziós folyamatok, amelyek jelentős károkat okoztak a kidolgozott kőfaragványokban, egészen nagy anyagtömegeket érintve, legerőteljesebben az I. és II. pillér oszlopfőit és alapjait érintették. Emellett a III. és IV. pillér tömegében nagymértékű sérülés érte két kötőmb profilációját, melyeket azonos típusú kövekkel helyettesítettek. A IV. és VI. oszlopok kötőmbjeinek nagyobb részei szintén hiányoznak. Az V. pillér, a XX. század hetvenes éveiben elvégzett helyreállítás során, nem nyerte el a teljes magasságát.

Mintavétel

Arra az elvi álláspontra jutottunk, hogy a kutatási anyaghoz nincs szükség azoknak az anyagoknak és felszíni rétegeknek az újbóli mintavételére és elemzésére, amelyeket tudományos munkája során Biacsi Karolina már megvizsgált a budapesti laboratóriumokban 2009 és 2011 között.

A kutatási anyagban azoknak a jelentős biológiai lerakódásoknak szenteltük a legtöbb figyelmet, amelyek korábban nem voltak vizsgálva, noha a kövek eróziójának okozójaként a pusztulási folyamatok élén járnak. A felszíni alapréteg egyes részeit, mint például többek között a sötét lerakódásokat és más sók jelenlétét Biacsi Karolina már feldolgozta *Az aracsi templomrom állapotának felmérése, épületanyagainak pontos meghatározása és károsodása* című tanulmányában.¹ Más szennyeződések, így a grafit, a koromnyomok, a kalcitáció, már a helyszíni átvételi állapot bejárása során is látható szabad szemmel is (7. kép).

A közzétanti vizsgálatokhoz, a konzerválási-restaurálási munkálatok szükségleteinek megfelelően, öt mintára volt szükség. Azokból a kövekből vettünk mintát, amelyeket az eredeti I. és II. pillér, illetve a III. és IV. pillér építéséhez használtak, valamint azokból a nem felhasznált kötömbmaradványokból is, amelyeket a pillérekben levő nagyobb bemélyedések kitöltésére kellett végül használni. A szóban forgó üregek meglétét sejteni lehetett, de részben láthatóak is voltak a cementes malterréteg alatt, majd teljes valójukban is feltáruztak a pillérek tisztítása során, a téglából, kőből, mészből és cementből készült malter kitüremkedéseinek eltávolításakor. A cél az volt, hogy a minták szerkezetének földtani vizsgálatával és az anyagszerkezet higany-porozimetriás elemzésével összevethetővé váljon a pillérpítéshez a XIII. és a XX. században használt kövek állapota.

¹ Szakdolgozat, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátor Tanszék, Gi.4/2205

A mintavétel során figyeltünk a restaurátori szakma azon elveire, miszerint a XIII. századdal bezárólag keletkezett archeológiai anyagot és műemléket nem restauráljuk, hanem, hogy az eredeti pilléreket a meglevő állapotukban csak konzerváljuk, míg a többin az állagmegőrző munkálatok mellett elvégezzük a hiányzó részek pótlását és egyes, jelentősen megrongálódott kötömbök cseréjét is, azzal a kitételrel, hogy az új tömbök megmunkálása során a meglevő kötömbök kialakítását kell követni. A mintavétel a lehető legkíméletesebb módszerrel történt. Olyan helyekről vettünk minimális nagyságú, de a laborvizsgálatok sikeressége szempontjából megfelelő minőségű mintákat, amelyek kivételével a legkisebb kárt lehetett tenni a műemlékben. Olyan mintákat választottunk, amelyek vizsgálata során választ lehet kapni a konzerválási-restaurálási munkálatok tervezése előtt felmerülő kérdésekre. A felszíni alaprteg biofilmjének mintáit a pillérek szennyeződése szempontjából jellegzetes helyeiről vettük *contact slide*-dal és kineziológiai szalag használatával.

Az összes mintavétel a vizsgálatban részt vevő intézmények kérésével és szükségleteivel összhangban történt. E sorok írója, Veselin Ladić gyűjtötte be az összes mintát és készítette a fényképes dokumentációt. A minták vizsgálatáról és az eredmények elemzéséről szóló dokumentumok az intézeti jelentések részét képezték.

Földtani elemzések

A minták struktúrájának és textúrájának földtani elemzése során végzett közettani mérések magukban foglalják a következőket:

- a fizikai jellegzetességek vizsgálatát
- az anyag térfogatának, lyukacsos-üreges szerkezetének vizsgálatát
- a porozitás vizsgálatát
- a megfelelő dokumentációval ellátott közettani elemzésekről szóló jelentést.

Az IMS Intézetben, valamint a Vegyészeti, Technológiai és Fémkohászati Intézet Kémiai Kutatóközpontjának laboratóriumaiban öt

kőzetmintát elemeztek a megfelelő laboratóriumi berendezések alkalmazásával. Ezek a minták az I., a III. és a IV. pillérből, valamint a III. pillér és a nyugati fal közötti területen található, fel nem használt kötömbökből származnak.

Az 1. mintát a I. pillérfejezetből vettük ki. A mintán higany-porozimetriás elemzést is végeztek. Az 1–7 mm átmérőjű kőminta kalcit ásványból és fosszilis maradványokból épül fel, a biogén mészkövek közé sorolható. A lyukacsos-üreges szerkezetű minta a vizsgálat szerint $2,490 \text{ g/cm}^3$ térfogatú, melynek vízelvező képessége 0,03%. A porozitásvizsgálat eredményei különböző átmérőjű pórusok jelenlétére utalnak, ám a nagy anyagtérfogat és az alacsony vízfelvező képesség, a felszíni réteg nagyfokú korróziója ellenére is, a kő szerkezetének jó állapotát mutatta.

A 2. és 3. mintát a III. pillérből nyertük ki. A 2. minta fehér színű, sárga árnyalattal, a mészkő biogén eredetű. A $2,500 \text{ g/cm}^3$ térfogati érték és a rendkívül alacsony vízfelvező képesség arra utalnak, hogy a minta a nehéz és a közepesen nehéz kövek csoportjába tartozik, ami azt jelenti, hogy jól megválasztott követ használtak a beépítéskor, a kő jó állapota pedig érthető, ha tudjuk, hogy a beépítésétől számítva mindössze fél évszázad telt el. A 3. minta anyagtérfogata jóval kisebb ($2,153 \text{ g/cm}^3$), és a vízfelvező képessége is magasabb (0,1%). Üledékes mészkőből vett mintáról van tehát szó, amely fehér színű és kalcit ásványból épül fel.

A 4. mintát a III. pillér és a nyugati homlokzat belső fala között található, fel nem használt kőből nyertük ki. A mintán a kőzettani mérések mellett higany-porozimetriás elemzést is végeztünk. A vizsgált minta fehér színű, masszív textúrával és apró kristályos szerkezettel rendelkezik, a külső oldalán jól láthatók az idő nyomai. A minta anyagtérfogata $2,013 \text{ g/cm}^3$, a vízfelvező képessége pedig 0,18%.

Az 5. számú mintát egy régebbi kötömbből nyertük ki, amely a IV. pillérbe lett beépítve. A felszínén jól láthatóak az idő okozta rongálódás jelei, amire a töltőanyagnak a kő húsából való kipergése utal.

A minta fehér színű, az anyag térfogata $2,145 \text{ g/cm}^3$, a vízfelvevő képessége 0,02%.

A földtani elemzések eredményeit összegezve megállapítást nyert, hogy a pillérek építéséhez biogén mészkő eredetű üledékes kőzetet használtak, amely többé-kevésbé szemmel látható fosszilis maradványokat is tartalmaz. Az I. és II. pillér építéséhez eredetileg használt kő a jobb minőségű kövek közül való, ám a kövek felszínén komoly szerkezeti sérülések tapasztalhatóak, ami kisebb-nagyobb krátterszerű képződmények formájában mutatkozik meg, helyenként pedig nagyobb anyagdarabok is leváltak vagy kihullottak. A vizsgálat tárgyát képező minták a nehéz és a közepesen nehéz kövek közül valók. A felszíni rétegeken nyomot hagyott az időjárás okozta pusztítás, amit az is befolyásolt, hogy a templom hosszú évszázadokig elhagyatottan állt, így nem végeztek rajta állagmegőrző munkálatokat, amelyek csökkentheték volna az időjárási körülmények okozta következményeket.

Mindezek az ismeretek jelentősek voltak a konzervátori munkálatok elvégzése szempontjából, hiszen ezek tervezéséhez megfelelő technológiákat kellett választani, amelyek lehetővé teszik a pusztulás következményeinek javítását, a használt anyagok struktúrájának megerősítését, de a kő és a téglá védelmét szolgáló szükséges munkálatok kivitelezését is.

Mikológiai elemzések

A felszíni alaprégteg biofilmjének elemzését immár hagyományosan a Belgrádi Egyetem Biológiai Karának Botanikai Intézetében végezték el. A vizsgálatok a következő mozzanatokat foglalták magukban:

- mintavételt és a minta megvizsgálását ún. contact slide segítségével
- adhéziós szalag használatával végzett vizsgálatot
- a mikológiai elemzés eredményeiről szóló jelentést.

A biofilm vizsgálatához és elemzéséhez szükséges minták begyűjtéséhez kétféle módszert használtunk:

a) A korszerűbbnek számító, ún. *contact slide* módszerét, mellyel négy mintát nyertünk ki.

b) Kineziológiai ragaszalag használatával végzett módszert – ezt ott használtuk, ahol megnövekedett biofilm volt fellelhető – amellyel hét mintát nyertünk ki.

Az I., II. és IV. pillérről, valamint a nyugati fal belső oldaláról vettünk mintát, mivel itt volt leginkább jelen a biofilm. Az I. pillérről összesen hat mintát vettünk. *Contact slide*-technikával nyertük ki az 1., 2., 4. és 5. mintát. Az 1. mintát a pillér törzséről, a 2.-at a talapzatáról, a 4.-et és 5.-et pedig a pillérfőről. A 9-es mintát a téglafalról választottuk le ragasztószalagos technikával, és ugyanezt a technikát alkalmaztuk a pillérfőnél a 10-es minta begyűjtéséhez. A II. pillérről ugyancsak hat mintát választottunk le. A pillér törzséről származó 3. és 8. mintához *contact slide*-technikát használtunk, a pillérfőről vett 6-os és 12-es mintához, valamint a pillér törzséről levett 11. és 13. mintához ragasztószalagot alkalmaztunk. A VI. pillér törzséből nyertük ki *contact slide* segítségével a 7-es mintát, végezetül a 14-es mintát ragasztószalaggal választottuk le a belső fal tégláiról.

Az 1–8. minták mikológiai elemzésével kétféle mikroszkopikus méretű, filamentózus gombát sikerült kimutatni: *Cladosporium cladosporioides* és *Epicoccum purpurascens*, jelentős mennyiségű biomasszával. A *contact slide*-dal vett minták mindegyikében találtak baktériumot. A ragasztószalaggal vett 9–15. mintákon lichenizált gombákat mutattak ki, melyek cianobaktériumokat meg zöldalga is tartalmaztak.

Az elzuzmósodott gombák, azaz zuzmók roncsolják a kő szerkezetét. Különösen a karbonátos kőzetek érzékenyek a nagyfokú porozitásuk miatt. A zuzmók behatolnak a kő szerkezetébe, bomlást idézve elő, és ezt a bomlást (mállasztást) tovább tetézik a zuzmók által termelt savak, mint amilyen az oxálsav, melynek következtében a kő mállott részeiben különféle sók keletkeznek: kalcium-, magnézium-

és vas-oxalát, valamint kalcium-citrát. A zuzmók mechanikus (fizikai) és maró (kémiai) hatásának következtében az algák, gombák és baktériumok megtelepszenek, amelyek szintén hozzájárulnak a kövek roncsolódásához, akárcsak a savas eső formájában lehulló csapadék. Az elemzés kimutatta, hogy a mintákban talált elszigetelt gombák a karotinoidok csoportjába tartozó, sárga, narancssárga és rézvörös színű pigmenteket termelnek, amelyek egészen a kőhúsig hatolnak, és elszíneződéseket eredményeznek a kövön.

A fényképes dokumentáció a munka összes fázisát követte, kezdve a pillérek eredeti állapotának feltérképezésétől, a mintavételen és a laboratóriumi vizsgálatokon át, az állagmegőrző-helyreállító munkálatokon keresztül – ide értve a tisztítási és kötőanyag-pótlási fázisokat, továbbá a beépítendő kövek csiszolását és a mechanikus roncsolódások restaurálását műkö felhasználásával – egészen a fertőtlenítő és víztaszító anyaggal való bevonásig.

Állagmegőrző munkálatok a pillérek

A munkálatok a tisztítási folyamattal kezdődtek: el kellett távolítani a felszíni alaprétgen keletkezett biofilmet, a káros képződményeket, a szervesetlen szennyeződések, a graffitit, a barnás lerakódásokat, a kormot és a légszennyezés nyomait. Ezeknek a lerakódásoknak az eltávolítása több szakaszban történt. Elsőként a biofilm eltávolítására került sor a megfelelő gombaölő szer felhasználásával, ami általában természetesen lebomló benzalkónium-kloridot jelentett. Fontos megemlíteni, hogy minden egyes gyártó sajátos technológiát és receptet használ a fertőtlenítőszerének előállításához. Éppen ezért elengedhetetlenül fontos volt a piacon elérhető és a restaurálási gyakorlatban használt, a biofilm eltávolítására szolgáló széles termékskála alapos ismerete, hogy olyan terméket választhassunk, amely – a minták vizsgálati eredményei, a gombaölők korábbi használata és végezetül magának a terméknek a technikai sajátosságai alapján – a leginkább megfelel a konkrét szükségleteknek. Az aracsí templomromon végzett

munkálatok során használt anyag kiváló eredményeket produkált a korábbi gyakorlatban, a termékleírás szerint pedig a megfelelő koncentráumban felvitt, nedvességtől mentes körülmények között a szer 24 óra elteltével megkezdí hatáának kifejtését. Ezt követően a megsemmisített biofilmmaradványok és a szer ellenőrzött nyomású vízszúgárral moshatók le. A 80 °C-ra melegített víz használatával gyorsabb és eredményesebb tisztítás végezhető.

A korábbi állagmegőrző munkálatok és egyéb beavatkozások során használt, nem megfelelő anyagokat (betont, téglá- és kődarabokat) mechanikus úton távolítottuk el a tömítéseköl, a kötőanyagból és egyéb helyekről, szobrászszerszám, valamint elektromos és súított levegővel működő berendezések használatával. Rendkívül körütekintően dolgoztunk, egyúttal arra is törekedtünk, hogy teljes mértékben megtisztítsuk a követ, pontosabban: eltávolítsunk mindent az eredeti kőről.

A kötőanyag tisztítását 2 cm mélységig, illetve a szilárd alapozás eléréséig végeztük el. Ezekhez a munkálatokhoz túlnyomórészt szobrászati kellékeket használtunk, mivel keskeny részekhez kellett hozzáférnünk, és az érzékeny anyag miatt is nagy precizitást igényelt a munka. A kötőanyagot 2 cm mélységig szokás megtisztítani, de ha a kötőanyag jó állapotban van, és itt most ez volt a helyzet, csak a sérült anyag egy részét kellett eltávolítani.

Óvatos megmunkálással eltávolítottuk a kőeknek azokat a sérült részeit, amelyek nagyobb mechanikus roncsolódást szenvedtek. A megtisztított részeket úgy alakítottuk ki, hogy jól illeszkedjenek hozzájuk az újonnan beépített csiszolt kötőmbök a III., IV., V. és VI. pillérnél. Így a kötőmbök megrongálódott részeit újakkal helyettesítettük, amelyek formájukat és jellegüket tekintve pontosan illeszkedtek a befogadó részhez. Az I. és II. pilléren nem történt ilyen jellegű beépítés. Itt néhány nagyobb, krátterszerű sérülést úgy töltöttünk ki csiszolt kötőmbökkel, hogy világosan elkölküljenek az eredeti és a pótolrt részek (8. és 9. kép).

A kötőanyag kitöltéséhez az eredeti kötőanyaghoz hasonló összetételű, oltott mészből, folyami homokból és téglatörmeléből készült

maltert, vagy puccolán föld, téglatörmelék és mész keverékét használtunk, a legújabb konzerválási tendenciákat követve. A III., IV., V. és VI. pillérek kisebb mechanikus és kráterszerű sérüléseinek kitöltésére pedig olyan műkővet használtunk fel, amely mind színét, mind az aggregátum szemcsés szerkezetét, mind a felszín kidolgozottságát, mind pedig szilárdságát tekintve megfelel az építéskor használt kő tulajdonságainak. A kő pusztult felületeinek konszolidálásához az I. és II. pilléren észter szilíciumsav alapú stabilizátort használtunk, amely a karbonátfajták közé tartozó kövek pórusaiban háromdimenziós struktúrát alkot, ezáltal nagyobb szilárdságot biztosítva a porózus anyagoknak.

A konzervátori munkálatok elvégzését követően az összes kő- és téglafelületre megelőzésképpen felvittünk egy fertőtlenítőréteget. Ugyanazt a szert használtuk, amelyet a biofilm eltávolításakor, de ebben az esetben nem távolítottuk el a végén ezt a védőbevonatot.

A víztaszító impregnálás azzal jár, hogy erősen át kell a védőszerrel itatni az anyag felső rétegét ahhoz, hogy a reakció lejátszódását követően víztaszító hártya keletkezzen. A kivitelezéshez alkiszilán alapú anyagot, illetve ebből eredő sziloxánt használtunk (10. és 11. kép).

A faragott díszítőelemek restaurálása

Átvételi állapot

Az I. pillérfőn, a mechanikus roncsolódás következtében, több darab is hiányzott, különösen a bal felső részeken, ahol kisebb kráterszerű bemélyedéseket is találtunk. A pillérfő elülső és bal felének kidolgozott részei károsodtak legnagyobb mértékben. A teljes oszlopfőt organikus jellegű szennyeződés, biofilm borította. A teljes jobb oldali rész barnás lerakódásokkal volt fedve. A II. pillérfő teljes felületén, de különösen a faragott díszítőelemek felső és a kitüremkedő részein mechanikus roncsolódás nyomai – több kisebb-nagyobb letört darab,

kráter, karcolás – voltak tapasztalhatóak. Barna lerakódás, szervesetlen eredetű szennyeződés, biofilm. A III. pillérfő rendkívül rossz állapotban volt, a csúcsáról több kődarab is letörött, az elülső oldalán kisebb-nagyobb kráterek tátongtak, a faragott részek, különösen az atlaszfigura és szinte a teljes jobb oldal meg a pillérfő alja lemorzsolódott. Sötét lerakódások a bal oldalon; szerves eredetű szennyeződés, biofilm, kalcitáció. A II. pillér konzolja és a párkány teljes felülete sérült volt. Egész kődarabok hiányoztak. A bordás boltozatot valamivel jobb állapotban találtuk. A sarki konzoltól balra korábban homokkő lett beépítve, amely mind színét, mind szerkezetét tekintve eltér. Itt is jelen van a mikroflóra, a szervesetlen eredetű szennyeződés, a kalcitáció és a barnás lerakódás (12. és 13. kép).

Állagmegőrző munkálatok

A biofilm-lerakódások eltávolításához benzalkóniumklorid-oldatot használtunk, mint a többieknél. A barnás lerakódásokat ammónium-bikarbonát alapú zselével távolítottuk el. A tisztítás kompressziós eljárással történt. Ezt követően a megtisztított kövek konszolidálását is elvégeztük alkoxylan alapú szerrel, majd következett a megelőző fertőtlenítés és hidrofobizálás (14. és 15. kép).

Rózsaablak

Átvételi állapot

Noha eredetileg azt terveztük, hogy 2014 során a pillérfőket érintő munkálatokat végezzük el, a tervet meg kellett változtatnunk, mivel a rózszaablak megmentése prioritást kapott: a keretből ugyanis mintegy húsz, kisebb-nagyobb kődarab mállott, szakadt ki, egyes részek ráadásul kisebb darabokra is törtek.

A rozetta megrongálódását elsőként a törökbecsei Link Lajos vette észre, aki egyébként nagy szorgalommal tevékenykedik a Pusztatemplom és környékének megőrzésén. Ő volt az, aki minderről értesítette a

Tartományi Műemlékvédelmi Intézetet és e sorok íróját. Link úr gondosan összegyűjtötte a lehullott kődarabokat és mintegy húsz kilométerrel odébb, saját udvarában helyezte őket biztonságba.²

A rózsablak már korábban – az újonnan leomlott és összetört részeket leszámítva – is rendkívül rossz állapotban volt. Ráadásul néhány meglehetősen nagy kődarab is kimozdult a helyéről és azzal fenyegetett, hogy bármelyik pillanatban lezuhan a földre. A rózsablak környékének profilozott darabjai is rendkívül lepusztult állapotban voltak, akárcsak a kocka alakú kötőbölkös többsége. A teljes felületet biofilm borította, kalcitáció volt tapasztalható, különösen a felső zónában, megjelent itt is a barna lerakódás és a növényzet.

Állagmegőrző-helyreállító munkálatok a rozettán

A projekt az állapot konzerválása mellett a kihullott kövek visszahelyezését, a megrongálódott elemek restaurálását, ebből kifolyólag pedig a hiányzó elemek azonos anyaggal történő pótlását is előírta.

A felszínek tisztítását, a munkaállványok felállítását követően, a biofilm, a kalcitáció, a barnás lerakódások eltávolítását ugyanazokkal a szerekkel és eljárásokkal végeztük el, amelyeket egy évvel korábban a pillérek és a pillérfők díszítőelemeinek védelme során is alkalmaztunk. A hiányzó köelemek csiszolási munkálatait Nemanja Ladić szobrász végezte el. A restaurált és az új részek rögzítéséhez rozsdamentes koracélból készült, barázdált kialakítású csapokat használtunk.

A rózsablak meglevő részeinek kisebb-nagyobb megrongálódásaihoz a restaurálás során műkövet használtunk, puccolán föld alapú kötőanyaggal, a tömítések azonos anyagból készültek, amelyhez a munkakörülményeknek megfelelő, továbbá az anyag

² Ezek múzeumba való elszállítása azóta sem történt meg, pedig a kőanyag további kutathatósága miatt a fennmaradt kötőanyag leltárba vétele és elraktározása fontos az utókor számára. Valamint a műemlék bármilyen nemű elhordása szigorúan tilos (a szerk.).

megformázhatóságát elősegítő, jobb kötést és a mikroklimatikus feltételekkel³ szembeni jobb ellenállást biztosító adalékanyagokat használtunk fel.

A restaurálás befejező szakasza a megszokott eljárasmód alkalmazásával és azonos anyagok használatával történt (14–18. kép).

³ Tekintettel arra, hogy a munkálatok késő őszi-téli zajlottak (a szerk.).



1. Biofilmminta
1. Uzorak biofilma



2. Kőzetminta
2. Uzorak kamena

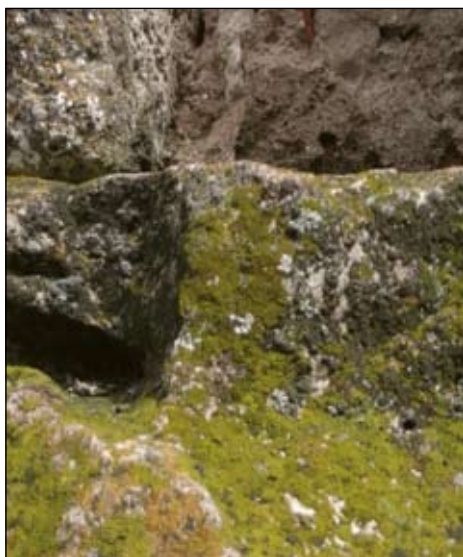
3. Nem megfelelő beépített
anyagok
3. Neodgovarajući ugrađeni
materijali



4. Sötét lerakódások a kő
felszínén
4. Mrke naslage na kamenoj
površini



5. A kő mechanikus roncsolódása
5. Mehanička oštećenja kamena



6. Biofilm-lerakódások
a kő felszínén
6. Naslage biofilma na
površinama kamena



7. Graffiti a kő felszínén
7. Graffiti na kamenoj površini



8. A kőformák tisztítása
8. Pročišćavanje formi kamena



9. A pillérek új faragott elemei

9. Isklesani novi delovi stubova



*10. Az új elemek beépítése
a pillértestbe*

*10. Ugradnja novih
delova u telo stuba*



11. Restaurált pillér
11. Restaurirani stub



12. Pillérfő a munkálatok megkezdése előtt
12. Kapitel pre radova



13. Pillérfő a munkálatok megkezdése előtt
13. Kapitel pre radova



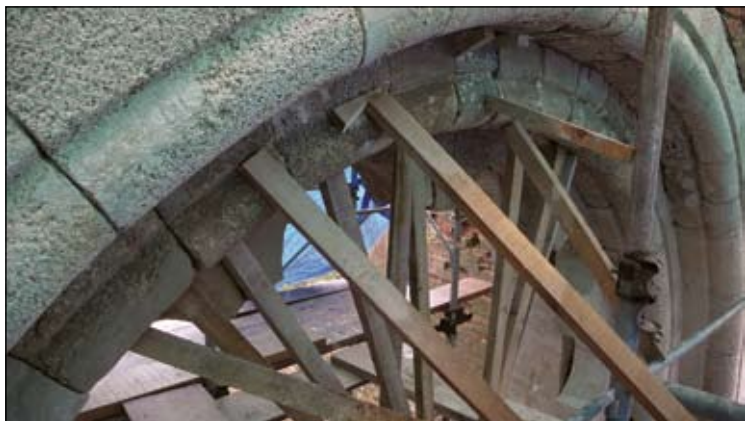
14. A rózsaablak állapota a munkálatok megkezdése előtt
14. Stanje rozete pre radova



15. A rózsablak lehullott, megtisztított részei
15. Očišćeni otpali delovi rozete



16. A kész profilozott új elemek
16. Završeni novi delovi profilacija



17. A kialakított új profilozott elemek rögzítése
17. Fiksiranje delova profila



18. A restaurált rózsablak
18. Restaurirana rozeta

Veselin Ladić

Konzervatorsko-restauratorski radovi na stubovima, kamenim rezbarijama oltarskog prostora i rozeti aračke crkve

Uvod

Posle uspešno završenih radova na zaštiti česme Četiri lava u Sremskim Karlovcima 2007. godine, saradnja sa PZZSK je nastavljena i rezultat te saradnje, pored ostalog, bio je i poziv Zavoda za javnu nabavku za rad na zaštiti stubova bazilike Arača 2013. godine. Dobivši tender nešto kasnije iste godine, odabran sam i za rad na zaštiti kamene plastike u oltarskom delu crkve. Naredne godine radio sam na zaštiti rozete Arače.

Prezentujući jedan mali izbor foto dokumentacije koja je pratila sve aspekte radova na ta tri važna segmenta delimične revitalizacije ostataka Arače, počev od pripremnih studija, svih faza čišćenja, konzervatorskih i restauratorskih radova koji su završeni predviđenom hidrofbnom zaštitom. Evocirajući sećanja na sve te sate, dane i mesece, želim da predstavim radove na ostacima kultnog mesta Arača, monumentalne romano-gotičke građevine iz XIII veka.

Radovi su finansirani sredstvima IPA programa Evropske unije sufinansiranja prekogranične saradnje Mađarska–Srbija, izveo ih je konzorcijum koji su činili Randelović gradnja doo iz Novog Bečeja, koja je obavila građevinske radove – postavljanje, održavanje i demontaža radne skele i Garnet doo iz Beograda, koji je obavio sve konzervatorsko-restauratorske radove. Nadzorni organ, koji je pratio izvođenje radova bio je Dragan Šijak, dia iz ZZSK iz Zrenjanina, a prijem okončanih radova obavila je komisija iz RZZSK iz Beograda.

Jednovremeno sa postavljanjem radne skele otpočeto je sa uzimanjem uzoraka površinskog sloja biofilma, uzorka kamena i materijala iz spojnice da bi se u referentnim institucijama: Institutu za ispitivanje materijala IMS, u Laboratorijama IHTM – Centru za katalizu i hemijsko inženjerstvo i Institutu za botaniku Biološkog fakulteta u Beogradu, obavile geološke i mikološke analize uzoraka. Sa ovim je izvršeno geološko i mikrobiološko ispitivanje šest kamenih stubova na kojima su prema projektu PZZSK-a (koji je izradila arhitekta-konzervator Svetlana Bakić) bili predviđeni radovi u toku 2013. godine (sl. 1–2.).

Rezultati ispitivanja

Sa geološkom i mikološkom analizom određenog broja uzoraka dobijenih nedestruktivnom metodom uzimanja uzoraka, određena je masa i porozitet materijala, porozna–šupljasta struktura, količina rastopljivih soli i naročito sastav braonkaste naslage kalcijum-sulfata, a time određena vrsta i stanje materijala. Dalje, određena je i sinergija prisutnih razarnih bakterija koji su u vezi sa procesom erozije površine. Karakterističnu tamnu boju naslaga na pilastru stuba I., odnosno na površini stubova II., III., IV., V., i VI. daje čađ koji nalazimo u velikoj meri. Step en zagađenosti površinskog sloja, kao koroziju kamena i cigle u obliku biofilma, u većoj ili manjoj meri nalazimo na celoj površini stubova.

Geološke analize sa petrografskim odredbama strukture i teksture uzetih uzoraka kamena uradila je ing. geologije, šef Laboratorije u Institutu za ispitivanje materijala IMC, Ivana Delić-Nikolić sa saradnicima. Ispitivanja porozne strukture uzoraka KIA 0065/13-GP i KIA 0068/13-GP uradio je prof. dr Miroslav Stanković, v. n. s. u laboratorijama IHTM – Centar za katalizu i hemijsko inženjerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta u Beogradu. Mikološke analize za detekciju biodegradabilnih organizama u biofilmu površinskog supstrata stubova obavila je prof. dr Milica Ljaljević-Grbić iz Instituta za botaniku Biološkog fakulteta u Beogradu.

Na osnovu rezultata analize uzoraka urađene su mere zaštite dela kulturnog dobra. Predložen je izbor odgovarajućih tehnologija, metoda i materijala za čišćenje, dezinfekciju, konzervaciju originalnih stubova I i II i restauraciju delova stubova III, IV, V i VI, kroz zamenu neodgovarajućih materijala kao cementnih plombi, komada opeke u kombinaciji sa cementnim malterom upotrebljenih tokom prethodnih radova na zaštiti, za popunjavanje većih oštećenja i oštećenih delova kamenih blokova. I na kraju, preventivnu aseptičku i hidrofobnu zaštitu konzerviranog kamena i opeke.

Zatečeno stanje

Za verifikaciju postojećeg stanja, pored makro pregleda, urađene foto dokumentacije, bitni su rezultati ispitivanja uzoraka u navedenim institucijama. To je omogućilo predlog optimalnih tehnologija, metoda i materijala za obavljanje konzervatorsko-restauratorskih radova na stubovima.

Stanje strukture korišćenih materijala: kamen, opeka i malter korišćen za spojnice, uslovljeno je mnogim objektivnim, ali i subjektivnim faktorima. Izbor materijala je od bitnog uticaja: sedimentni krečnjački kamen i pešćar, naročito ukoliko ovaj drugi u svojoj strukturi kao vezivo ima glinu, mnogo su podložniji svim uticajima vremenskih korozivnih procesa – fizičkim ili drugim faktorima propadanja od silikatnih materijala. Originalne spojnice na stubovima I i II, za koje su korišćeni gašeni kreč u kombinaciji sa rečnim peskom i sitno mlevenom opekom – koji ima karakterističnu svetloružičastu boju, veoma su dobrog kvaliteta i izuzev površinskih slojeva, dobro očuvane. Širina spojnica između tesanika je veoma mala, najčešće tek nekoliko milimetara. U lošijem stanju bile su spojnice između opeka popunjavane u skorijim radovima na zaštiti neodgovarajućim cementnim malterom, koje su uz to i veće širine – do dvadesetak milimetara. Na više mesta na stubovima I i II mehanička oštećenja kamena popunjavana su kamenom lošijeg kvaliteta od originalnog, ali i popunama od krečnog maltera u

kombinaciji sa delovima opeke ili cementnim spojnica i plombama manjih i većih dimenzija (sl. 3).

Do propadanja strukture kamena dolazilo je zbog temperaturnih kolebanja koja uzrokuju zapreminska naprezanja, dejstva vlage kako atmosferske – koja u materijal unosi hemijske agense, kakvi su ugljena i sumporna kiselina pored ostalih – tako i vlage koja kapilarno prodire iz tla, vlaga u obliku leda koji potstiče naprezanje materijala, ili grada koji prouzrokuje mehanička oštećenja, pojave korozije površine kamena, kakve su mrke naslage, kristalizacija rastvorljivih soli, gar i čad naročito na kapitelu stupca br. I – izazvani nemarom čoveka (sl. 4–5.).

Makroskopski pregledi potvrđivali su da su sve površine stubova, naročito svaki na severnoj strani prekriveni gustim slojem biofilma, gde zagađenost, osobito na originalnim stubovima I i II, dostiže do gotovo 100% prekrivenosti (sl. 6.). Mrke naslage zastupljene su najviše na severoistočnim stranama kapitela stubova. Grafita ima na stubovima I, II, III i IV. Erozivni procesi sa velikim oštećenjima fature kamene plastike, koja ide do gubljenja velikih masa kamena najdalje su odmakli na kapitelima i bazama stubova I i II. Pored toga na bazama stubova III i IV postoje velika oštećenja na profilaciji dva kamena bloka, koji su bili zamenjeni novim – od iste vrste kamena. Na stubovima IV i VI nedostaju veći delovi mase blokova. Stub broj V prilikom konzervatorskih radova, sedamdesetih godina XX veka nije podignut do pune visine.

Uzimanje uzoraka

Postavljen je princip da se za Studiju ne ponavlja uzimanje uzoraka i vrše analize materijala i površinskog supstrata, koje su već obrađene u stručnom radu Karoline Biači i urađene u budimpeštanskim laboratorijama 2009–11 godine.

Posebna pažnja u Studiji posvećena je velikim naslagama biofilma koje ranije nisu analizirane, iako su po svojoj destruktivnosti pri samom vrhu uzročnika degradabilnih procesa kamena. Neki delovi

površinskog supstrata kao što su mrke naslage i druge soli obrađene su u studiji „*Predmet stanja arčke crkve, oštećenja i određivanje građevinskog materijala*“¹ Karoline Biači. Druga oštećenja kao što su grafiti, tragovi čađi, kalcitacija, vidljivi su već pregledom zatečenog stanja i njihovo prisustvo može se potvrditi već i golim okom (sl. 7.).

Broj uzoraka za petrografske analize bio je određen prema zahtevima konzervatorsko-restauratorskih radova koje treba obaviti: uzeto je pet uzoraka. Odabrani su uzorci kamena korišćenog za zidanje originalnih stubova I i II, kao i kamena koji je upotrebljen za zidanje stubova III, IV i ostataka neiskorišćenih kamenih blokova koji bi trebali biti upotrebljeni za popunjavanje većih udubljenja u stupcima. Ova udubljenja mogla su se naslutiti, a delimično bila su i vidljiva ispod sloja cementnog maltera, a u potpunosti su otkrivena čišćenjem stubova od vidljivih ispuna za koje su korišćeni opeka, kamen, krečni i cementni malter. Cilj je bio da se petrografskim odredbama strukture i teksture uzetih uzoraka i živinom porozimetrijom – metodom strukturalne analize materijala, napravi poređenje stanja kamena korišćenog za zidanje stubaca u XIII i XX veku.

Prilikom uzimanja uzoraka kamena vodilo se računa o restauratorskom principu da se arheološki materijal i kulturna dobra nastala do XII veka ne restauriraju, tj. da se originalni stubovi konzerviraju u zatečenom stanju, a da se na ostalim, pored konzervatorskih radova obavi popuna nedostajućih delova i zamena pojedinih jako oštećenih kamenih blokova, s tim da se novi blokovi obrade na način kako su oblikovani postojeći kameni blokovi. Sam postupak uzimanja uzoraka kamena bio je najmanje moguće destruktivan. Uzorci su uzeti sa mesta koja obezbeđuju najmanje štete po samo kulturno dobro, da dimenzije uzoraka budu minimalne, ali da kvantitetom zadovolje potrebe za

¹ Naslov originala: *Az aracsí templomrom állapotának felmérése, épületanyagainak pontos meghatározása és károsodása*. Diplomski rad, Fakultet Likovnih umetnosti, Restauratorska katedra, Gi.4/2205.

obavljanjem odgovarajućih laboratorijskih ispitivanja i konačno, da se odaberu uzorci čijim će se ispitivanjem dobiti odgovori na pitanja koja se postavljaju pred planiranjem konzervatorsko-restauratorskih radova. Uzorci biofilma površinskog supstrata, sa karakterističnih mesta zagađenja delova stubova uzeti su metodama kontaktnog slajda i metodom adhezivne trake.

Svi uzorci uzeti su uz dogovor i u skladu zahteva i potreba institucija koje su odabrane za ispitivanja. Uzimanje svih uzoraka i izradu foto dokumentacije o uzorkovanju obavio je autor ovih redova Veselin Ladić. Dokumentacija o ispitivanju uzoraka i analize rezultata bili su deo izveštaja instituta.

Geološke analize

Petrografske odredbe strukture i teksture uzetih uzoraka obuhvataju:

- ispitivanje fizičkih karakteristika
- ispitivanje zapreminske mase sa porama i šupljinama
- ispitivanja poroznosti
- izveštaj o petrografskim analizama sa odgovarajućom dokumentacijom.

Korišćenjem opreme koja odgovara zahtevima laboratorijskih ispitivanja, u Institutu IMS i Laboratorijama IHTM – Centra za katalizu i hemijsko inženjerstvo PMF u Beogradu analizirano je pet uzoraka kamena koji su uzeti sa stuba I i III, sa neiskorišćenog kamenog bloka, u prostoru između stuba III i zida na zapadnoj strani, i sa stuba IV.

Uzorak broj 1 uzet je sa stupca broj I. Na uzorku je urađena i živina porozimetrija. Kamen je izgrađen od minerala kalcita i fosilnih ostataka dimenzija između 1–7 mm prečnika i pripada biogenom krečnjaku. Sa porama i šupljinama ispitani uzorak ima zapreminsku masu od 2,490 g/cm³, upojnost vode iznosi 0,03%. Rezultati ispitivanja poroznosti uzorka ukazuju na postojanje pora različitog prečnika, ali velika zapreminska masa i niska upojnost vode i pored visokog stepe-

na korozije površinskog sloja, ukazuju na dobru očuvanost strukture kamena.

Uzorci broj 2 i 3, uzeti su sa stuba broj III. Uzorak br. 2 je bele boje sa žutom nijansom i krečnjak je biogenog porekla. Vrednost zapreminske mase od 2.500 g/cm^3 i veoma mala upojnost vode ukazuju na to da se uzorak nalazi u zoni srednje teškog i teškog kamena, što dalje pokazuje da se radi o dobro odabranom kamenu za ugradnju i o njegovoj očuvanoj strukturi, što je i razumljivo, kada se zna da je od njegove ugradnje prošlo tek pedesetak godina. Uzorak br. 3 ima znatno nižu zapreminsku masu – $2,153 \text{ g/cm}^3$ ali i veći stepen upijanja vode, 0,1%. U pitanju je uzorak koji pripada sedimentnoj steni krečnjaka. Bele je boje i izgrađen je od minerala kalcita.

Uzorak broj 4 uzet je sa neupotrebljenog bloka kamena koji se nalazi između stupca III i unutrašnje strane zida zapadne fasade. Na uzorku je pored petrografskih odredbi urađena i živina porozimetrija. Ispitani uzorak je bele boje, ima masivnu teksturu i sitnokristalastu strukturu i na spoljnoj strani uzorka vidljive znake vremenskog raspadanja. Zapreminska masa uzorka je $2,013 \text{ g/cm}^3$ a upojnost vode je 0,18%.

Uzorak broj 5 uzet je sa starijeg kamenog bloka koji je ugrađen u stubu broj IV. Po površini ima vidljive znake vremenskog propadanja. Uzorak je bele boje, ima zapreminsku masu 2.145 g/cm^3 i upojnost vode 0,02%. Vidljivi su znaci vremenskog propadanja na koje ukazuju raspadanje tj. ispadanje punioca iz mesa kamena.

Sumirajući rezultate geoloških ispitivanja, zaključeno je da je za zidanje stubova korišćen sedimentni kamen biogenog krečnjačkog porekla sa više ili manje golim okom vidljivim ostacima fosila. Primarno ugrađeni kamen, korišćen za stubove I i II pripada kvalitetnijoj vrsti, ali je na njihovim površinama došlo do znatnije degradacije strukture koja se ogleda u pojavi manjih i većih kraterskih oštećenja do ispadanja ili odvajanja čitavih masa. Analizirani uzorci pripadaju rasponu od srednje do teških vrsta kamena. Degradiranje površinskih slojeva nastalo je zbog različitih uticaja vremenskog propadanja, ali i viševe-

kovne zapuštenosti crkve i samim tim neprimenjivanja zaštitnih mera kojima bi se umanjili njihovi uticaji.

Sva ova saznanja bila su bitna za obavljanje konzervatorskih radova, jer je u njihovom planiranju trebalo odabrati tehnologije kojim će se otkloniti posledice degradacije, učvrstiti struktura korišćenih materijala, ali i obaviti neophodne radove za zaštitu kamena i opeke.

Mikrološke analize

Analize biofilma u površinskom supstratu, prema tradiciji obavljene su u Institutu za botaniku – Biološkog fakulteta u Beogradu. Ispitivanja su obuhvatila:

- uzimanje uzoraka, ispitivanje uzoraka metodom kontaktnog slajda

- ispitivanja metodom adhezivne trake

- izveštaj o rezultatu mikoloških analiza.

Za uzorkovanje za analizu biofilma odabrane su dve metode:

a) Novija metoda uzimanja uzoraka pomoću kontaktnog slajda, kojom je uzeto četiri uzoraka.

b) Metoda uzimanja uzoraka biofilma pomoću adhezivne trake sa mesta porasta biofilma – uzeto je sedam uzoraka.

Zbog najvećeg prisustva biofilma, uzeti su uzorci sa stubova I, II, VI i sa unutrašnje strane zapadnog zida. Sa stuba I uzeto je ukupno šest uzoraka. Tehnikom kontaktnog slajda uzeti su uzorci 1, 2, 4, 5. Uzorak 1 sa stabla stuba, 2 sa baze, uzorak 4 i 5 sa kapitela. Uzorak 9 uzet je sa zida od opeke tehnikom „selotejp”, a uzorak 10 uzet je istom tehnikom sa kapitela. Sa stupca II uzeto je takođe šest uzoraka. Uzorci 3 i 8 uzeti su tehnikom kontaktnog slajda sa stabla stuba, uzorak 6 tehnikom „selotejp” sa kapitela, uzorci 11 i 13 tehnikom „selotejp” sa stabla stuba, dok je istom tehnikom uzet uzorak 12 sa kapitela. Uzorak 7 uzet je tehnikom kontaktnog slajda sa stabla stupca VI. Sa opeke na unutrašnjoj strani zida, tehnikom „selotejp” uzet je uzorak 14.

Mikrološkom analizom uzoraka 1–8 identifikovane su dve vrste filamentoznih mikromiceta *Cladosporium cladosporides* i *Epicoccum*

purpurascens sa velikom produkcijom biomase. U svim uzorcima uzetim metodom kontaktnog slajda potvrđeno je prisustvo bakterija. Analizom uzoraka 9–15, uzetih tehnikom „selotejp”, konstatovano je prisustvo cijanobakterija, ali i zelenih algi linhenizovanih gljiva – lišajeva najčešće u vidu korastih formi.

Linhenizovane gljive – lišajevi razaraju strukturu kamena. Naročito su osjetljive karbonatne vrste zbog njihove velike poroznosti. Lišajevi mehanički penetriraju u strukturu kamena, izazivajući njegovu disagregaciju, ali je to razaranje pojačano korozivnim dejstvom lišajskih kiselina kakva je oksalna kiselina, pri čemu se na mestima razgradnje strukture kamena formiraju soli kao kalcijum, magnezijum i gvožđe oksalat i kalcijum citrat. Oštećenja na kamenu izazvana mehaničkim (fizičkim) i korozivnim (hemijskim) delovanjem lišajeva omogućavaju naseljavanje algama, gljivama i bakterijama koje takođe imaju doprinos razgradnji, ali isto tako štete i atmosferski uticaji kroz kisele kiše. U analizi, bilo je istaknuto da izolovane gljive proizvode pigmente iz grupe karotenoida u žutoj, narandžastoj i crveno mrkoj boji, koji prodiru u podlogu i time dovode do diskoloracije kamena.

Foto dokumentacija je pratila sve bitne faze rada, od zatečenog stanja stubova sa svim naslagama, uzimanja uzoraka, radove na analizi u laboratorijskim uslovima, konzervatorsko-restauratorske radove, počev od čišćenja, popunjavanja spojnica, pripreme – klesanja kamena za ugradnju, restauraciju mehaničkih oštećenja veštačkim kamenom do završnih radova na aseptičkoj i higrofobnoj zaštiti.

Konzervatorsko-restauratorski radovi na stubovima

Radovi otpočeti su čišćenjem – uklanjanjem površinskog supstrata biofilma, proizvoda degradacije, neorganske nečistoće, grafitu, mrkih naslaga, čađi i aerezagađenja. Uklanjanje naslaga površinskog supstrata obavljeno je u više faza. Prvo su uklanjane naslage biofilma korišćenjem odgovarajućeg gotovog fungicidnog proizvoda predviđenog za tu vrstu materijala, generalno na bazi benzalkonijum hlorida, koji

je biorazgradiv. Važno je napomenuti da svaki proizvođač priprema materijal za dezinfekciju prema vlastitoj tehnologiji i recepturi. Zbog toga, bilo je neophodno dobro poznavanje šire lepeze proizvoda koji se nalaze na tržištu i u restauratorskoj praksi se koriste za uklanjanje biofilma, da bi se, na prvom mestu, odabrao proizvod koji će najbolje odgovarati konkretnim potrebama, obzirom na rezultate ispitivanja uzetih uzoraka, ranijeg iskustva u korišćenju fungicidnog materijala i konačno, tehničkih karakteristika samog proizvoda. Materijal koji je korišćen u Arači, u ranijoj praksi pokazao je odlične rezultate, a prema tehničkom uputstvu, od aplikacije predviđenog procenta rastvora koncentrata, treba da deluje 24 sata zaštićeno od vlage. Nakon toga ostaci uništenog biofilma i korišćenog sredstva uklonjeni se pranjem – vodom sa kontrolisanim pritiskom. Korišćenje vode grejane do 80 °C ubrzava i pospešuje efekte čišćenja.

Neodgovarajući materijali korišćeni u ranijim konzervatorskim i drugim intervencijama, kao iz plombi, spojnice i sa drugih mesta: beton, delovi opeke, delovi kamena, uklanjani su mehaničkim putem – upotrebom vajarskog alata, ali i električnih ili pneumatskih uređaja. Radilo se veoma pažljivo, pri tom, važno je bilo u potpunosti očistiti kamen, odnosno ukloniti sav materijal sa originalnog kamena.

Čišćenje spojnica obavljano je do dubine 2 cm, odnosno do dubine čvrste podloge. Za obavljanje ovih radova korišćeni su pretežno vajarski alati zbog malih širina najvećeg dela spojnica i popuna, i naročito kada su u pitanju bili osetljivi materijali zbog bolje kontrole rada. Uobičajeno je da se spojnice čiste do dubine od 2 cm, ali u uslovima njihovog dobrog očuvanja, kao u ovom slučaju, uklanjan je samo deo oštećenog materijala.

Pažljivom obradom uklonjeni su oštećeni delovi kamena na kojima su postojala veća mehanička oštećenja. To je obavljeno radi pročišćavanja forme i prilagođavanja umetanju novih klesanih blokova, na stupcima III, IV, V i VI. Na taj način delovi oštećenih kamenih blokova, zamenjeni su novim, na način da kod umetnutog dela kamenog bloka, završna obrada, odnosno forma, profilacija i faktura

odgovaraju zamenjenom delu. Na stubovima I i II ove zamene nisu obavljane. Na tim stubovima, nekoliko većih kraterastih oštećenja popunjeno je flankiranjem klesanim kamenim blokovima, na način da se jasno istaknu površine originalnih delova stubova od onih novih (sl. 8., 9.).

Spojnice su popunjavane, krečnim malterom sastavljenim od rečnog peska, mlevene opeke i kreča – kako su popunjavane originalne spojnice, ili mešavinom pucolanske zemlje, mlevene opeke i kreča – postupkom koji bi odgovarao aktuelnim konzervatorskim tendencijama. Za popunjavanje manjih mehaničkih i kraterastih oštećenja na stubovima III, IV, V i VI korišćen je veštački kamen pripremljen tako da po boji, granulaciji agregata fakturi površine i čvrstoći odgovara srednjoj kolorističkoj gami kamena koji je korišćen za zidanje.

Za konsolidaciju strukture degradiranih površina kamena na stubovima I i II korišćen je učvršćivač na bazi estra silicijumske kiseline koji kod karbonatnih vrsta kamena u porama stvara trodimenzionalne strukture koje povećavaju čvrstoću poroznih materijala.

Preventivna aseptička zaštita svih površina kamena i opeke obavljena je posle završetka svih prethodnih konzervatorskih radova. Korišćeno je isto sredstvo kao i za uklanjanje biofilma, ali ovaj zaštitni premaz nije uklanjan.

Hidrofobna impregnacija ili uobičajeno – zaštita, podrazumeva intenzivno vlaženje gornje površine materijala materijalom za zaštitu koji posle reakcije stvara vodoodbojni film. Odabran materijal na bazi alkilsilana odnosno odatle izvedenih siloksana (sl. 10., 11.).

Restauratorski radovi kamene rezbarije

Zatečeno stanje

Na kapitelu I je postojalo više mehaničkih oštećenja u vidu nedostajućih delova, naročito na njegovom gornjem levom delu i manjih kraterastih udubljenja. Degradirana je faktura većeg dela kapitela, najviše prednja i leva strana. Kapitel je prekriven organskom neči-

stoćom – naslagama biofilma. Cella desna strana prekrivena je mrkim naslagama. Na kapitelu II po celoj površini, naročito u gornjim i isturenim delovima dekorativne plastike ima više većih i manjih mehaničkih oštećenja u vidu odlomljenih delova, kratera, ogrebotina. Mrke naslage, neorganska nečistoća, biofilm. Kamen na kapitelu III je veoma oštećen. Nekoliko odlomljenih delova pri vrhu. Sa prednje strane nekoliko većih i manjih kratera. Faktura plastične dekoracije, naročito figura atlasa i gotovo cela desna i donja strana kapitela su istrvene. Mrke naslage sa leve strane, organska nečistoća, biofilm, kalcinacija. Sve površine venca i konzole stuba II oštećene su. Nedo-staju čitavi delovi kamena. Nešto je bolje očuvan deo rebrastog luka. Levo od ugaonog konzola ranije ugrađen kamen pešćar – različit po boji i strukturi. Mikroflora, neorganska nečistoća, kalcitacija, mrke naslage (sl. 12., 13.).

Konzervatorski radovi

Za uklanjanje naslage biofilma korišćen je rastvor benzalkonium hlorida kao i kod drugih. Mrke naslage uklanjane su gelom na bazi amonijum bikarbonata. Čišćenje je obavljeno tehnikom kompresra. Urađena je konsolidacija strukture očišćenog kamena konsolidantom na bazi alkoxyana. Urađena je preventivna aseptička zaštita hidrofo-bizacija (sl. 14., 15.).

Rozeta

Zatečeno stanje

Mada je bilo planirano da se u toku 2014. godine obave radovi na kamenoj plastici kapitela, zbog činjenice da je sa rozete odpalo dvadesetak većih i manjih kamenih blokova, od kojih je nekoliko fragmen-tirano, izmenjen je plan i prioritet su zbog toga dobili radovi ti radovi, koji su izvedeni u toku te godine.

Gospodin Lajoš Link iz Novog Bečeja, koji se zdušno bavi održa-vanjem okolnog prostora Arače, prvi je primetio to oštećenje i o tome

obavestio PZZSK i autora ovih redova. Pored toga uredno je sakupio sve otpale fragmente kamena i prevezao ih na sigurno mesto dvadesetak kilometara daleko – u dvorište svoje kuće.²

Oštećenja na rozeti, pored onih koji su izazvani padom i lomljenjem kamenih blokova, bili su izuzetno velika. Nekoliko komada kamena, prilično velikih dimenzija, iskočilo je iz svog ležišta sa pretnjom da se u svakom trenutku sruši na zemlju. Veoma su bili devastirani profilisani kružni prstenovi kamena rozete kao i veći broj kamenih blokova kubičnih formi. Sve površine bile su prekrivene naslagama biofilma, kalcinacijom i, naročito u gornjoj zoni, mrkim naslagama i solidno naraslog bilja.

Konzervatorsko-restauratorski radovi rozete

Projektom je, pored neophodnih konzervatorskih radova, bila predviđena ponovna ugradnja obrušenih kamenih blokova, restauracija oštećenih formi kamena i zbog projektnog zadatka restauracije rozete, klesanje nedostajućih profila kamena od istog materijala.

Svi radovi čišćenja površina kamena, nakon postavljanja radne i zaštitne skele, uklanjanje biofilma, kalcinacije i mrkih naslaga obavljani su istim materijalima i konzervatorskim postupcima koji su primenjeni godinu dana ranije prilikom rada na zaštiti stubova i dekorativne kamene plastike kapitela.

Klesanje nedostajućih delova kamene plastike uradio je Nemađa Ladić, vajar. Za fiksiranje postojećih restauriranih i novih delova kamene plastike korišćeni su ankeri od nekorodirajućeg prohroma sa tordiranom profilacijom.

² Odlaganje tih komada u muzejsku ustanovu ni dan danas nije urađeno, mada obezbeđivanje naučnih ispitivanja kamenog materijala, može da se obezbedi polaganjem i uzimanjem u muzejsku evidenciju istog što je veoma bitno za dalja pokolenja. Pored toga, bilo koja vrsta raznošenja ruševine je strogo zabranjeno (ured.).

Za restauraciju manjih i većih oštećenja na postojećim delovima rozete korišćen je veštački kamen sa vezivom na bazi pucolanske zemlje, punioca od istog materijala i aditiva predviđenih za rad u datim vremenskim uslovima³ i drugim za poboljšanu plastičnost materijala, bolju vezivnost i otpornost na dejstvo mikroklimatskih uslova.

Završni zaštitni radovi obavljeni su po uobičajenim restauratorskim procedurama i standardima i uz korišćenje istih materijala (sl. 14–18.).

³ S obzirom da su radovi rađeni u jesen (ured.).

Biacsi Karolina

Az anyagok megválasztásának és alkalmazásának problematikája az aracsi templomon folyó konzervátori és restaurátori munkákban

Bevezető

Az elmúlt években, mint ismeretes, sok minden történt az aracsi templomrom körül, itt különösen a műemléki állagmegóvásokra és különböző fázisokban történt ásatásokra gondolok. Ezen aktivitások oka részben a rom magas művészeti értékeinek felfedezése a szakemberek körében, melynek egyik elindítója Raffay Endre Pusztatemplomról megjelentetett művészettörténeti tanulmánya és kötete volt.¹ Másrészt, az aktivitás a vajdasági és anyaországi nemzetrész azon felfedezésének, ráeszmélésének köszönhető, hogy ez egy olyan szakrális és történelmi jelentőségű hely, épület és tér – így egyben –, amelyre figyelni kell, s melyet mindenképpen óvni kell. Hogy ezen megóvás jó irányba tart-e, helyes-e?, sőt mi több, minőségi-e? – vagy éppen kontraproduktív hatást vált-e ki, arról szakmai vitákat kell folytatni különböző szinteken, külön értékelve az eddigi beavatkozások helyességét, valamint az ásatási feladatok irányát, arányát és mértékét, de a konzerválási-restaurálási munkálatok során alkalmazott anyagok megválasztását és alkalmazási módját is érdemes górcső alá venni. El kell gondolkodni azon a szón: megóvás. És fel kell tenni a kérdést, hogy a megóvás minden esetben valódi megóvást jelent-e, vagy esetleg laikus szemmel

¹ A Raffay-tanulmány első három jegyzete, teljes oldalszámokkal: Raffay: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, 2000, Szeged, pp. 448–474, Raffay: *Hid*, LXIV. évf. 2000. 3–4. sz. pp. 62–86.

megóvást, míg szakszemmel nézve tönkretételt és megsemmisítést jelent? E kérdések annál égetőbbek, minél többet nézegetjük az egyes kivitelezési munkálatokról készült közeli képeket, melyek önmagukért beszélnek. E tanulmány ezt a kérdéskört fejtegeti a tudományon keresztül.

Az elmúlt évtizedek munkálatainak rövid értékelése

Az elmúlt években tapasztalható volt a hivatalos szervek aktivitása is, főleg a konzerválás-restaurálás területén, mely mindenképpen jó irányt mutat ahhoz képest, hogy egy-két évtizedig nem történtek munkálatok a templom állagvédelmével kapcsolatosan. A legutóbbi ilyen jellegű nagyobb állagmegóvási munkafolyamat a statikai megerősítés és a templomrom két, különálló egységének „összekapcsolása” volt, Milka Čanak Medić professzor asszony projektumának nyomán 1976-ban.² Ugyanakkor történtek kisebb-nagyobb léptékű feltárási munkálatok is, többek között a templomrom belterében 1970 és 1978 között³ (ahol feltárták a korábbi kisebb templom alapjait) és jóval később a templom környékén, attól délkeletre a murva út túloldalán, ahol a mai templomhoz tartozó település nyomait tárták fel a szakemberek.⁴ Az előbbi még Tóth Sándor, az utóbbi már Nebojša Stanojev vezetésével

² Ezen munkálatok részleteiről, szakmai kivitelezéséről szóló megjelent részletes tanulmány számomra nem ismert, legfeljebb dokumentáció létezik a TMI-nél, de közlésük hasznos lenne a tudomány és a kutatás számára.

³ Stanojev, Nebojša, *Aracs: Templomok. Temető. Monostor* (Újvidék), 2009

⁴ A feltárási évről csupán annyit lehet tudni, hogy 2013 környékén lehetett, az Expo Monatur elnevezésű IPA Határon Átívelő Program forrásaiból finanszírozták, és hogy a Vajdasági Múzeum végezte. Az ásatásról született egy kisebb katalógus, mely három nyelven került kiadásra, de ebben érdekes mód nem is említik, hogy a katalógus mely évi ásatásokról ír, csak a képekből és szövegből, valamint az Expo Monatur programból ismert azok hozzávetőleges évszáma. Lásd: Stanojev, Jermina, *Novi Bečej: Arača: vodič katalog*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2013

történt. A Tóth Sándor-féle ásatás publikálása 2004-ben⁵ jelent meg szerb nyelven és 2009-ben magyarul. A kilencvenes évek végén a környékbeli egyesületek, szervezetek is munkálkodtak, kitisztítván a templomrom környékét, ami hasznos volt, ám azon aktivitásuk, mely során felfalazgattak kisebb-nagyobb részeket, betömtek számukra závaró lyukakat új téglával és cementtel, már sokkal kevésbé sorolható a műemlék szempontjából hasznos kategóriába. Többek között ekkor jöhettek létre a mai napig ott éktelenkedő, azóta sem visszabontott különféle beavatkozások és úgynevezett „kikenetések”.⁶ Ezt követték a legújabb állagmegóvások a templom kőfaragványain, rozettáján és a „toronyzáró projekt” 2013–2014-ben, melynek hatásait e tanulmány elemzi.

Az elemzések ideje

Talán az elemzéseknek s a kérdések felvetésének az ideje következett el. A Vajdaság legvédelettebb műemlékén végzett munkálatok, azok indokoltsága, a kivitelezés szakszerűsége és/vagy szakszerűtlensége fontos szakmai szempont, ami közvetlenül érinti a műemlék jelenét és jövőjét is. Restaurátori-szakmai és műemléki-mérnöki szakvéleményem formálásakor a tárgyilagosság volt a legfontosabb szempont. A helyzet értékelése a későbbi helyes irányelvek megválasztása érdekében elengedhetetlennek tűnik, függetlenül attól, hogy a legutóbbi munkálatokat ki végezte, ki engedélyezte, ki felügyelte – ezen információk nincsenek a birtokomban. Gyakran felmerül az a probléma a különböző nagyléptékű műemléki projektek esetében – mint amilyen Aracson is készülöben van –, hogy maga a műemlék, mint legfontosabb eleme a projektumnak – amelyre az egész egységes elképzelés a turizmustól a hasznosításig épül – elsikkad, s nem kap megfelelő kezelést, holott az objektumnak kellene a projektum szívének s lelkének

⁵ Stanojev, Nebojša, *Arača*. Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2004

⁶ Biacsi Karolina, *Aracsi templomrom. Az eddigi műemléki helyreállítások és a lehetőségek. 3. rész*. In *Kő XIV.*, 2013, 31–37.

lennie, a többi csak „körítés”. A tanulmány célja a helyzet jobbítása, a problémák felszámolása, valamint a figyelem felhívása arra a tényre, hogy az állagmegóvások elaprózottsága és ennek minden hátránya veszélyezteti a templomrom egységes kezelésének elképzelését. Sőt, a történeti információk – melyeket a templomrom hordoz – eltűnését is jelenti egyben, melyek pótolhatatlanok a tudomány számára.

Jómagam mintegy tíz éve kezdtem el szakmailag behatóbban foglalkozni a templom állapotával. A 2008-ban látott és dokumentált állapotok, valamint a mai állapot között ugyan van különbség, és egyértelműen javult valamennyire a templomrom állapota, ám hozzá kell tenni azt is, hogy ez csak bizonyos apró részleteket érint, a teljes egységre ez nem vonatkoztatható. Ezzel részletesen már foglalkoztam a 2013-ban *Kő* szaklapban megjelent tanulmánysorozatom utolsó részében.⁷ Jelen tanulmányban az eddigi állagmegóvási munkálatok elemzésénél és értékelésénél, a kutatási eredményeimre hivatkozom, és csak a hetvenes években történt statikai állagmegóvásokig – melyeket Milka Čanak Medić professzor asszony tervezett – megyek vissza, a korábbi Gerceze-féleket csak érintem. A Milka Čanak Medić-féle statikai beavatkozások hozzájárultak ahhoz, hogy a nyugati fal stabil maradhatott, s a kettőszakadt nyugati és keleti rész egybekötődhetett, ezáltal kaptunk egy valamennyire egységes zárt templomteret. A betongerendát a nyugati falba, a rózsablak és a nyugati kapu csúcsíve között helyezték el, amely merőlegesen áll a kelet–nyugat irányú, hosszú vasbeton gerendával, melyet a pillérekbe vezettek le. Ezzel a nyugati fal biztosítva lett. A vasbeton gerendákat elfalazták téglával, de van, ahol szabadon hagyták, belátást adva a látogatónak a szerkezeti megoldásba. Az északi oldalon kialakították a teljes ívsort. A főhajó déli falán az első pillérig húzódó ívet mindkét oldalon rekonstruálták. Ugyanakkor húzták fel a templom mellékhajóinak falait, mintegy 2,5–3 méter magasságig... Az új beavatkozásokat (melyek hasonló vöröses-rózsaszínes téglából készültek) vélhetően a nyugati fal egységességének megbontását el-

⁷ Biacsi, 2013, 31–37.

kerülvén, de mégis jelezvén a beavatkozást, virítóbb fugázással szemléltették.⁸ Az akkori vasbeton gerendás megoldásokat – mint minden mást – ma már lehet bírálni, de azt hiszem, ezt nem érdemes, hiszen jobb megoldás akkor nem állt rendelkezésre, s így cselekedtek számos más műemlék esetében Magyarországon és Európa-szerte is.

A hetvenes éveket követően nagy csend állt be Aracs életében. Mintegy húsz évig semmi sem történt a templomromon, a környékét elhanyagolták, és ásatások sem igen történtek. A 2000-es évek elején ismét felfedezték a romokat, ezzel együtt megjelentek az önjelölt aktivisták, a „műemlékmentők”, és megkezdték tevékenységüket, itt-ott falazgattak, ahol éppen úgy gondolták, hogy szükséges. Ez meglehetősen sok kárt okozott a műemlékben. Ezzel kapcsolatban két kérdés vár felvetésre: konzultáltak-e az illetékes műemlékvédelmi intézettel⁹, s ha igen, miért kaptak engedélyt a munkálatokra? Ha pedig titokban végezték tevékenységüket, akkor ezt a hatóságok azóta, hogy már ismerjük azok ártalmasságát, miért nem távolították el?¹⁰

Az amatőr javítgatásokkal többek között az a gond, hogy a történeti építkezés történeti anyagainak és azok szimbiozisének a semmibevetele valósult meg. Akik ezt és az ehhez hasonló munkákat ezen a műemléken végeztek, nyilván nem gondoltak arra, hogy az 1200-as években nem létezett cement, mint kötésgyorsító, melynek a rendkívüli szilárdsága és merevsége mellett a kötés során létrejövő sótermelése is igen nagy gondot okoz az eredeti anyagokkal való érintkezés esetén (1. kép). A sók eredete sokféle lehet: „Ezért meghatározásuk, mennyiségük, fajtájuk és forrásuk felderítése rendkívül fontos és időigényes feladat. Kő-, tégl-, vakolat- és talajmintákon is végeztünk sókristály-analízist (szerk. 2009 és 2011 között). Ennek alapján a kioldott

⁸ Biacsi, 2013, 34.

⁹ Az illetékes szerv a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet.

¹⁰ Erre az elmúlt tíz évben megrendezett szakmai találkozók, konferenciák többször is felhívtuk az illetékesek figyelmét, mint sürgős munkálatsorra, de a sok más beavatkozás mellett és helyett, ezeknek az eltávolítása még mindig várat magára.

sók zömét szulfátok és kloridok, kisebb mértékben foszfátok képezik, mely sók kationjai: Na, K, Ca és Mg. Ezek pórusrendszeren keresztül közlekednek és anyagtól, pórusrendszertől, fajtától, kikristályosodási lehetőségtől függően sokféleképpen károsíthatnak. A természetben alapvetően jelen vannak, de az olyan felhasznált anyagokban is mint a cement. A cement kémiai reakciói következtében képez sókat. Ez azt jelenti, hogy alkalmazása műemléki épületeken, eredeti és eleve állagbéli romlást elszenvedett anyag közelében, nem jó és nem ajánlott.”¹¹

A másik igen sarkalatos kérdés a falkoronák védelme. Ezek 2017 áprilisában sem néztek ki másként, mint egy évtizeddel azelőtt (2. kép). Hogy a híg cementvakolattal való beborításuk nem alkalmas a védelmükre, az a korábban leírtak fényében világos. Az teljesen irreleváns, hogy itt a hetvenes évekbeli keleti és nyugati részt összekötő mellékhajó-falakról vagy éppen az eredeti falakról beszélünk, hiszen még a hozzáépített, nem eredeti falazatnál sem lett volna szabad a falkorona védelmét ily módon megoldani. „Azokkal a helyekkel, ahol a különböző állagmegóvási fázisok találkoznak egymással, nem kell foglalkozni; nem úgy azzal, ahol ezek az eredeti középkori anyagokkal érintkeznek.”¹² Az eredeti falkoronák a magasabb zónákban szinte sehogyan sincsenek védve (3. kép). Ezek védelmét továbbra is prioritásként kellene kezelni. A falak vízbeszívása két irányból fokozott: fentről a rájuk hulló és rajtuk megálló, majd megfagyó csapadék (eső, hó, jég) okoz károkat, letről pedig a kapilláris vízbeszívás a nem megfelelő vízelvezetés miatt.¹³ A falkorona védelmének elmaradása miatt időlegesen – hiszen a templom a puszta közepén áll, kitéve az időjárás

¹¹ Biacsi, 2013, 35.

¹² Biacsi, 2013, 34.

¹³ Itt jegyzendő meg, hogy a kapilláris vízbeszívás során a talajban lévő sók akadálytalanul áramolhatnak felfelé a falazaton. Lásd: Biacsi, 2013, 35: Az eredeti mészkötésű falazóhabarcsok és vakolatok, valamint a cementhabarcs pórusrendszere közötti különbség azt eredményezi, hogy a falakba felszívódó nedvesség és közvetlen ázás azokon a helyeken, ahol keményveretű (mai égetésűek, a szerk.) téglák és cementhabarcs falazat van, a kapilláris vízfelszívódás kisebb mértéke miatt, a nedvesség a mellette lévő történeti falazatba szívódik fel.

viszontagságoknak – beszivárog a víz a faltestbe, károsítva ezzel a fal felső rétegeinek építőanyagát, lassan megsemmisítvén akár néhány sor téglát is, mely így mechanikus sérülést, azaz fagykárt szenvedhet ezáltal. A nedvesség miatt ugyanakkor a biológiai szennyeződések is nagy károsodásokat okoznak. A mikrobiológiai organizmusok, mint a mohák, zuzmók és baktériumok kifejezetten kedvelik a nedves táptalajt. Megtapadásuk a téglák esetében azért veszélyes, mert az eredeti téglák rosszul égetettsége miatt, magas a kalcium-karbonát és egyéb ásványi tartalmuk, amit azok táplálékként használnak. Ez különösen a magas falkoronákat veszélyezteti. A lentebbieknél alkalmazott cementtejes lelocsolás/cementes habarccsal való lekenés esztétikailag csúnya, káros és szakszerűtlen megoldás. Ezen probléma a 2013-as zentai nemzetközi konferencián is elhangzott, s akkor is, mint most is, fontos hangsúlyozni, hogy nem felesleges követelmény a falak védelme, hanem feltétlen szükséges védelmi beavatkozás, melyre már ezen évek alatt megoldást, anyagi keretet és jó kivitelezőt kellett volna találni.

A kérdéskör, mely az épületet érinti, nyilván komplex, és ebből kifolyólag megoldásai is azok. A tapasztalat (külföldön és Szerbiában) azt mutatja, hogy korántsem egyszerű egy középkori romépület megóvása, elvi szinten sem, az anyagok alkalmazása terén sem, a karták betartását illetően sem, de építészeti és restaurátorilag is kihívást jelent, hacsak a félresikerült rekonstrukciós megoldásokra gondolunk Magyarországon. Nagy a restaurátor felelőssége, hogy egy épületet miként vizsgál, milyen alaposan, milyen megelőző kutatói és felderítői munkát végez, s az összegyűjtött információkat hogyan alkalmazza, és ennek eredményeképpen az emlék mennyit közvetít majd kulturális értékeiből.¹⁴ Nem is egy ember tudását és szakértelmét igényli, ezért tudatosulnia kellene annak, hogy Aracs műemléki templomának konzerválásához és restaurálásához rossz koncepció készült, vagy nem is készült koncepció.

¹⁴ Biacsi, 2013, 36.

A legfontosabb az lenne, hogy az eddig történt fentebb felsorolt anyagok használatával történt javítgatások, a megengedhetetlen színvonalú beavatkozások az épület minden részéből kibontásra kerüljenek. Itt nem a hetvenes évekbeli statikai megoldásokra gondolok¹⁵, hanem a több tucat olyan szakszerűtlen és káros anyag eltávolítására, amelyeknek elvégzése nem tűr halasztást. Ugyanakkor felvetődik a kérdés, mit tenni a visszabontásban érintett részekkel? Át kellene gondolni ezen javítások egységesítésének a lehetőségét. A Gerecze-féle felfalazások is a maga korában életmentőek voltak a torony aljában, de azok cserélése is időszerű lenne, különösen, hogy ez a sók által legterheltebb torony-apszis lábazati részén található. A 2009 és 2011 között zajlott tudományos vizsgálatok a torony erős, pl. magnézium-szulfát sóterhelését mutatta, mely elég magasra tud szökni a falakban, különösen, ha az alsó vízelvezetés nem megoldott. És mint tudjuk, megoldatlan.

A közelmúlt restaurátori munkálatai

A jelenlegi helyzet javulást és előrelépést mutat, különösen a kőanyagok védelmének tekintetében (4. kép). Hozzá kell tenni, hogy a kőrestaurátori munkálatok 2013 és 2014 novemberében történtek, amikor nedves anyagokkal való munkálatokat kültéren¹⁶ már nem szabad végezni. Ugyanakkor, azt mondhatjuk, az időponttól eltekintve ez rendben van, hiszen megvoltak a fontosabb kutatások, mint például a biológiai szennyeződések vagy festékrétegek meglétének vagy hiányának felderítése és a megőrzésükre irányuló restaurátori tervek elkészí-

¹⁵ A hetvenes évekbeli statikai megoldások is cserére érettek, ami nyilván érinti a konzervátori és restaurátori munkákat is, de a cserének elsősorban szerkezetileg kell megfelelőnek lennie, s másodsorban a jelenlegi piacon lévő legminőségesebb és anyagában legjobban illeszkedő anyagokból kell készülnön, ami a tervező statikusok, építészek és a restaurátor közös egyeztetése során kell hogy kikristályosodjon, majd megvalósuljon.

¹⁶ Értsd nem fedett és valamelyest fűtött sátor alatt, ami megoldható egyes esetekben, ugyanakkor nem itt, ahol az épület monumentalitása és azon belül is a rózsablak elhelyezkedése ezt nem engedi meg.

tése.¹⁷ Az elvégzett munkák mellett hiányolom viszont a pillérfejezetek koszorúinak a védelmét, melyet egy diszkrét felső lemezborítással meg lehetett volna oldani. Ugyanez természetesen a restaurált rózsablakra nem vonatkozik, annak védelmére más megoldást kell alkalmazni. A restaurált pillérfejezetek köanyaga most ugyanúgy ki van téve a csapadék okozta fagykároknak, mint korábban, amelyet a feltehetően elvégzett szilárdítás és hidrofobizálás sem tud teljes mértékben és hosszú évtizedekre megoldani. Alapvetően a víz útját kellene elterelni oly módon, hogy az ne a faragványokra csorogjon, s a hó ne a pillérfejezeten üljön meg, hanem, mondjuk, a rajta levő és a profilációhoz igazított diszkrét ólomlemezen, amely nem engedi azt át, s amely alulnézetből gyakorlatilag nem is látható, tehát esztétikai zavart nem okoz (5. kép). A rózsablak esetében különösen a kör alsó részének két külső gyűrű melletti, mélyebben lévő nyomvátának a kérdése adja fel a leckét, melyet ezen munkálat során sem oldottak meg a szakemberek. Ebben a belső nyomvátban ugyanis a jövőben is megáll majd a csapadék, és a hidrofób réteg vékonyodása, majd eltűnése után, ugyanúgy kezd tönkremenni a most restaurált és cserélt köanyag.

Állagmegóvási munkák

A torony állagának megóvására és lefedésére kell gondolni leginkább, hiszen nemcsak építkezés zajlott a tornyon, hanem a torony faltestének a részleges kifugázása is megtörtént. A legújabb állagmegóvási munkálatok minőségében nagyon bízom. Annak ellenére, hogy nem értettem, és ma sem értem, erre miért volt szükség – a jelenlegi koncepciótlan formában –, azt reméltem, hogy majd egy olyan toronyfolytatást, vagy ha úgy tetszik, „lezárást” kapunk, amely legalább szépen, a megfelelő anyagokkal, a megfelelő minőségben lesz kivitelezve. A tornyot néhány téglasorral visszabontatták a szakemberek a kivitelezővel (a korábban taglalt falkorona-védelem évtizedek óta tar-

¹⁷ Veselin Ladić jelen kötetbeli tanulmányában erről részletesen lehet olvasni.

tó meg nem valósulása miatt olyan állapotban lehetnek a fenti téglák, hogy arra építeni vagy betont önteni már nem lehetett). A visszabontott téglák helyére betonkoszorút öntöttek, majd a torony felső sokszögű részét kivakolták. A falazóhabarcsnak és vakolatnak az összetétele számomra ismeretlen, de messziről talán úgy ítéltető meg, hogy cementes tartalma van, ami káros a sók miatt, a záró és pára át nem eresztő tulajdonságát nem is említve. Amennyiben nincs benne cement, akkor az anyag összetétele elfogadható a restaurátori elvek szerint. Ha azt vesszük figyelembe, hogy ez esetben is késő ősszel és télen dolgoztak, akkor szinte biztos, hogy cement is van az anyagokban, ugyanis a mészkötésű anyagok nem kötnek a hideg időben, s hamarabb folyik le a vakolat a falazatról, mintsem megkössön. További kérdés a vakolás esztétikai kinézete, amely szakmai szemmel egész egyszerűen minősíthetetlen! Hogy az ilyen minőségű munkát hogyan vehette át a műemlékvédelmi felügyelőség, az nem csak a szakemberek számára érthetetlen. A műemléképületeken végzett munkálatoknál mindig különös figyelemmel kell fellépni, és a műemlék érdekeit kell szem előtt tartani. Sokkal szigorúbban betartva az építés és kivitelezés általános szabályait, melyeket egy új építkezésen is ugyanúgy be kell tartani, de legfőképpen itt, ahol történeti anyagok találkoznak a mai friss és olykor modernnek mondható anyagokkal (6., 7. kép).

A torony zárórészének a kivakolása is érdekes kérdés felvetését teszi indokolttá. Miért van szükség egy eddig vakolatlanul álló torony, vagy toronyzáró szint kivakolására, ha a templom többi részeinek a vakolása nyilvánvalóan nem fog megtörténni? Azt természetesen a témában jártasak is tudják, hogy ezen középkori templomaink mindegyike vakolt volt, és hogy a középkorban a köféléteket is vakolták, glettelték, festették, ezzel védték és egyben dekorálták a templombelsőket és templomkülsőket egyaránt, például kváderosztást rajzolva rajtuk. A 800 éves romokon ezek a vakolatok csak nyomokban fedezhetők fel, freskók, ha voltak is, eltűntek, és az enyészetéi lettek. Tehát vissza nem állítandó vakolt falak, kontra frissen vakolt torony. Miért? Ennek okaként felhozható ugyan a téglák védelme és a falazóhabarcsok

megfogyatkozása, kifagyása, vagy meggyengülése, amely veszélyezteti a további állapotot, de ez nem egy reális ok, hiszen ezt meg lehet oldani esztétikus újrafugázással, amely az eredeti anyag összetételéből készülhetett volna. Ezt a fajta fugázást kellett volna alkalmazni a toronytest alsóbb részein is, ahol a fugázás minősíthetetlen eredménnyel járt, s melynek a visszabontása most külön feladat, és megoldást kell rá keresni, ugyanis nem maradhat ez a látvány a templomromon, ahogy a toronyfedő vakolása sem maradhat. Ezt egy egységes rekonstrukciós és restaurációs terv kidolgozása alkalmával, mely a közeljövőben már körvonalazódhat, el kell távolítani (8., 9. kép). A torony sokszögű részét nyilván a toronyzáró betonkoszorú esztétikai kinézetének eltakarása céljából kellett kivakolni, ami viszont egyszerűen elérhető lett volna egy belső, rejtett, szögletekben elhelyezett kis betonszegmensekkel, melyek csupán tartó funkciót láttak volna el, s melyekre fából készült lapos (lentől nem is látható, a sziluettet nem zavaró), ám diszkrét és praktikus fedőszéket kellett volna helyezni. Így nem lett volna szükség sem visszabontásra (legalábbis nem ilyen mértékűekre), sem ártó anyagok használatára.

Az állagmegóvási munkálatok eredményeinek visszavezetése a projekttervezésre

Az egész eddigi állagmegóvási projektnek/projektcskéknak semmi esetre sem a szándékával és a céljával, vagy az egyes részleteinek a tervezettségével van gond, hanem a rendszerszintű tervezésével, vagy legalábbis az ütemezésével. Ha meg akarjuk akadályozni az arcsi templomrom gótikus tornyának ráépítéséhez/lezárásához hasonló megoldások megvalósulását, akkor vissza kell vezetni a problémát a gyökeréhez, ami a szakértelem mellett a tervezés és ütemezés. Jelenleg tornyot építünk és vakolunk télidőben, novemberben, amikor ennek nincs itt az ideje, azért, hogy megfeleljünk az éves tervnek, a tendereknek, a kifizetéseknek, az intézményi gazdasági elvárásoknak, amelyeket be kell tartaniuk az illetékes intézményeknek. Ehhez szorosan

hozzátartozik, és itt említendő a pénzforrások érkezésének ütemezése és léptéke. Amennyire ezekbe a folyamatokba bele tudunk látni, a kép azt mutatja, hogy a munkálatok egységességéhez képest kevés pénz és apránként kapnak a védelmet ellátó intézmények, amelyek közbeszerzésre vannak kényszerítve, és ezt akkor is véghez kell vinniük, ha a kivitelezés éppen novemberre esik, vagy éppen olyan kivitelező nyeri el a közbeszerzést, akinek nincs az elvégzendő munkához kellő tapasztalata, alázata és tudása. Ezen problémák hangzanak el válaszként akkor, amikor a kérdések – melyek a helyszíni szemle után készült képeket látván – felvetődnek a szakma részéről. Hiszen a templom állaga és látványa továbbra is aggodalomra ad okot, sőt, a beavatkozások minőségének láttán azt mondhatjuk, bárcsak ne történt volna semmi. Bárcsak ne lett volna forrás biztosítva semmire. Állásában kevesebb kárt szenvedett volna el a torony, mint e beavatkozásokat követően.

A toronylefedés szükségessége és szakszerűsége

Restaurátori-szakmai szempontból a gótikus torony lezárásának projektje nem díjazott beavatkozás (10. kép). Műemléki-mérnöki szempontból sem volt helyes a torony ily módon történő lezárása. Nem látom indokoltnak, miért volt szükség ily mértékű és ily módú beavatkozásra. A templom számos sebből vérzik, természetesen a torony sem volt jó állapotban, és nyilván valamiféle védelmet indokolt volt elvégezni rajta, ám a védelem sokfajta formája szóba jöhetett volna. A restaurátori-etikai szempontokat figyelembe véve, egyetlen téglá eltávolítása sem jöhetett volna szóba. A torony formáját követő és a visszabontott téglasorok helyére öntött vasbeton szerkezet, mely nyilván a torony stabilitását adja, elavult módszer, s a vasbeton nagyarányú cementtartalma és rendkívüli szilárdsága, mely nagymértékben eltér a történeti építőanyagoktól, nemhogy nem kívánatos, de egyenesen téves és káros is. Arról nem is beszélve, hogy az elvégzett munkálatok és az anyagok megválasztása és felhasználása nyilván nem reverzibilis, ebből kifolyólag csak valamilyen mértékű károkozással távolítható el

és gondolható újra ez a téves beavatkozás. Míg a kőfaragványok konzerválása megtörténik, addig azok környezeti és időjárási viszontagságoktól való fizikai (és nem kémiai) védelme nem: néhány helyen még mindig ott maradtak a káros kikenések (11. kép). A torony lefedése szükséges volt ugyan, de ezt rejtett módon is el lehetett volna érni, a torony kivakolását – és elcsúfítását, mely esztétikai kérdést most nem vitatnám – elkerülvén, csak a falkoronák védelmével, a fal felső téglasorainak visszabontása nélkül, az előbb részletesen kifejtett, belső, rejtett megoldásokkal. A magyarországi kollégák és a vajdasági magyar képviselő (MNT) által jelölt szakemberek nem vehettek részt a döntések meghozatala előtti konzultációkban, azok véleményét nem kérték a hatóságok. Így a 2013-as zentai konferencia záródokumentumába foglalt mindahány pont, legfőképp a szorosabb szakmai együttműködés, nem valósult meg. Ennek újraértékelése szükséges az eredmények tükrében, hiszen, a „toronyprojekt” azt bizonyítja, hogy nincs egyeztetésre lehetőség, csak utólagos véleményezés van.

Terv és koncepció mint megoldás

Koncepció kell: olyan pontos és ütemezetten kidolgozott terv, amelynek kidolgozásában részt vesznek a különféle szervezetek által delegált, vagy oda meghívott szakemberek, akik a templommal évtizedek óta foglalkoznak, s olyan művészettörténeti, anyagismerteti, műemléki és projekt tapasztalataik vannak, amelyeket hasznosítani lehetne annak érdekében, hogy a fent leírt sikertelen eredményeket elkerüljük. Szükséges a széles látókör és a rendszerben való gondolkodás ahhoz, hogy eredményt lehessen elérni. Magyarországon számos középkori templom és templomrom helyreállítása történt meg, hol jól, hol rosszabb eredményekkel. Ezen példák beható tanulmányozása, műemléki-mérnöki szempontból elhanyagolhatatlan, hiszen Aracs egyike a magyar örökségnek és a Vajdaság egyetlen ilyen jellegű és korú romokban álló műemléke. Nem elegendő az említett magyarországi, akár más sikeres és sikertelen példák egyszerű bejárása, majd

másolása – azért sem, mert minden műemlék más –, mert ismerni kell a szerkezeti megoldásaikat, a turisztikai és egyéb igényekhez alakított okokat; és teljesen egyéni, az épületre szabott mértékletes, szakszerű és hatékony védelmet kell adni neki, úgy, hogy a ma el nem hanyagolható hasznosítás is valamilyen formában érvényhez jusson, mégis szem előtt tartva az egy és megismételhetetlen rom mint elsőbbségi jogokat élvező objektum védelemhez való – törvényben biztosított – jogát, melyet az alkotmány biztosít, az intézmény végrehajt.

Minden műemlék komplex felújítása, Magyarországon és másutt is, egy kerek egész terv szerint szokott zajlani, s csak akkor lehet sikeres, ha alapos tervezés és átgondoltság előzi meg, melyhez biztosítva vannak a megfelelő léptékű anyagi források. Az aracsi templomromnál egy létező – vagy nem létező – terv kisebb-nagyobb részei valósultak meg, apránként. Ennek eredménye ez a látvány: a mohásodó falak, a falkorona védelem nélküli tovább romló állapota, a meg nem oldott vízelvezetés, és eközben indokolatlanul kivakolt, rosszul helyreállított és csúnyán kifugázott torony (12–14. kép). Érthetetlen, mi az akadálya annak, hogy a konzervátori és restaurátori szakma írott és íratlan szabályait követve tegyék azt, amit tenni kell egy épülettel? Mi az akadálya annak, hogy a legjobb szakemberek vegyenek ebben részt, s egy komplex terv valósulhasson meg, akár fázisonként, de legalább ütemezve?

Nyilván az intézmények válasza erre az, hogy a pénzek apránként érkeznek, kis részletekben, mindig csak annyi, ami éppen hogy elegendő egy-egy munkálatsor elvégzésére. Ez lehet talán az egyik ok. És ez nem kis akadály. Ugyanakkor a részenként kitalált és megtervezett munkafolyamatok eredményei nem jönek. Abban majdnem minden szakember egyetért, hogy a gondok e két csodaszóban gyökereznek: finanszírozás és tervezés. De gond van a minőség és a szakmai etika betartásának ellenőrzésével is. Minden egyes beavatkozást más végez, más-más anyagokkal, más-más esztétikai megjelenéssel. Ezen változtatni kell. Koncepció szükséges.

A sikeres beavatkozások

Eltekintve a sikertelen állagmegóvásoktól, a kőpillérek kőbetétezése szépen sikerült. Megfelelő anyaggal, megfelelő módon van elkészítve, világosan elkülönítve az új a régitől (15. kép). A pilléreken végzett rekonstrukció is szép munka, a fejezet mellett kenegetett cementezés viszont nem az, és az sürgősen eltávolítandó (16. kép), ahogy minden szakszerűtlen és rosszul megválasztott anyag is visszabontandó. A rózsablak köveinek részleges cseréjét tapasztaltam a helyszínen. A terveket nem ismerem/ismertem. A részleges cserével, mint megvalósult művelettel, a már 2009-ben tapasztalt és dokumentált állapotuk miatt, különösen az alsó zónában lévő kövek állapota miatt, szakmailag egyetértek. Az alsó köelemek a kültéri fagykárok miatt biztonsággal nem lettek volna konzerválhatóak és restaurálhatóak. Viszont a kőpótló anyag megválasztása és alkalmazása itt is egy kicsit problémás. A köveken látható, hogy a szilárdítást követően (ha volt ilyen művelet) nem készítették elő a felületet, s a piacon lévő durva mészkövekhez és homokkövekhez gyártott magas kritériumoknak megfelelő kőkiegészítő restaurátor-habarcok helyett egy vélhetően saját készítésű vakolatfésülés/működésű került felhordásra.¹⁸ Ez nem is fog sokáig a felülethez tapadni, idővel leválk, nem is elégíti ki teljes mértékben az esztétikai látványt, ami alatt azt értem, hogy egyáltalán nem kőszerű a hatása, s színében, struktúrájában sem nyújtja a tőle elvártat. Ám lehet, hogy éppen a régi-új megkülönböztetése volt a célja a helyreállításnak (ezt csak a tervek ismeretében lehetne kijelenteni). Messziről ez nem érzékelhető igazán, csak közelebbről (17., 18. kép).

Összegzés

Szükséges tehát az eredeti és a később hozzáépített falak (amennyiben azok az új tervezés során nem kerülnek bontásra) falkorona-védelme, a faragványok csapadék elleni védelme, az alsó vízelvezetés,

¹⁸ Ebből kifolyólag garanciabeli gondok is adódhatnak.

a torony „állagmegóvási” beavatkozásainak teljes körű visszabontása, a 70-es évekbeli, már elöregedett és a templomon régóta éktelenkedő vasbetonnal megoldott statikai megerősítések cseréje, minden eddigi utólagos falazás egységesítése, különösen azoké, amelyeket nem a műemlékvédelmi intézet felügyelete alatt végeztek. Sok-sok kutatásra van még szükség, és nemcsak a templom anyagainak a kutatására és összehasonlítására, hanem a használni kívánt különféle anyagok, mint pl. a falat borító vakolat, a téglákat összekötő habarcs, a műkő, a téglák és a fémanyagok kémiai, fizikai paramétereinek a bevizsgálására, összehasonlítására annak érdekében, hogy a káros kölcsönhatások, melyek az eredeti anyagokra vannak nagy veszéllyel, elkerülhetőek legyenek. Ehhez olyan alázatos hozzáállás kell, amely nélkül nem vihető sikerre az állagmegőrzés, márpedig tudjuk, hogy a templomrom köré épül a többi ág, mint a látványközpont, a muzeológiai intézmény és turisztikai létesítmények, s nem fordítva. Mindenekelőtt koncepció kell. Olyan koncepció, amelyet együtt dolgoznak ki szakemberek és intézmények, melyben a magyarországi és a vajdasági restaurátorok, művészettörténészek, műemléki mérnökök, építésmérnökök és megannyi más szakember vehet részt. Mindazok, akik a legjobban ismerik szakterületük problematikáját, a legtöbbet foglalkoztak a templomrommal, s a legjobb javaslatokat tehetik. Az ismert, hogy a szerbiai műemlékvédelmi intézetekben többnyire építésmérnökök dolgoznak, és kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmaznak restaurátorokat. Ugyanúgy hiányoznak a művészettörténészek és régészek is, akiket inkább a múzeumokban találunk. A *konzervátor* megnevezés az *okleveles építész* szakma mellett tulajdonképpen egy vizsgasort takar, vagy rövid továbbképzést, melynek során szerzett tudás elegendő ahhoz, hogy értsék az építészek a restauratori szakma terminológiáit, de nem helyettesíti az osztatlan egyetemi képzésben szerzett restaurátor-konzervátor szakember szakmai ismereteit, tudását, tájékozottságát, és ez természetesen fordítva is igaz. Ezért fontos a megfelelő szakemberek alkalmazása, mind a tervezésnél, mint a megvalósításnál. Mindenekelőtt a jelenlegi, továbbra is áldatlan állapotok megszüntetése az elsőd-

leges cél a templomrom esetében. Ezzel együtt lehet gondolkodni a mértékletesség gyakorlásával a turisztikai zóna és hozzá kötődő egyéb infrastruktúra kialakításáról. A szándék, mely szerint az épület egyes állagmegóvással érintett részeinek állapotát jobbítani szerették volna, nem kétséges a számomra. Ám óvatosnak kell lenni, és jól meggondolni, mikor és mivel dolgozzunk egy nyolcszáz éves épületen.

Mi, vajdasági szakemberek, messzire mentünk azért, hogy tudásra tegyünk szert, más országokban képeztük magunkat, hogy a szaktudásunk legjavával tudjunk hozzájárulni a kutatáshoz, és hazánk legértékesebb örökségeinek megmentését szolgálhassuk. Nem kételkedem abban, hogy a hivatalok és a beruházók részéről, a szakemberek és a hivatalok közötti együttműködésre mindig van nyitottság. Én mindenestre szorosabb együttműködésre számítok, tervezési és kivitelezési részről is. Remélem, a Belgrádban megrendezett konferencia hozzá tud ehhez járulni.



*1. Szakszerűtlen javítások
1. Nestručne popravke*



*2. A falkoronák állapota a lenti zónában
2. Stanje krunica zidova u donjoj zoni*



3. A falkoronák állapota a fenti zónában
3. Stanje krunica zidova u gornjoj zoni



4. Restaurált pillér
4. Restaurirani stub



*5. Pillérfejezet lemezvédelem nélkül
5. Kapitel stuba bez zašтите ploča*



*6. A torony a rekonstrukció
után
6. Toranj posle rekonstrukcije*



*7. A torony vakolása
7. Malterisanje tornja*



*8. A torony helyenkénti újrafugázása
8. Mestimično ponovno fugiranje tornja*



9. Az újrafugázott és eredeti közötti különbség
 9. Razlika između nanovo fugiranog i originalnog



10. A torony jelenlegi látványa
 10. Sadašnji izgled tornja



*11. Vízbefolyás ellen nem védett pillérfejezet
11. Kapitel stuba nezaštićen protiv ulivanja vode*



*12. Értékelhetetlen minőségű
vakolás az eredeti
ablakbélletben és szélein
12. Neocenjivo malterisanje
unutrašnjeg dela i rubova
prozora*



*13. Szakszerűtlen vakolás,
sókicsapódás a torony falán*
*13. Nestručno malterisanje,
izbijanje soli na zidu tornja*



14. Mohásodó falak
14. Zidovi prekriveni
mahovinom



*15. Megkülönböztetett
kőbetékezés
15. Distingvirano
plombiranje kamena*



*16. A bent hagyott cementes kiegészítések
16. Ostavljene cementne dopune*



*17. A restaurált rózsablak
17. Restaurisana rozeta*



*18. A rózsablak kiegészítése – teleobjektíves felvétel
18. Dopuna rozete – snimak sa teleobjektivom*

Problematika izbora i primene materijala u konzervatorsko-restauratorskim radovima na crkvi Arača

Uvod

Proteklih godina, kao što je poznato, dešavalo se mnogo toga oko aračke crkve, ovde posebno mislim na konzervatorske radove i na iskopavanja koja su se odvila različitim fazama. Razlog ovih aktivnosti krije se delom u otkriću visokih umetničkih vrednosti ruševine u krugovima stručnjaka, a jedan od pokretača procesa je Endre Rafai, koji je svoje teze istorije umetnosti aračke crkve u pustari objavio u knjizi.¹ S druge strane, aktivnost se može zahvaliti i tome da su se Mađari iz Vojvodine i iz Matice dosetili, otkrili, da je to mesto, objekat i prostor – ovako zajedno – takvog sakralnog i istorijskog značaja, na koje treba obratiti pažnju i koje svakako treba zaštititi. Da li se ova zaštita kreće u dobrom pravcu, da li je ispravna?, čak štaviše: da li je kvalitetna? – ili pak upravo izaziva kontraproduktivan efekat, o tome treba da se nastave stručne diskusije na različitim nivoima, uz posebno vrednovanje dosadašnjih intervencija, pravcima, razmerama i dimenzijama arheoloških zadataka, ali i izbor i način primene materijala tokom radova na konzervaciji i restauraciji treba uzeti pod lupu. Treba razmisliti o reči: očuvanje. I treba postaviti pitanje, dali očuvanje u svakom slučaju znači zapravo očuvanje, ili je to samo laičkim očima očuvanje, dok

¹ Prva tri odeljka Rafaijevog rada sa kompletnim stranicama: Raffay: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, 2000, Szeged, pp. 448–474, Raffay: *Híd*, LXIV. évf. 2000. 3–4. sz. pp. 62–86.

gledano stručnim očima zapravo znači razaranje i uništavanje? Ova pitanja su tim žurnija, koliko više posmatramo teleobjektivne slike pojedinih izvedenih radova, koji pričaju sami za sebe. Ovaj naučni rad se bavi ovim krugom pitanja preko nauke.

Kratko vrednovanje obavljenih radova proteklih nekoliko decenija

Proteklih godina je bila primetna i aktivnost državnih organa, naročito u oblasti konzervacije i restauracije, što svakako pokazuje napredak u dobrom pravcu, naročito ako se, poređenja radi, ima u vidu da u poslednjih desetak ili čak dvadesetak godina nije bilo nikakvih radova vezanih za očuvanje stanja crkve. Poslednji veći poduhvat zaštite ovakvog karaktera obavljen je 1976. godine, projektom profesorke Milka Čanak Medić i svelo se na statičko učvršćivanje i „spajanje” dve posebne celine.² Bilo je nekoliko manjih i većih arheoloških radova, između ostalog u unutrašnjosti crkve ruševine od 1970 do 1978³ godine (gde su otkrili temelje ranije manje crkve), i mnogo kasnije u okolini crkve, nešto dalje jugoistočno, sa druge strane puta od tucanika, gde su stručnjaci otkrili tragove naselja.⁴ Prethodni je vodio Šandor Tot, poslednji Nebojša Stanojev. Publikacija arheoloških iskopavanja predvođenim Šandorom Totom je publicirano 2004⁵ godine na srpskom je-

² O objavljenoj studiji sa detaljima ovih radova kao ni o detaljima izvođenja radova nemam saznanja, možda postoji dokumentacija u Pokrajinskom zavodu za zaštitu spomenika, ali svakako bi njihova objava bila korisna za nauku i istraživače.

³ Stanojev Nebojša, *Aracs: Templomok. Temető. Monostor* (Novi Sad), 2009

⁴ O godini iskopavanja znamo samo da je rađeno oko 2013. godine u okviru finansiranja projekta Ekspo Monatur IPA prekogranična saradnja, i da ga je radio Muzej Vojvodine. O rezultatima iskopavanja izdat je jedan manji katalog na tri jezika, ali samo po slikama i po tekstu, i oznaci projekta Ekspo Monatur možemo znati otprilike kada se to odvijalo. Vidi: Stanojev Jermina, *Novi Bečej: Arača: vodič katalog*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 2013

⁵ Stanojev Nebojša, *Arača*, Novi Sad, 2004, Muzej Vojvodine

ziku, a 2009 godine na mađarskom jeziku. Krajem devedesetih godina prošlog veka bilo je ovde aktivnosti udruženja i organizacija iz okolnih mesta, očistili su okolinu crkve, što je bilo korisno, međutim njihova delatnost, tokom kojih su sazidavali manje i veće delove, zapušavali za njih smetajuće rupe ciglom i cementom, se već mnogo manje mogu uvrstiti u kategoriju radova korisnih za ovaj spomenik kulture. Između ostalog, tada su zacelo podignuti i ni danas nesrušeni do prethodnog stanja svakojaki ružni i nezgrapni zidovi i takozvana „razmazivanja” koji narušavaju izgled ruševine.⁶ Ovo su sledili najnoviji radovi na zaštiti, na rezbarijama od kamena, na rozeti i „projekat zatvaranja tornja” 2013–2014 čija dejstva analizira ova studija.

Vreme analiza

Vreme analiza i postavljanja pitanja je možda došlo od trenutka. Možemo to da kažemo mirne duše – radovi obavljeni na najzaštićenijem spomeniku kulture u Vojvodini, stručnost i/ili nestručnost izvođenja radova postalo je važno sa stanovišta struke, što neposredno tangira i sadašnjost i budućnost ovog spomenika kulture. Kada sam formirala svoje stručno mišljenje restauratorskog stručnjaka i inženjera zaštite spomenika kulture, prioriteti su mi bili objektivnost i nepristrasnost. Ocena stanja u interesu da bi se kasnija ispravna smernica mogla odrediti se čini nužnom, nezavisno od toga ko je obavio poslednje radove, ko je izdao dozvolu i ko je nadzirao izvođenje – pošto ovim informacijama ni ne raspolazem. Kada su u pitanju razni krupniji projekti zaštite spomenika kulture – poduhvat koji se sprema i u Arači – često se javlja problem: da sam spomenik kulture, kao najvažniji element projekta, jer se na njega nadograđuje celokupna jedinstvena zamisao od turizma do korisne upotrebe jednostavno gubi i ne dobija odgovarajući tretman, premda bi objekat trebao da bude srž i suština projekta,

⁶ Biacsi Karolina, *Aracsi templomrom. Az eddigi műemléki helyreállítások és a lehetőségek. 3. rész.* In *Kő XIV.*, 2013, 31–37.

a sve ostalo samo „garnirung”. Cilj ove studije je poboljšanje situacije i ispravljanje nedostataka kao i skretanje pažnje na činjenicu, da usitnjenost mera na zaštitu spomenika i svi nedostaci takve usitnjenosti ugrožavaju koncepciju jedinstvenog tretmana ruševine crkve. Štaviše, to ujedno znači i gubljenje istorijskih informacija – koje nosi i prenosi ruševina crkve – koje su nenadoknadive za nauku.

Što se mene lično tiče, ja sam se stručno detaljnije počela da bavim stanjem crkve pre nekih deset godina. Između stanja viđenog i dokumentovanog 2008. godine i današnjeg stanja ima, doduše, razlike, nedvosmisleno je došlo do nekog poboljšanja stanja crkvene ruševine, ali valja dodati, da se to dotiče samo određenih sitnijih detalja, ali ne i kompletne celine. Sa ovim sam se već detaljno bavila u svom poslednjem delu studijske serije objavljenom u stručnom magazinu *Kō* 2013. godine.⁷ U ovom naučnom radu se oslanjam na analize i rezultate svog istraživačkog rada o obavljenim zaštitarskim radovima na crkvi, i vraćam se samo do radova sedamdesetih godina – projektovanom profesorke Milke Čanak Medić – a ranije od Gerece ću samo dotaći. Mere zaštite preduzete sedamdesetih godina, Milka Čanak Medić, u velikoj su meri doprinele da je zapadni zid mogao da ostane stabilan i da su se razdvojeni zapadni i istočni delovi mogli povezati, sa ovim smo dobili, koliko-toliko ali jedan zatvoreni prostor. Gredu od armiranog betona u zapadnom zidu smestili su između rozete i vrha „trougla” iznad zapadne kapije, koji stoji vertikalno sa dugačkom betonskom gredom usmerenom istok-zapad, i koje su povukli dole u stubove. Sa ovim je zapadni zid osiguran. Armirane betonske grede su zazidali, ali ponegde su ostavili otvorenu, tako dajući uvid posetiocu u konstrukcijska rešenja. Na severnoj strani su podigli ceo niz svodova. Na južnom zidu glavnog broda rekonstruisali su sa obe strane svodove koji su do prvih stubova. U isto vreme su podigli zidove poprečnih brodova do visine 2,5–3 metara... Nove ugradnje (koji su od sličnih crveno-ružičastih tonova cigli) su verovatno zbog mimoilaženja razrade jedinstva

⁷ Biacsi, 2013, 31–37.

zapadnog zida, ipak označili sa nešto svetlijem fugovanjem.⁸ Tadašnja rešenja sa armirajućim betonskim gredama – kao i sve drugo – danas već mogu da se kritikuju, ali ja mislim da ne vredi, budući da u to vreme nije bilo na raspolaganju boljih rešenja i tako su postupili u slučaju brojnih spomenika kulture u Mađarskoj i širom Evrope.

U periodu posle sedamdesetih godina u životu Arače je zavlдалo veliko zatišje. Oko dvadeset godina nije se radilo ništa na ruševini crkve, okolinu su zanemarili, a nije bilo ni pomena vrednih arheoloških iskopavanja. Početkom 2000-tih ponovo su otkrili ruševine, zajedno sa tim pojavili su se i samozvani aktivisti, „spasioci spomenika kulture” i započeli sa svojim aktivnostima, tu i tamo su nešto krpili na zidovima, tamo gde su pomislili da baš treba. To je prouzrokovalo mnogo štete na spomeniku kulture. U vezi sa tim treba postaviti dva pitanja: da li su se konsultovali sa nadležnim Zavodom za zaštitu spomenika kulture⁹, a ako jesu, zbog čega su dobili dozvolu za izvođenje ovih radova? A ako su svoje aktivnosti radili u taji, od kada se zna za njihove štetne uticaje, zašto to nadležni organi nisu već odstranili svo ovo vreme?¹⁰

Problemi sa amaterskim popravkama proizilaze, između ostalog, i iz toga, da su izvedeni uz potpuno zanemarivanje istorijskih materijala istorijske gradnje i simbioze tih materijala. Oni koji su ovakve i slične radnje na spomeniku kulture uradili, očito nisu pomišljali na to, da 1200-tih nije postojao cement kao ubzivni vezivni materijal, kod koga, pored izuzetne čvrstine i krutosti, u kontaktu sa originalnim materijalima vrlo veliku brigu izaziva i proizvodnja soli koje se odvija tokom vezivanja (1. slika). Izvor soli može da bude mnogobrojan: „Zato njihovo određivanje, količina, vrsta, i izvor su od velikog značaja i zahtevaju puno vremena. Radili smo analize kristala soli (između 2009 i 2011, ured.) na kamenu, cigli, malteru i uzorku iz tla. Po ovome,

⁸ Biacsi, 2013, 34.

⁹ Nadležni organ je Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika.

¹⁰ Na stručnim susretima priređenim proteklih deset godina u više navrata smo skrenuli pažnju nadležnih na hitnost ovih radova, ali umesto mnogih drugih intervencija, moramo još uvek da pričekamo na njihovo otklanjanje.

većinu soli čine sulfati, hloridi i u manjoj meri fosfati čiji katjoni su Na, K, Ca i Mg. Ovi se kreću kroz sistem pore i razrađuju na mnogo načina, zavisno od sistema pora, vrste soli, od materijala i od njihovih sposobnosti kristalizacije. U prirodi su oni prisutni, ali i u korišćenim materijalima poput cementa. Cement tokom svojih hemijskih reakcija stvara soli. To znači, da njegova primena na spomenicima kulture, u neposrednoj blizini originalnih i inače oštećenih materijala nije dobra i ne preporučuje se.”¹¹

Drugo vrlo ključno pitanje je zaštita krunica zidova. One ni aprila 2017. nisu izgledale drugačije nego jednu deceniju ranije (2. slika). Da njihovo oblaganje retkim cementnim malterom, nije pogodno za zaštitu, jasno je u svetlu prethodno rečenog. Potpuno je irelevantno da li je ovde reč o zidovima bočnih brodova koji su sedamdesetih godina podignuti da povežu istočni i zapadni deo ili o prvobitnim, originalnim zidovima, budući da se čak ni kod dograđenih zidova, onih koji nisu originalni, zaštita zidnih kruna nije smela rešiti na ovakav način. „Sa mestima gde se dodiruju materijali različitih faza zaštite, ne treba da se bavimo: ne tako sa onima koji se dodiruju sa originalnim srednjevekovima.”¹² U gornjim zonama krunice zidova nisu gotovo nikako zaštićene (3. slika). Njihovu zaštitu i dalje bi trebalo tretirati kao prioritet. Upojnost zidova vodom intenzivnija je iz dva pravca: odozgo štetu čine padavine koje padaju na njih i zaustavljaju se na njima (kiša, sneg, led), a odozdo kapilarno upijanje vode zbog nerešenog odvoda vode.¹³ Zbog nedostajajuće zaštite krunica zidova

¹¹ Biacsi, 2013, 35.

¹² Biacsi, 2013, 34.

¹³ Ovde treba reći da tokom kapilarnog upijanja vode soli iz tla bez prepreke prolaze gore kroz zid. Vidi: Biacsi, 2013, 35: „Razlika između originalnih zidnih maltera krećnog veziva, obložnog maltera, odnosno cementnog zidnog maltera u sistem pora daje rezultat da neposredno upijanje vode i prokišnjavanje na tim mestima, gde su zidovi od tvrdopečene (novopečene: ured.) cigle sa cementnim malterom, jeste da kapilarno upijanje vode na tim mestima bude slabiji, i voda se povlači u istorijske delove zidova.”

s vremena na vreme – jer je crkva izložena vremenskim neprilikama usred pustare – ucureva voda u telo zida, i tako nanosi štetu sa razaranjem gornjih delova zida, polako uništivši čak i nekoliko redova cigli koji na taj način zadobijaju mehanička oštećenja, tj. izmrznu. Istovremeno, zbog velike prisutnosti vlage, štete uzrokuju i biološka zagađenja. Mikrobiološki organizmi, kao što su mahovine, lišajevi i bakterije izrazito vole vlažnu podlogu. Njihova prisutnost na ciglama u slučaju originalnih cigli, je opasna iz razloga što su te cigle pečene na nižoj temperaturi i tako imaju u sebi kalcijum-karbonata i druge minerale, koje koriste za svoj opstanak. Ovo posebno dovodi u opasnost krunice visokih zidova. Dosad primenjivano premazivanje cementnim malterom kod donjih zidova je i estetski ružno, štetno i nestručno rešenje. Ovo je rečeno i na međunarodnoj konferenciji održanoj 2013. godine pa je i tada, kao i sada, bilo važno da se naglasi, da zaštita zidova nije suvišni zahtev, već bezuslovno potrebna zaštitna intervencija, za koje se već tokom ovih godina trebalo je naći rešenje, materijalni okvir i dobrog izvođača.

Krug pitanja koja dotiču objekat očito je kompleksan i sledstveno tome kompleksna su i rešenja. Iskustvo (u inostranstvu i Srbiji) pokazuje, da zaštita jedne srednjevekovne građevine ruševine zaista nije jednostavna, čak ni na principijelnom nivou, ni u primeni materijala, a ni u pogledu pridržavanja uputstava povelja, a predstavlja izazov čak i sa arhitektonske i restauratorske tačke gledišta, dovoljno je ako samo pomislimo na krivo uspela rešenja širom Mađarske. Velika je odgovornost restauratora u tome, kako proučava jedan objekat, koliko temeljno to radi, kakvo preventivno ispitivanje i istraživanje vrši i kako koristi dobijene informacije, rezultatom toga: koliko će sam spomenik interpretirati od svojih vrednosti.¹⁴ Taj zadatak iziskuje znanje i stručnost ne jednog nego više ljudi, zbog toga se mora biti svestan da je smišljena loša koncepcija za konzervaciju i restauraciju arčke crkve kao spomenika kulture i pak nije ni bilo koncepcije.

¹⁴ Biacsi, 2013, 36.

Najvažnije bi bilo da se popravke i intervencije nedopustivih kvaliteta od gore navedenih materijala uklone iz svih delova građevine. Ovde ne mislim na statička rešenja iz sedamdesetih godina prošlog veka¹⁵, nego na neodložno uklanjanje više desetina ovakvih nestručnih i štetnih materijala. Stoga se postavlja i pitanje šta učiniti sa delovima koji su dirnuti u uklanjanju tih. Takođe bi valjalo promisliti mogućnost objedinjavanja ovih popravki. I Gereceova podziđivanja u donjem delu tornja su u svoje vreme bila spasonosna, ali bi i njihova zamena bila aktuelna, naročito što se one nalaze u donjem delu tornja i apside gde je najviše opterećenje soli. Naučna ispitivanja tokom 2009–11 godine su pokazali jaku prisutnost npr. magnezijum-sulfata ispod tornja, koji zna dosta gore da se povuče, naročito ako odvod vode nije rešen. A znamo da nije rešen.

Restauratorski radovi nedavne prošlosti

Sada se može uočiti poboljšanje situacije i napredovanje, naročito kada je u pitanju zaštita kamenog materijala (4. slika). Treba dodati, da su se radovi na restauraciji kamenja obavili u novembru 2013–2014, kada već nije dopušteno da se radovi sa vlažnim materijalima izvršavaju na otvorenom.¹⁶ Istovremeno možemo da kažemo, bez obzira na termin radova, da je to u redu, budući da su obavljena važnija istraživanja kao što je, na primer, sticanje saznanja o biološkom zagađenju ili otkrivanje slojeva boje i razrada restauratorskih planova u cilju njihovog

¹⁵ Statička rešenja iz sedamdesetih godina prošlog veka takođe su sazrela da budu zamenjena i sigurno se dotiču i konzervatorskih i restauratorskih radova, ali oni treba da budu pre svega strukturalno odgovarajući, a kao drugo, treba da budu izvedeni od najkvalitetnijih i najodgovarajućih materijala koji se mogu naći na sadašnjem tržištu, što treba da se iskristališe tokom zajedničkog usaglašavanja projektantskih statičara, arhitekata i restauratora, a potom i realizuje.

¹⁶ Razumi: ispod nezatvorenog i donekle nepokrivenog zagrejanog šatora, što je u pojedinim slučajevima rešivo, ali ne ovde, gde monumentalnost zgrade to ne dopušta.

očuvanja.¹⁷ Ali, uz uvažavanje obavljenog posla primećujem nedostatak zaštite venaca stubnih kapitela, što je moglo da bude rešeno da se gornji deo diskretno pokrije filcom. Kamena građa restaurisanih stubnih kapitela je sada isto tako izložena oštećenjima koja nastaju zbog faza smrzavanja padavina kao što je bila i ranije, što u velikoj meri i za višedecenijski rok neće moći da reši ni verovatno obavljeno učvršćivanje (tj. konsolidacija) ni hidrofobizacija kamena. Suština se svodi na to, da tok vode treba preusmeriti tako, da ne curi na rezbarije, a da se ni sneg ne zaglavi na stubnom kapitelu nego, recimo, na diskretnoj olovnoj ploči postavljenoj na njega koja prati formu i profilaciju, koja ne propušta, a odozdo se gotovo i ne vidi, znači estetski ne smeta (5. slika). U slučaju rozete zadatak zadaje, problem donjih komada klesanog kamena, dublje ležećeg „koloseka” pored dva spoljna prstena, koje ni ovom prilikom nije rešeno od strane stručnjaka. U ovom „koloseku” će voda ubuduće takođe stati, i nakon nestanka tankog hidrofobnog sloja, isto će propadati sada restauriran i menjan kameni materijal.

Radovi na očuvanju stanja

Ponajviše treba misliti na očuvanje i pokrivanje tornja, budući da se nije samo odvila gradnja na tornju, već se odvila i delimično fugiranje zidnog korpusa tornja. Imala sam veliko poverenje u kvalitet najnovijih radova na očuvanju stanja. Uprkos tome što nisam razumela, a ne razumem ni danas, zbog čega je sve to bilo potrebno – u sadašnjoj formi lišene koncepcije –, nadala sam se, da ćemo da dobijemo jedan takav nastavak kule, ili ako se nekome više sviđa „zatvaranje”, koje će biti barem izvedeno lepo, sa odgovarajućim materijalima i u odgovarajućem kvalitetu. Stručnjaci su naložili izvođačima da se sa tornja demontiraju nekoliko redova cigala (zbog toga što decenijama nije sprovedena prethodno razmotrena zaštita krunice zidova, gornje cigle su verovatno bile u takvom stanju, da više nije bilo moguće da

¹⁷ U studiji Veselina Ladića u ovoj zbirci se o ovome može čitati detaljnije.

se na njih gradi ili izlije beton). Na mesto izvađenih cigala izlili su betonski venac, potom su gornji poligonalni deo kule omalterisali. Ne poznajem sastav žbuke i maltera na zidovima, ali izdaleka se možda može zaključiti da sadrže cement, što je štetno zbog soli, a da i ne pominjemo svojstvo nepropuštanja pare. Ukoliko tu cementa nema, onda je sastav materijala prihvatljiv shodno restauratorskim načelima. Ako imamo u vidu, da su opet radili zimi, onda je skoro izvesno, da u materijalima ima i cementa, naime materijali sa krečnim vezivom ne vezuju kada je vreme hladno i pre će malter da se slije sa zida nego što će da vezuje. Takođe je upitan estetski izgled maltera, što je posmatrano očima stručnjaka jednostavno ispod svake kritike! Mnogima ostaje nerazumljivo kako je inspektorat zaštite spomenika kulture mogao da primi rad ovakvog kvaliteta. Kod radova obavljanih na građevinama spomenika kulture uvek treba prići sa naročitom pažnjom i imati pred očima interese spomenika kulture, uz mnogo striktnije pridržavanje opštih propisa gradnje i izvođenja, dakle onih propisa kojih se mora pridržavati isto tako i kod jedne nove gradnje, ali pogotovo ovde, gde se istorijski materijali sreću sa današnjim svežim materijalima za koje se ponekad može reći da su čak i moderni (6., 7. slika).

Malterisanje završnog dela tornja takođe daje razlog za postavljanje zanimljivog pitanja. Zbog čega ima potrebe za malterisanjem tornja ili segmenta zatvaranja tornja, koji je dosad stajao nemalterisano, ako očito neće doći do malterisanja ostalih delova crkve? Naravno da i upućeni u temu znaju, da su sve ove naše srednjevekovne crkve bile malterisane i da su u srednjem veku malterom, glet masom i bojom prekrivali čak i kamene površine, time su štitili i ujedno dekorisali podjednako i unutrašnjost i spoljašnjost crkve, na primer tako što su na njih iscrtali podelu kvadera. Na ruševinama starim preko 800 godina ovi malteri mogu da se otkriju samo u tragovima, freske su, ako ih je i bilo, nestale, uništio ih je zub vremena. Dakle, malterisani zidovi koji se ne mogu vaspоставiti i kontra: sveže malterisani toranj. Zašto? Kao razlog tome može se doduše navesti, zaštita cigala, smanjenje količine vezivnog maltera, propadanje ili slabljenje istog, koji ugrožava

dalje stanje, ali nije to realan razlog, budući da to može da bude rešeno estetičnim ponovnim fugovnjem, sastava prvobitnog materijala. Ovu vrstu fugovanja je trebalo primeniti i na nižim delovima korpusa tornja gde je fugovanje obavljeno na nivou ispod kritike, i gde vraćanje na prethodno stanje sada predstavlja poseban zadatak i potrebno je naći rešenje za nju, jer prizor kao takav ne može da ostane na tornju crkve, kao što ne može da ostane ni malterisanje prekrivača tornja. To mora da bude odstranjeno prilikom izrade jedinstvenog plana rekonstrukcije i restauracije, čije se konture mogu ocrtavati ubuduće (8., 9. slika). Naravno da su višegaoni deo tornja morali malterisati da bi se sakrila betonska konstrukcija zatvaranja tornja, koji bi inače moglo da se zameni jednim unutrašnjim po uglovima postavljenim malim betonskim segmentima, koji bi imali samo noseću funkciju, i na koje bi moglo da se postavi ravni odozdo nevidljivi krov (koji siluetu takođe ne bi diralo) i bio bi praktičan. Ovako ne bi bilo potrebe za demontažom (bar ne ovih srazmera) i korišćenjem ovih materijala.

Vraćanje rezultata konzervacije na planiranje projekta

Problem dosadašnjih konzervatorskih projekata/projektića ni u kom slučaju nije u nameri ili u cilju njihovom, niti u njihovom planiranosti pojedinih detalja, nego sa sistemskim planiranjem ili pak njihovom dinamikom. Ako nam je namera da sprečimo ostvarenje sličnih rešenja poput dogradnje/zatvaranja gotičkog tornja aračke crkvene ruševine, onda moramo da vratimo problem do njenog korena, što je pored stručnog znanja i projektovanje i utvrđivanje dinamike. Sada mi gradimo i malterišemo kulu u zimsko doba, u novembru, kada tome nije vreme, samo zato da bismo izvršili godišnji plan, da bismo odgovorili tenderima i isplatama, ekonomskim očekivanjima institucija, kojih se nadležni moraju pridržavati. Tesno povezano jeste ovde pomenuto pristizanje, dinamika i veličina novčanih sredstava. Onoliko koliko uopšte možemo da steknemo uvid u ove tokove, slika nam pokazuje, da spram toga da radovi predstavljaju jedan jedinstven proces, institucije koje obavljaju zaštitu a koje su prinuđene na javnu nabavku,

i to nekad moraju da sprovedu čak i onda, ako će zbog toga izvođenje biti u novembru, ili ako na konkursu za javnu nabavku pobeđuje baš takav izvođač, koji nema očekivano iskustvo, znanje i prilježnost za takvu vrstu radova. Ovi se problemi navode onda kada se pitanja – nakon što se posle uviđaja na licu mesta stekne jasnija slika – postavljaju od strane struke. Stanje crkve i prizor koji pruža i dalje daju razloga za zabrinutost, štaviše, kada sagledamo kvalitet intervencija možemo da kažemo, bolje bi bilo da se nije ništa ni dogodilo. Kamo sreće da nije bilo finansijskih izvora ni za šta. Bez toga bi kula pretrpela manje štete nego posle intervencija.

Neophodnost i stručnost prekrivanja kule

Sa restauratorsko-stručne tačke gledišta projekat zatvaranja gotičkog tornja nije intervencija za pohvalu (10. slika). Prekrivanje tornja na ovakav način nije bilo ispravno ni ako se ocenjuje sa zaštitarsko-inženjerskog stanovišta. Ne vidim zbog čega bi to bila opravdana intervencija ovalike mere, ni načina primene. Brojna su oštećenja crkve, naravno da ni toranj nije bio u dobrom stanju i očigledno je da se na njemu morala sprovesti neka vrsta zaštite, ali mnoge vrste mere zaštite su mogle da dođu u obzir. Vodeći računa o restauratorsko-etičkim aspektima, ne bi smelo da dođe do odstranjenja makar samo jedne jedine cigle. Konstrukcija od armiranog betona koja sledi oblik tornja i koja je izlivena na mesto povadenih cigala, što zacelo daje tornju stabilnost, predstavlja zastareo metod i proporcionalno velik cementni sadržaj armiranog betona i njegova izuzetna čvrstina, što u velikoj meri odstupa od istorijskog građevinskog materijala, ne da nije poželjan, već je izravno pogrešno i štetno. O tome da i ne govorimo, da izvršeni radovi, izbor i upotreba materijala očito nisu reverzibilni, iz čega proističe da se mogu odstraniti samo uz određenu meru izazivanja štete, i tako se može ponovo planirati nova intervencija. Dok se konzervacija kamenih rezbarija odvija, istovremeno treba da se uradi njihova fizička (a ne hemijska) zaštita od uticaja vremenskih uslova, dok su na nekoli-

ko mesta još uvek ostala štetna premazivanja (11. slika). Prekrivanje tornja je doduše bilo potrebno, ali se to moglo postići uz izbegavanje malterisanja – ujedno uz izbegavanje njegovog naruženja, ali se ovde ne bih bavila ovim estetskim problemom –, samo zaštitom krunica zidova, bez demontaže cigala, na gore već razmotren način, sa unutrašnjim skrivenim rešenjima. Kolege iz Mađarske i stručnjaci delegirani od strane zastupništva Mađara u Vojvodini (NSVM) nisu mogli da učestvuju u konsultacijama obavljenim pre donošenja odluka, institucije nisu tražile njihovo mišljenje. Time u suštini nisu realizovane mnoge tačke, pogotovo ne tačka završnog dokumenta senčanske konferencije iz 2013. godine; da bude tesnija stručna saradnja. Stanje stvari iziskuje da se ovo pitanje prevrednuje u svetlu rezultata, pošto „projekat toranj” dokazuje, da nema mogućnosti konsultacije pre, samo naknadnih davanja mišljenja posle.

Plan i koncepcija kao rešenje

Potrebna je koncepcija: takav precizan i dinamički izrađen plan, u kome učestvuju stručnjaci koji su pozvani ili su ih delegirale razne organizacije, ljudi koji se čak i decenijama bave ovom crkvom ili koji imaju takva iskustva u projektovanju koja mogu da budu korisno primenjena kako bi se gore opisani neuspesi izbegli. Da bi se postigao valjan rezultat, potreban je širok vidokrug i razmišljanje u sistemu. U Mađarskoj su obavili restauraciju brojnih srednjevekovnih crkava i crkvenih ruševina, negde uspešnije, drugde sa slabijim rezultatom. Neizostavno je njihovo podrobnije proučavanje sa tačke gledišta zaštitarskog inženjerstva, budući da je Arača deo mađarske baštine i jedini spomenik kulture te vrste iz tog doba u Vojvodini koja stoji kao ruševina. Nije dovoljan jednostavan obilazak, pa kopiranje gore pomenuatih mađarskih ili drugih uspešnih ili neuspešnih primera – jer je svaki spomenik različit – i treba poznavati i konstrukciona rešenja, i razloge prilagođavanja turizmu i drugim potražnjama, i treba prikriti objektu jedno solidno ali efikasno rešenje, tako da danas nezamerljivo pitanje

korišćenja dođe do izražaja do ograničene mere, sa tim da se uvek ima u vidu da prednost prava na zaštitu ima objekat – jedan jedini – koji mu obezbeđuje ustav, a vrši institucija.

Kompleksna restauracija svakog spomenika kulture u Mađarskoj kao i druge obično se odvija prema jednom zaokruženom planu i može da bude uspešna samo u slučaju da joj prethodi temeljito planiranje i promišljenost, za šta su obezbeđeni materijalni izvori adekvatnih razmera. Kod aračke crkve se realizuju delić po delić veći ili manji delovi jednog postojećeg – ili nepostojećeg – projekta. To ima za posledicu ovaj prizor: zidovi po kojima se hvata mahovina, sve gore stanje nezaštićene krunice zidova, nerešen problem odvodnjavanja vode i uz sve to neopravdano omalterisan, loše renoviran i ružno fugovan toranj (12–14. slika). Neshvatljivo je, šta je prepreka tome, da ono što treba da uradimo sa jednom građevinom to izvedemo prema pisanim i nepisanim propisima konzervatorske i restauratorske struke? Šta sprečava, da u tome učestvuju najbolji stručnjaci i da se jedan kompleksan plan realizuje makar u fazama, ali u najmanju ruku prema nekoj dinamici?

Pretpostavljam da bi na ovo pitanje institucije odgovorile ukazivanjem na činjenicu da novac dolazi u malim svotama, podeljeno na sitne rate, uvek samo onoliko koliko je baš dovoljno za obavljanje jednog ili drugog zadatka. To može možda da bude jedan od uzroka. A to i nije mala prepreka. Istovremeno, rezultati radnih procesa izmišljenih i isplaniranih u delovima nisu dobri. Skoro svaki stručnjak će se složiti sa tezom da brige i nevolje imaju korene u sledeće dve magične reči: finansiranje i planiranje. Ali problema ima i sa nadziranjem kvaliteta i stručne etike. Svaku pojedinačnu intervenciju obavlja neko drugi, uvek sa različitim materijalima i drugačijim estetičkim pristupima. To treba promeniti. Potrebna je koncepcija.

Uspešne intervencije

Zaštitorske intervencije su bile neuspešne, ali je zato plombiranje na kamenim stubovima uspešno. Urađeno je s odgovarajućim mate-

rijalom na odgovarajući način, jasno razgraničivši novo od starog (15. slika). Rekonstrukcija na stubovima je takođe lepo urađen posao, ali mazano cementiranje pored kapitela nije uspjelo, to treba ukloniti (16. slika) kao i svaki nestručno izabrani materijal. Na lokaciji sam videla da je izvršena delimična zamena klesanika rozete. Nisam poznavala/ne poznajem planske nacрте. Zbog stanja u kome se nalaze slažem se sa parcijalnom zamenom kamena, kao već izvršenom radnjom. Sa ostvarenom delimičnom zamenom kamenih klesanika, zbog dokumentiranog lošeg stanja iz 2009. godine, naročito zbog stanja u donjim zonama, stručno se apsolutno slažem. Zbog toga što donji komadi kamena rozete ne bi mogli da budu spaseni sa sigurnošću konsolidacijom i restauracijom. Međutim izbor materijala veštačkog kamena i primena je i ovde malo problematična. Na kamenu se vidi da posle konsolidacije (ako je bilo ovog postupka) nisu pripremili površinu i umesto na tržištu prisutnih restauratorskih žbuka za dopunu kamenja koje odgovaraju visokim kriterijima struke i proizvedenih za krečnjake i peščare naneto je nešto kao malter/veštački kamen po sopstvenom receptu.¹⁸ To se neće dugo držati na površini, vremenom otpašće, a ne zadovoljava u potpunosti ni estetska očekivanja, pod kojim podrazumevam da uopšte ne odaje utisak da se radi o kamenju i ni po svojoj boji, ni po strukturi ne pruža ono što se očekuje. Ali je moguće da je cilj restauracije bio upravo isticanje razlike između starog i novog (to bismo mogli reći da smo bili upoznati sa planovima). Iz daleka se to ne može istinski percipirati, samo posle uvećanja na slikama (17., 18. slika).

Sumiranje

Potrebna je, dakle zaštita krunice zidova originalnih i kasnije dograđenih (ukoliko novim planiranjem ne dođe do njihove demontaže), zaštita rezbarija od padavina, odvođenje vode, potpuno uklanjanje „konzervatorskih” intervencija sprovedenih na tornju u cilju očuvanja

¹⁸ Iz toga još mogu proizići i garancijski problemi.

stanja, zamena statičkih učvršćivača iz 70-ih godina, koji su već odavno zastareli i estetski ružni, objedinjavanje svih dosadašnjih naknadnih zidanja, posebno onih, koji nisu rađeni pod kontrolom nadzornih organa. Dalje potrebno je mnogo-mnogo istraživanja, i ne samo istrživanje matrijala same crkve i njeno upoređenje, već i istraživanje matrijala namenjenih za primenu, kao što je npr. zidni malter, malter za spojnice, veštački kamen, cigle i metalni materijal i tačno određivanje njihovih fizičkih i hemijskih parametara u interesu toga da se izbegnu štetni uticaji na stari materijal. Za ovo je potreban veoma pokorni pristup, bez kojeg se proces konzervacije ne može sprovesti uspešno, a znamo da sve ostalo, kao što su vizitorski centar, muzeološke institucije ili turiztika grade oko crkve a ne obrnuto. Pre svega je potrebna koncepcija. Koncepcija koju će zajednički da razrade stručnjaci i institucije i u čemu mogu da učestvuju mađarski i vojvodanski restauratori, istoričari umetnosti, inženjeri zaštite spomenika kulture, građevinski inženjeri i mnogi drugi stručnjaci. Svi koji najbolje poznaju problematiku ove stručne oblasti, i najviše su istraživali crkvu ruševinu i mogu da izlože najbolje predloge. Poznato je da u institucijama za zaštitu spomenika u Srbiji pretežno rade arhitekti a manje ili uopšte ne rade restauratori. Isto tako manjka i istoričara umetnosti i arheologa koje nalazimo kod muzeja. Naziv *konzervator* pored označene struke *dipl. arhitekta* pokriva niz ispita ili neku vrstu kursa, tokom kojeg sticano znanje je dovoljno da bi i arhitekti razumeli terminologiju restauratorske struke, ali ne zamenjuje znanje i informisanost, stručnjaka restauratora-konzervatora stečenog fakultetskim obrazovanjem. Zato je veoma bitno odabiranje stručnjaka u toku projektovanja i izvođenja. Cilj je i dalje da trenutno loše stanje prestane. Sa tim zajedno treba razmišljati sa trezvenošću o turizmu i sa njim povezanom izgradnjom infrastrukture. Namera sa kojim su neke delove ruševine, dirnute konzervacijom, hteli da poprave stanje nije upitno za mene. Ali treba biti oprezan i treba dobro razmisliti gde s čim radimo na jednom objektu starom 800 godina.

Mi, vojvodanski stručnjaci odlazili smo daleko da bismo stekli znanje, stručnu smo se usavršavali u drugim zemljama, da bismo sada

sa najboljim znanjem naše struke doprineli istraživanjima, i služili spašavanju najvrednijih kulturnih nasleđa naše domovine. Ne sumnjam u to da za takvu vrstu saradnje stručnjaka i institucija uvek ima otvorenosti od strane državnih organa. Trudimo se da uz svoje maksimalno stručno znanje doprinesemo tome da se ovo promeni, kao što ne sumnjam ni u to, da je i nadležna služba otvorena za tako nešto. Ja u svakom slučaju računam na tesniju saradnju i od strane projektanata i od strane izvođača. Nadam se da će konferencija održana u Beogradu da doprinese tome.

Prevod autora

Aracs. A konzerválástól a prezentációig

Tudvalevő, hogy a nemzetek és az államok határai a történelem folyamán változtak, de az is, hogy bizonyos kultúrák és civilizációk létezésének bizonyítékai csak az utóbbi évtizedekben váltak minden társadalom pótolhatatlan erőforrásává. Számos nemzetközi okmány, mindenekelőtt az UNESCO, az ICOMOS és az ICCROM dokumentumai tanúsága szerint a társadalom ezeket a bizonyítékokat immár felismeri, tiszteli, óvja és ápolja, egyebek mellett, mint a kulturális sokszínűség magasan értékelt jellegzetességeit.¹

Az aracsi Pusztatemplomot 1948-ban műemlékké nyilvánították, ami azt jelenti, hogy több évszázad háborúzás és többszöri határváltozás után a társadalom igen fontos történelmi műemléknek kezdte tekinteni. A határozatot Milorad Panić Surep, a szerbiai műemlékek védelmével és tudományos vizsgálatával foglalkozó intézet alapítója hitelesítette kézjegyével (lehetséges, hogy egyúttal ő volt az is, aki a dokumentumot összeállította). Ebben a dokumentumban Aracs „A XIII. században, régi épület alapjain épült, dalmáciai bencés típusú háromhajós bazilika”-ként van leírva, melyet „kétszer leromboltak”, és „mind a mai napig fennmaradt néhány masszív épületrész, melyek nemzeteink kultúrtörténeti kutatása alapjául szolgálhatnak”.²

¹ The 2005 Convention for the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, forrás: 2018. 04. 16., <https://en.unesco.org/creativity/convention/texts>

² Az aracsi középkori Pusztatemplomot a Szerb Köztársaság számára kiemelt jelentőségű ingatlan kulturális javak közé sorolta a Szerb Népköztársaságnak a műemlékek védelmével és tudományos vizsgálatával foglalkozó intézete 1948. február 16-án kelt határozata értelmében.

Igen érdekes tény, hogy dr. Milka Čanak Medić, a híres és elismert építész professzor, aki hosszú és termékeny életpályáját a középkori szerbiai építészeti történeti kutatásának szenteli, éppen ezt az építményt választotta diplomadolgozata témájául a belgrádi Építészeti Egyetemen, 1952-ben a nem kevésbé ismert és jelentős mentoránál: dr. Đurađ Bošković professzornál. Számba véve több évtizedes munkájukat, számos tudományos publikációjukat, különös tekintettel a *Szagrális építmények – a szerb középkori architektúra műemlékeinek korpusza* című munkát, világossá válik, hogy a diplomadolgozat témaválasztása nem volt véletlen. A román–gótikus architektúra erős hatása a középkori szerb állam építészetre döntő befolyással volt arra, hogy mind a mentor, mind az egyetemi hallgató közelebbről meg kívánt ismerkedni az aracsi templom nyugati jegyeivel. A vizsgálódás során szerzett ismeretek ugyan kevésbé voltak alkalmazhatóak a középkori szerbiai műemlékek kutatásában, mert Medić és Bošković arra a következtetésre jutottak, hogy a nyugati hatások, melyek leginkább raškai építészeti iskolára hatottak, más útvonalakon érkeztek az újonnan megalapított szerb államba. Azonban a kutatás eredményeit felhasználták az aracsi templom műemlékvédelmi munkálatai során, így minden valószínűség szerint megakadályozva a templom teljes ledőlését. Sajnos, a munkálatokat meglehetősen goromba módon végezték el, ráadásul másféle beavatkozásokra is sort kerítettek, amelyek a középkori építési korszak után már feleslegesek voltak.³

Minderről sokat lehet tudni, mert Aracs a XXI. században újra számos szerb és magyar szakember érdeklődésének a középpontjába került, akik munkásságukkal részletes betekintést nyújtottak a település és a templom történetébe, a kutatásokba és a korábbi századok során történt „rekonstrukciós” kísérletekbe, és ismertté tették számos magyar és szerb kutató nevét, akik korábban Aracs vonzáskörében tevékenykedtek.

³ Milka Čanak Medić, Srednjovekovna crkva u Arači, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, Újvidék, 1974 (10. szám): 15–43.

A nemrégiben Törökbecsén megrendezett, *A régészeti helyszínek fenntartható fejlődése* elnevezésű nemzetközi konferenciára készített szövegemben megkíséreltem feltárni e Szerbiában egyedülálló kultúrkincs interpretációját és prezentációját, az ICOMOS 2008-ban elfogadott alapokmányában foglalt utasításokat követve.⁴ Emlékeztetőül: Aracsot 1990-ben a Szerb Köztársaság kiemelt jelentőségű ingatlan kulturális javakhoz sorolta – ez országunkban a műemlékek legelső kategóriáját jelenti, és azt, hogy minden konzervátornak, aki egy közeg ilyen értékűnek minősített műemlékein kezd dolgozni, ismernie és alkalmaznia kell a modern konzerválási elméleteket, annak nemcsak a hazai, hanem a külföldi tapasztalatait is.⁵ Nem tudtam részt venni a konferencián, viszont tovább dolgoztam a szóban forgó szövegen, mert az eredmények, melyekhez eljutottam, bizonyos irányelveket jelöltek ki számomra „*Aracs kezelési tervének*” kialakítására vonatkozóan, viszont nem éreztem ezeket kellően indokoltaknak. Az eddigi kutatásokban Aracs értékeinek, különböző aspektusainak és jellegzetességeinek elemzésével, viszont az engem megelőző kollégák kutatási eredményei, egyeseket esetleg könnyen arra a téves következtetésre engednek jutni, miszerint az aracsi templom semmiben sem különleges a hozzá stílusban és/vagy korban közel álló építményekhez képest, kivéve a közigazgatási terület tekintetében, melyhez tartozik. A középfokú elemzés alkalmazásával – amely a *világ kulturális és természeti örökségének védelméről* szóló egyezmény 45 éves beteljesedése során az értékmeghatározás és becslés megbízható eszközének bizonyult – megállapítható: Aracs egy igen összetett műemlék, melynek a párhuzamai, bár nem közvetlen módon, és nem ilyen konstellációban, fellelhetőek számos olyan,

⁴ A kulturális örökség helyszíneinek interpretációjáról és prezentációjáról szóló ICOMOS-okmány, Moderna konzervácija, Belgrád, 2015 (3. szám): 311–316.

⁵ Az 1990-es évi besorolásban (a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 16/90, 16. szám, 1990. dec. 3.) a Műemlékek Központi Jegyzékébe SK 1030-as szám alatt beiktatva.

messzemenően jobban megőrzött emlékekben, melyre szintén román és gótikus építészeti jegyek jellemzőek.⁶

Felvetődött a kérdés, hogy vajon amennyiben az aracsi templom egy román–gótikus építészeti műemlékekben bővelkedő országban helyezkedne el, akkor talán nem vonná magára annyira a tudományos és laikus közeg figyelmét? Éppen ennek gondolata mutatott rá a templom értékvisztaadásának szükségességére. A Tartományi Műemlékvédelmi Intézetben dolgozó kollégák ötlete volt az aracsi templomnak és környezetének területi kulturális–történelmi egységként való meghatározása, s ez arra sarkall, hogy megfogalmazzuk a kérdést: tulajdonképpen mi is Aracs? Ha nem abból indulunk ki, hogy mi mindent mondtak el eddig Aracról, hanem abból, hogy mit NEM mondtak el róla, vagyis mely aspektusai nem lettek mostanáig kellőképpen átgondolva és mérlegelve, megállapíthatjuk néhány tulajdonságát, melyeket az örökség négy kategóriája segítségével tudunk meghatározni: materiális szempontból – Aracs mint építmény, régészeti helyszín és kulturális környezet és nem materiális szempontból – a szellemiség, melyet Aracs mint kulturális öröksége hordoz. Az *Aracs – az érték és a hely értelmezése* című munkában a mai korszerű műemlékértékek alapján részletes elemzés alá van véve, melyek egyre inkább terjednek az önmagában lévő építészeti értéktől a kiépített és kézzelfogható vagy megfoghatatlan természeti környezet/közeg felé. Ez az értékvisztaadás/újraértékelés lehetővé teszi, hogy közelebb jussunk a következő lépéshez, nevezetesen választ adjunk a kérdésre: hogyan lehet bekapcsolni Aracsot a modern világba, hogyan lehet biztosítani a fenntarthatóságát anélkül, hogy sérülnének az értékek, melyek különlegessé teszik.

Az újraértékelés/értékvisztaadás során négy alapvető tulajdonság merült föl, melyeket, Aracs autentikus értékei lévén, kompromisszumok nélkül meg kell őrizni: a sziluett, az alapanyag, a látóterek és a hely szelleme.

⁶ Sanja Kesić Ristić, Arača – razumevanje vrednosti i mesta, Moderna konzervacija, Belgrád, 2017 (5. szám): 135–147.

Az araci templom sziluettje vitathatatlanul az építmény védjegye, megkülönböztető jegye, olyasvalami, aminek láttán az először idelátogatók közül senki sem marad közömbös. Ha felidézzük az UNESCO ún. legfontosabb 5C-fogalmát: a kommunikációt, a meggyőződést, a kapacitás kiépítését, a konzerválást és a közösséget (communication, credibility, capacity building, conservation, community)⁷, melyek az örökség védelmének fenntartható alapját képezik, megállapíthatjuk, hogy Aracs sziluettje mindenképpen egy sajátos kommunikációt hoz létre a műemlék és a látogató között, s ez Aracs számos anyagi értékének köszönhető, gondolunk itt mindenekelőtt az építészeti és a helyi értékekre. Olyan világban élünk, ahol a fennálló értékrendeken belül csak az nyugóz le bennünket, és csak az kelt bennünk csodálatot, ami a legnagyobb, a legrégebb, a legjobb állapotban fennmaradt, a legképrázatosabb stb. Aracs pusztán a sziluettje által képes ezt elérni. Bárhogyan is közelítjük meg – gyalog, kerékpáron, gépkocsival, autóbusszal, vagy akár helikopterrel – e monumentális rom sziluettje, melynek síkja láttán sokan kételkedni kezhetnek abban, hogy a Föld kerek, egyszerre tűnik valószerűtlennek, varázslatosnak, ősinek és szentnek. Aracs sziluettje önmagában többet mond, mint amennyi könyvet, turisztikai brosúrát vagy útirajzot írhatnánk róla.

Már sokan sokat tettek a sziluett megóvása érdekében: a régi újrászórt út irányát megfelelő módon határozták meg, így az nem vezet közvetlenül a templom felé, hanem derékszögben „megkerüli”, így a grandiózusság és a magasztosság érzete egyre fokozódik, mígnem végül teljes szépségükben meg nem vakítanak a sokféle történelmi eseményt, adatot hordozó „falívásznak” – (amennyiben a Törökbecse–Novo Miloševo útról letérve érkezünk: a szerk.). Van, ami azonban veszélybe sodorhatná ezt a sziluettet, mégpedig a tervezett restaurációs, rekonstrukciós munkálatok. Példának okáért: a konzervátorok szorgalmazták leginkább a torony bezárását, amelyet valamely felújítás alkal-

⁷ Strategic Objectives of the World Heritage Convention, the Five „Cs”, forrás: 2018. 04. 16., <https://whc.unesco.org/en/partnerships/>

mával építettek meg az északkeleti boltszakasz fölő; azzal érvelnek, hogy a templom további részeinek a védelme okán van erre feltétlenül szükség. De más módszerekkel is lehetséges megőrizni a templom falait, el lehet érni, hogy a falak ellenálljanak a helyi zord klímának, de közben ne változzon a templomrom impozáns sziluettje. Minden ráfalazás, amely nem minimális mértékű, és amely nem kizárólagosan a műemlék konzervációjának célját szolgálja, a struktúra hamis képének a kialakításához vezet. Hiszen tény, hogy ennek az építménynek a XIII., XIV., XV. századbeli képét nem ismerjük, és kevésbé valószínű, hogy valaha is megismerhetjük. Léteznek feltételezések és ideális rekonstrukciók, de ezek mindössze magasabb fokon szolgálják a formák és azok funkcióinak a megértését, viszont korunk előrehaladott technológiájának köszönhetően ezek a rekonstrukciók számtalan másféle módon is megvalósíthatók. Mindazt, amit az előző nemzedékek ránk hagytak, kötelességünk megőrizni eredeti formájában, és átörökíteni az utánunk következő nemzedékeknek, mint ahogyan a Velencei Chartában megfogalmazták, és számos UNESCO-iratban és más nemzetközi dokumentumokban megismételték. Ezen a ponton elérkezünk az autentikus alapanyagok megőrzésének fontosságához, amely az aracsi templomrom egyik alapvető értékét képezi.⁸ A legnagyobb kihívásnak a konzervátorok számára az mutatkozik: elválasztani azt, ami a középkorban keletkezett, szintén nem egyszerre, hanem szakaszokban, a később hozzáadott anyagoktól, melyekkel az utóbbi mintegy 150 év során a jó szándékú Aracs-kutatók és -mentegetők megkísérelték megmenteni a templomromot a teljes összeomlástól. Bár mostanáig lezajlott már néhány kutatói vállalkozás mind a magyar, mind a szerb kollégák részvételével, várhatóan a továbbiakban is folyamatos fizikai-vegyi felülvizsgálatok zajlanak majd, éppen a műemlék összetettségéből kifolyólag. Ezért a tervezett látogatóközpontban szükséges lenne az alapvető elemzéseknek teret biztosítani, amely in situ segítene

⁸ The Nara Document on Authenticity (1994), forrás: 2018. 04. 16., <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>.

a konzervátoroknak az autentikus és a nem autentikus alkotóelemek elválasztásában. Hasonlóképpen, a komplexum eredeti részeinek megőrzéséhez meg kellene tervezni a korszerű statikai szanációt, de annak nem szabad láthatónak lennie (mint ahogyan jelenleg az), hanem rejtve kell maradnia a falak eredeti tömegében.

Az alkotóanyagot nyilvánvalóan sokkal nehezebb lesz megőrizni, mint a sziluettet, és ezért nagy jelentőséggel bír olyan szakmai kapacitások kiépítése, amelyek képesek lesznek megbirkózni a problémákkal, melyek Aracs összetettségéből kifolyólag felmerülnek. Azt hiszem, hogy ebben az irányban már történtek lépések Magyarország és Szerbia együttműködésével, nemcsak az IPA-programon keresztül, hanem azok által az együttműködések és összejövetelek által, amelyek egyre gyakoribbak szakmai szinten. A következő lépés szakmai hálózatok létrehozása lenne más szinteken, például akadémiai vagy nemzetközi kormányzati szintű, az örökség védelmével foglalkozó szervezetekkel, melyek esetében valószínűsíthető, hogy hasznos segítséget tudnának nyújtani Aracs konzervációja során. Mint ahogyan a templomrom sziluettje kommunikációt létesít a szemlélővel, még mielőtt az átlátná minden szegmensét, így a Pusztatemplom maradványai esetében is meg kell indítani a párbeszédet, amelynek nem szabad kétségbe vonnia az alapfeltevést, miszerint a rom minden része, minden egyes kő és tégladarab: autentikus. Arra a kérdésre, hogy a középkor pontosan mely időszakából származnak az egyes darabok, sem a rekonstrukció, sem a restaurálás nem fog tudni választ adni a helyszínen. Itt találják meg alkalmazási helyüket az értelmezés és a bemutatás különböző mechanizmusai, mint amilyen a megfelelő értelmezési struktúra, melynek céljai, a helyszín megértésének és jelentőségének átvitelén túl, a kézzelfogható és a szellemi értékek védelme, az eredetiség tisztelete és a fenntartható konzerváláshoz való hozzájárulás is.

A látványt az örökség megfoghatatlan elemeiként kell megélnünk, amelyek a kulturális javak környékének rossz igazgatása esetén a műemlék alapvető értékeinek meglehetősen szembeötlő rombolásaként nyilvánulhatnak meg. A látványt számba kell venni a többéves tervdo-

kumentációk kidolgozásakor, bár úgy tűnik, a látvány Aracs irányába és a látvány Aracstól a környezete felé nehezen lehetne rombolható, tekintettel arra, hogy a műemlék olyan térben van elhelyezve, ahol túlnyomórészt művelhető mezőgazdasági területek vannak. A majdani látogatóközpont pozícióját akkor választották meg jól, ha semmilyen módon sem akadályozza e monumentális műemlék szemlélését, és nem zavarja az egykori kolostor és település maradványait, és a középkor hangulatát árasztó magas falak között haladó látogatót sem. Egyedüli problémaként hozható föl az aracsi templom és a település maradványainak feltételezett helyszíne közötti területre korábban tervezett parkoló – a mindenhová a lehető legkönnyebb és leggyorsabb módon eljutni kívánó modern ember lustasága következményeként (aki hasonlóképpen várja el azt is, hogy minél előbb, sőt, rögtön nyíljon meg a kívánt internetes ablak). Azonban a hozzáférhetőség, minden lehetséges formájában – fizikai, intellektuális és gazdasági szempontból egyaránt – szintén a kulturális szempontból fontos helyszínnek identitásának, értelmének és értékének fontos jegye.⁹ Amennyiben Aracsot, mint régészeti helyszínt keresztülvágnák egy aszfaltúttal és egy körülhatárolt, jelölt parkolóval, abban az esetben nemcsak a történelmi értékeit vágják keresztül, hanem elveszne az egykori település észlelhetősége is, amelyet, bár ma már nem létezik, mégis feltétlenül szükséges valamilyen módon prezentálni.

Természetesen nem lenne reális elvárni minden látogatótól, hogy gyalog tegye meg a hat kilométeres utat annak érdekében, hogy a lehető legmegfelelőbb módon fogadja be az élményt, amit Aracs nyújt a feléje közeledőnek, bár biztosan lesznek, akik könnyedén megbirkóznak ezzel a távolsággal, sőt – kellő pihenés és némi aktív edukáció (amivel a látogatóközpont szolgálhat) beiktatásával – folytathatják is útjukat a Sósokpó különleges természeti rezervátum felé. Számos egyesület szervez gyalogtúrákat, lehetőséget nyújtva a kulturális és

⁹ Donika Georgijeva, Preispitivanje pristupačnosti kulturnog nasleđa – Razumevanje arheologije, Moderna konzervacija, Belgrád, 2016 (4. szám): 91–104.

természeti javak megtekintésére; egyre gyarapodnak a kerékpáros-klubok, de egyre több az olyan fajta turista is, aki egyszerűen csak szeretné a városon kívül tölteni a hétvégét. Számukra biztosíthatnának egy parkolót a látogatóközpont mellett, ahonnan lassú sétával megközelíthetik a műemlék helyszínét, fokozatosan eljutva a teljes élményig, minden ízében kiélvezve azt. Természetesen lesznek látogatók, akik nem tudnak gyalog eljutni a komplexumig, számukra jó lenne kisebb gépjárműveket biztosítani, olyasfélét, amilyeneket a golfpályákon és a repülőtereken használnak, hogy elvigyék őket a látogatóközpontig, majd visszaszállítsák onnan. Ez sokkal jobb megoldás annál, mint hogy parkolóhelyek kiépítésével romboljuk az archeológiai helyszín egyedi képét – olyan modern elemmel, amely csírájában fojtja el az arra irányuló törekvést, hogy bemutassuk a romtemplom összetartozását az azt egykor körülvevő struktúrák nyomaival.

Végül, de nem utolsósorban: a hely szelleme, amely összetett, materiális és nem anyagi tulajdonság egyben, és amely által a kulturális javak autentikussága mutatkozik meg, az aracsi templom egyik legjelentősebb megkülönböztető jegye.¹⁰ A romtemplom neve – mely magyar köznyelven: Pusztatemplom, szerbül pedig „pusztában lévő templom”, önmagában rámutat a kultuszra, mely az építmény körül szövődött az utóbbi néhány évszázad során, amióta már nem létezik az eredeti, egykor kiépült környezete. A 2013-ban Zentán megrendezett konferencián, mint ahogyan az idein is Törökbecsén, nagyszámú kutató vett részt, rendkívül hasznos és értékes előadásokat hallhattunk Aracs megőrzéséről és használatáról, a történelméről, de a jövőjéről is. Ám egy kérdés megválaszolatlan maradt. Ha tekintetbe vesszük az UNESCO által meghatározott, az örökség védelmének fenntartható alapját képező öt legfontosabb irányelvet, Aracs esetében nem látszik, vagy legalábbis számomra nem ismeretes, hogy mit jelent a helybéli közösségnek? Mit tudnak a helybéli lakosok Aracról (amit mi talán

¹⁰ *Deklaracija iz Kvebeka o očuvanju duha mesta*, Moderna konzervacija, Belg-rád, 2014 (2. szám): 279–281.

nem is tudunk)? Vajon az emberek, akik itt élnek és itt művelik a földet Aracs körül, tisztelik-e a romtemplomot, és ha tisztelik, vajon csak a szakrális építményt látják és tisztelik benne, vagy valami mást? A helybéli lakosok látogatják-e a Pusztatemplomot ünnepek idején, és ha igen, mely ünnepeken? Léteznek-e valamilyen, a helyszínhez kötődő szertartások?

A helybéliek számára szervezhető műhelymunkákon, melyeket különböző előadók tarthatnak majd, a történeztől és az építésztől az etnológuson át a konzervátorig, a helyi lakosoknak lehetősége lesz megosztani a jelenlevőkkel a hagyományok által élő tudást és történeteket, a résztvevőkben tudatosulhat Aracs értéke és jelentősége, és lehetőségük nyílik bekapcsolódni Aracs aktív és folyamatos védelmébe.

A tapasztalat arra figyelmeztet bennünket, hogy a konzerváció nem egy olyan munka, amely egyszer a végéhez ér. Folyamatos gondviselés híján minden, még a legjobban konzervált és rekonstruált műemlék is a pusztulásnak lesz átengedve, legyen bár nagy városközpontban vagy kisebb településen. A Pusztatemplomot csak egy jól eltervezett látogatóközpont mentheti meg, amely képes – a szokásos tartalmak mellett, mint amilyen pl. a látogatók megpihenését és felfrissülését szolgáló létesítmény – lehetőségek egész sorát biztosítani a műemlék fenntartható fejlődéséhez. Ennek megvalósulását a folyamatos konzervációhoz és a helyszín fenntartásához szükséges tér biztosításával lehet majd elérni, emellett szükség lesz új kapacitások kiépítésére, melyek különféle kereskedelmi és turisztikai szolgáltatásokat nyújtanak majd, de lehetővé válik különféle kiállítások megrendezése is. A felsoroltak által Aracsot össze lehetne kötni a közelében elterülő természeti rezervátummal, s ezzel mind a kulturális, mind a természeti erőforrás értéke jelentős mértékben növekedne.



1. Aracs látképe ősszel (Biacsi Karolina archívumából)
1. Pogled na Araču u jesenje doba godine (Arhiva Karoline Biači)



2. Aracs látképe tavasszal (Biacsi Karolina archívumából)
2. Pogled na Araču u prolećno doba godine (Arhiva Karoline Biači)



*3. Kilátás az aracsi Pusztatemplom rozettáján
(Raffay Endre archívumából)*

3. Pogled na vidik iz rozete Aračke crkve (Arhiva Endre Rafaija)



*4. Autentikus, eredeti tájkép Aracs környékén
(Raffay Endre archívumából)*

*4. Autentični, originalni pejzaž u okolini Arače
(Arhiva Endre Rafaija)*



5. Aracs sziluettje (Biacsi Karolina archívumából)

5. Sliueta Arače (Arhiva Karoline Biači)

Arača. Od konzervacije do prezentacije

Znamo da su se granice između naroda i država tokom istorije menjale, ali i da su dokazi postojanja određenih kultura i civilizacija tek poslednjih decenija postali neobnovljiv resurs svakog društva koje se, prema brojnim međunarodnim dokumentima, pre svega UNESCO-vim, ICOMOS-ovim i ICCROM-ovim, počelo prepoznavati, poštovati, čuvati i održavati, između ostalog kao visoko cenjena odlika kulturne različitosti.¹

Arača je utvrđena za spomenik kulture još 1948. godine što znači da ju je sredina u kojoj se zatekla, nakon vekova ratovanja i promena granica, tretirala kao veoma značajan istorijski artefakt. U Rešenju koje je potpisao (a možda i sastavio) Milorad Panić Surep, osnivač Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture Srbije, Arača je opisana kao „trobrodna bazilika, dalmatinsko-benediktinskog tipa, podignuta u 13. veku na temeljima starijih gradnji”, „dvaput uništavana”, a „do danas je sačuvala neke masivne delove svoje građevine koji mogu poslužiti za proučavanje kulturne istorije naših naroda”.²

Jako je zanimljiv podatak da je naš čuveni i uvaženi arhitekta, prof. dr Milka Čanak Medić, koja se čitavog svog dugog i plodono-

¹ The 2005 Convention for the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions, izvor: 2018. 04. 16., <https://en.unesco.org/creativity/convention/texts>.

² Srednjevekovna crkva u Arači je kategorisano nepokretno kulturno dobro od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju, utvrđeno Rešenjem Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NRS. br. 217/48. od 16. 02. 1948. godine.

snog radnog veka bavi istorijom srpske srednjevekovne arhitekture, upravo ovu građevinu bila izabrala za svoj diplomski rad na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, još 1952. godine, kod svog podjednako znamenitog i značajnog mentora, prof. dr Đurđa Boškovića. Imajući u vidu njihov višedecenijski rad, niz tekstova i, najzad, *Korpus sakralnih građevina – Spomenika srpske arhitekture srednjeg veka*, jasno je da ovakav izbor diplomskog rada nije bio slučajan. Jaki uticaji romano-gotičke arhitekture na graditeljstvo srednjevekovne srpske države, bili su presudni da su se i mentor, i student želeli bliže upoznati sa zapadnjačkim odlikama aračke crkve. Saznanja do kojih se došlo doduše manje su bila primenljiva u istraživanju spomenika srpskog srednjeg veka, jer se došlo do zaključka da su zapadnjački uticaji, pre svega na Rašku graditeljsku školu, došli drugim putem u novostvorenu srpsku državu. Međutim, rezultati istraživanja primenjeni su u konzervaciji Arače, tako da je u tom momentu verovatno sprečeno potpuno urušavanje crkve. Nažalost, ovi radovi su izvedeni na dosta grub način i pritom su uneli još jedan sloj intervencija kojih je, nakon srednjevekovnog perioda izgradnje već bilo i suviše.³

O tome se već puno zna jer se Arača u 21. veku ponovo našla u fokusu mnogih srpskih i mađarskih stručnjaka, koji su nas svojim radovima detaljno upoznali sa istorijom naselja i crkve, sa istraživanjima i pokušajima „rekonstrukcije” tokom prethodnih vekova, kao i sa imenima svih onih mađarskih i srpskih istraživača koje je Arača privlačila.

U tekstu pripremanom za nedavno održanu Međunarodnu konferenciju *Održivi razvoj arheoloških lokaliteta*, pokušala sam da otkrijem načine interpretacije i prezentacije ovog, u Srbiji, jedinstvenog kulturnog dobra, koristeći uputstva ICOMOS-ove Povelje iz 2008. godine.⁴ Podsetiću: Arača je 1990. godine kategorisana kao nepokretno

³ Milka Čanak Medić, *Srednjevekovna crkva u Arači*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske, Novi Sad, 1974 (br. 10): 15–43.

⁴ ICOMOS-ova *Povelja za interpretaciju i prezentaciju lokacija kulturnog nasleđa*, Moderna konzervacija, Beograd, 2015 (br. 3): 311–316.

kulturno dobro – spomenik kulture od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju, što u našoj zemlji predstavlja onu prvu kategoriju spomenika, i svaki konzervator koji pristupa radu na najvrednijim spomenicima jedne sredine mora imati u vidu i primenjivati iskustva savremene teorije konzervacije i iskustva ne samo domaće već i inostrane prakse.⁵ U nemogućnosti da prisustvujem konferenciji, nastavila sam da radim na tom tekstu, jer su mi dobijeni rezultati pružili neke smernice koje mogu pomoći u osmišljavanju „*Plana upravljanja Aračom*”, ali su mi se one činili nedovoljno obrazloženim. Analiziranje vrednosti, različitih aspekata i pojedinosti Arače, čime su se bavile kolege pre mene, mogu lako da odvedu ka pogrešnom mišljenju da ona ni po čemu nije jedinstvena u krugu građevina koje su njoj stilski i/ili hronološki bliske, osim po administrativnoj teritoriji kojoj pripada. Primenom komparativne analize – koja se tokom 45 godina implementacije *Konvencije o Svetskoj kulturnoj i prirodnoj baštini* pokazala kao pouzdano sredstvo za valorizaciju – Arača se pokazala kao veoma kompleksan spomenik, čije se paralele, mada ne direktne i ne u tom sklopu, mogu naći na mnogim, daleko bolje očuvanim lokacijama koje nose odličja romaničke i gotičke arhitekture.⁶

Upravo pomisao da Arača, kad bi se nalazila u zemlji koja obiluje romanogotičkom arhitekturom, možda ne bi privukla toliku pažnju naučne i laičke sredine, ukazala je na potrebu za njenom revalorizacijom. Ideja kolega iz Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, da se crkva u Arači i njena okolina utvrde za prostornu kulturno-istorijsku celinu bila je podsticajna u smislu neminovnosti postavljanja pitanja: šta je zapravo Arača? Nepočevši od toga šta je sve rečeno o Arači, već šta sve NIJE rečeno o Arači, odnosno koji njeni aspekti nisu do sada dovoljno promišljeni i razmotreni, utvrđena su neka od njenih svoj-

⁵ Kategorizacija 1990. godine (Sl. Glasnik RS 16/90, br. 16 od 3. decembra 1990), upisano u Centralni registar Spomenika kulture pod brojem SK 1030.

⁶ Sanja Kesić Ristić, *Arača – razumevanje vrednosti i mesta*, Moderna konzervacija, Beograd, 2017 (br. 5): 135–147.

stava koja se definišu kroz četiri kategorije nasleđa, i to materijalnog – Arača kao građevina, arheološki lokalitet i kulturni predeo, i nematerijalnog – duh nasleđa koji Arača poseduje. U radu koji je objavljen pod nazivom „*Arača – razumevanje vrednosti i mesta*”, spomenik je detaljno analiziran kroz ove savremene odlike kulturnih dobara, koja se sve više proširuju sa samostalne građevinske strukture na njenu izgrađenu ili prirodnu okolinu, kulturni i/ili prirodni predeo, opipljive ali i neopipljive elemente. Tek ova revalorizacija omogućava da pristupimo onome što bi trebalo da bude sledeći korak, a to je odgovor na pitanje kako Araču uključiti u savremeni život, obezbediti joj održivost, bez da se kompromituju vrednosti koje je čine specifičnom.

Na osnovu revalorizacije, prepoznata su četiri osnovna atributa koja kao autentične vrednosti Arače moraju biti beskompromisno sačuvana, a to su silueta, osnovna materija, vizure i duh mesta.

Silueta crkve u Arači je definitivno njen zaštitni znak, znak raspoznavanja, nešto što nikoga ko prvi put dolazi u Araču ne ostavlja ravnodušnim. Ako se setimo onih UNESCO-vih tkz. krucijalnih 5C koji se odnose na komunikaciju, kredibilitet, izgradnju kapaciteta, konzervaciju i zajednicu (communication, credibility, capacity building, conservation, community)⁷ kao osnove održive zaštite nasleđa, silueta Arače stvara svakako jedinstvenu komunikaciju između spomenika i posetioca, zahvaljujući mnogim materijalnim vrednostima koje poseduje, pre svega graditeljskim i lokacijskim. Živimo u svetu gde su vrednosni sistemi nažalost tako postavljeni da nas samo ono što je najveće, najstarije, najočuvanije, najraskošnije itd... impresioniraju i stvaraju osećaj divljenja. Arača to sve postiže već samom svojom siluetom. Bilo kako da joj se približavamo – pešice, biciklom, kolima, autobusom, pa čak i helikopterom – siluete ove monumentalne ruševine, na platou zbog kojeg bi mnogi odustali od uverenja da je zemlja okrugla, istovremeno deluju nestvarno, magično, drevno i sveto. Si-

⁷ Strategic Objectives of the World Heritage Convention, the Five „Cs”, izvor: 2018. 04. 16., <https://whc.unesco.org/en/partnerships/>

lueta Arače govori više nego što bi mogli o njoj da napišemo knjiga, turističkih brošura ili putokaza.

Već je mnogo urađeno na tome da bi se silueta sačuvala: trasa starog novoposutog puta je veoma dobro određena, tako da ne vodi direktno ka crkvi, već je pod pravim uglom „obilazi”, te osećaji grandioznosti i svetosti postaju sve veći dok vas na kraju ne zaslepe „zidna platna” prepuna različitih istorijskih priča i podataka (ukoliko prilazimo sa puta Novi Bečej–Novo Miloševo). Ono što bi, međutim, moglo da ugrozi tu siluetu predstavljaju potencijalne, pa i planirane aktivnosti restauracija i rekonstrukcija. Konzervatori, na primer, najviše insistiraju na zatvaranju kule koja je u trenutku neke od obnova izgrađena nad severoistočnim travejem; svoje stavove oni pravdaju neophodnom zaštitom ostataka crkve. Ali, postoje i druge metode očuvanja zidnog gradiva, koje će odoleti lokalnoj oštroj klimi, a koje neće narušiti imponantnu siluetu crkve. Svako nadziđivanje koje nije minimalno i isključivo u funkciji konzervacije spomenika, vodi ka lažnoj slici ove strukture čije izgleda iz 13. ili 14. ili 15. veka mi, činjenica je, ne poznajemo i malo je verovatno da ćemo ih ikada otkriti. Postoje pretpostavke i idealne rekonstrukcije, ali one služe samo višem stepenu razumevanja oblika i njihovih funkcija, što se može postići u naše doba napredne tehnologije na bezbroj drugih načina. Ono što su nam prethodne generacije prenele, naša dužnost je da očuvamo u tom istom izgledu i da ih, kao što je to rečeno u Venecijanskoj povelji, a ponovljeno u brojnim UNESCO-vim i drugim međunarodnim dokumentima, prenesemo budućim naraštajima.

Tu dolazimo do važnosti očuvanja osnovne, autentične materije koja čini jednu od elementarnih vrednosti ruševine u Arači.⁸ Ujedno, to će biti i najveći izazov konzervatorima: odvojiti ono što je u srednjem veku nastajalo takođe ne odjednom, već u fazama, od naknadno dodatih materijala kojima su dobronamerni istraživači i spasioci

⁸ The Nara Document on Authenticity (1994), izvor: 2018. 04. 16., <https://www.icomos.org/charters/nara-e.pdf>.

Arače pokušavali poslednjih možda nekih 150 godina da je spasu od potpunog urušavanja. Iako je do sada obavljeno nekoliko istraživačkih poduhvata, od strane i mađarskih i srpskih kolega, za očekivati je i dalji, stalni fiziko-hemijski nadzor, upravo zbog složenosti samog spomenika. Zato bi u planiranom vizitorskom centru trebalo obezbediti prostor za osnovne analize koje bi, in situ, pomagale konzervatorima u odvajanju autentičnog od neautentičnog tkiva. Takođe bi u očuvanju originalnih delova kompleksa morala da se predvidi i savremena statička sanacija, koja neće biti (kao što je to sada slučaj) vidljiva, već skrivena u originalnoj masi zidova.

Osnovnu materiju će očigledno biti mnogo teže očuvati nego siluetu i zato je od velikog značaja izgraditi stručne kapacitete koji će moći da se nose sa problemima koje Arača nameće svojom složenošću. Mislim da se u tom smeru već krenulo saradnjom Mađarske i Srbije, ne samo kroz IPA program, već preko saradnje i skupova koji su sve češći na profesionalnom nivou. Sledeći korak bi bilo umrežavanje na drugim nivoima, na primer na akademskom ili međunarodnom nevladinom nivou organizacija koje se bave zaštitom nasleđa, a za koje se pretpostavlja da bi bili od koristi u konzervaciji Arače. Kao što silueta crkve uspostavlja komunikaciju sa posmatračem i pre nego što on sagleda sve njene segmente, tako i ispred njenih ostataka mora da započne dijalog, koji ne sme da dovede u sumnju osnovnu pretpostavku: da su svaki njen deo, svaki komad kamena ili opeka autentični. Iz kog tačno srednjevekovnog perioda svaki od njih potiče, biće pitanja na koja ni rekonstrukcija niti restauracija neće moći da daju odgovore na licu mesta. Tek tu različiti mehanizmi interpretacije i prezentacije mogu naći svoju primenu, kao i adekvatna interpretativna struktura čiji su osnovni ciljevi, osim razumevanja lokacije i prenošenja njenog značenja, zaštita opipljivih i neopipljivih vrednosti, poštovanje autentičnosti i doprinos održivoj konzervaciji.

Vizure treba doživljavati kao neopipljive elemente nasleđa koje se, u slučaju lošeg upravljanja lokacijom kulturnog dobra, pretvaraju u vrlo upadljiva narušavanja osnovnih vrednosti spomenika. Vizure

treba imati u vidu kada se izrađuju višegodišnja planska dokumenta, mada se čini da vizure ka Arači i od Arače ka okolini teško mogu biti narušene, s obzirom da je spomenik smešten u prostoru gde preovlađuju obradive poljoprivredne površine. Pozicija budućeg vizitorskog centra biće odlično izabrana onda, kada ni na koji način ne zaklanja sagledavanje ovog monumentalnog spomenika, niti smeta posetiocu koji se kreće između njegovih zidina, ostataka nekadašnjeg manastira i naselja, da doživi srednjevekovni prostor. Kao jedini problem nameće se ranije planirani parking između Aračke crkve i pretpostavljenog mesta ostataka naselja, kao posledica lenjosti savremenog čoveka koji želi svuda da stigne, što brže i lakše (kao što očekuje da mu se prozor na internetu što brže, ako ne i odmah otvori). Međutim, pristupačnost u svakom svom vidu – fizičkom, intelektualnom, pa i ekonomskom – takođe je važna karakteristika identiteta, značenja i vrednosti kulturnih lokacija.⁹ Ukoliko bi se Arača kao arheološki lokalitet presekao asfaltiranim putem i definisanim parkingom, ne samo da će njene istorijske vrednosti biti takođe presečene, već će se izgubiti osećaj naseljenog istorijskog tkiva, koje više ne postoji ali ga je neophodno na neki način prezentovati.

Naravno, nerealno bi bilo očekivati od svakog posetioca da pređe pešice svih 6 km puta, da bi na najbolji način upio utiske koje Arača emituje dok joj se približavate, mada će sigurno biti onih koji bi veoma lako savladali tu razdaljinu, pa čak – uz adekvatan odmor i edukativno-aktivan pristup koji će im biti pružen u vizitorskom centru – nastaviti ka Specijalnom rezervatu prirode Slano Kopovo. Brojna udruženja organizuju ture pešačenja i obilaske prirodnih i kulturnih dobara; tu su, u sve većem broju, klubovi biciklista, ali i one vrste turista koji jednostavno žele da provedu vikend van grada. Za njih bi bio obezbeđen parking kraj vizitorskog centra, odakle bi se moglo polako prošetati do spomeničke lokacije, doživljavajući je postepeno i uživajući u njoj

⁹ Donika Georgijeva, *Preispitivanje pristupačnosti kulturnog nasleđa – Razumevanje arheologije*, Moderna konzervacija, Beograd, 2016 (br. 4): 91–104.

celini. Svakako će uvek biti i posetilaca koji ne mogu stići peške do kompleksa i za njih bi bolje bilo angažovati manja vozila, poput onih na golf terenima ili aerodromima, da ih odvezu, odnosno vrate sa destinacije do vizitorskog centra, nego narušavati jedinstvenost arheološkog lokaliteta parkingom, odnosno savremenim elementom koji potire svaki napor da se prikaže povezanost ostataka crkve sa tragovima drugih, verovatno brojnih struktura koje su je okruživale.

Iako na kraju, duh mesta kao složeni i kombinovani materijalno-nematerijalni atribut čijom se istinitošću odražava autentičnost kulturnog dobra predstavlja jednu od najznačajnijih odlika crkve u Arači.¹⁰ Njen naziv na mađarskom „Pusztatemplom”, koja se na srpski jezik najčešće prevodi kao „crkva u pustari” već uveliko ukazuje na predanja koja su se morala ispredati oko nje tokom poslednjih par vekova, od kada nema njenog originalno izgrađenog okruženja. Na Konferenciji održanoj u Senti 2013. godine, kao i na ovogodišnjoj u Novom Bečeju, prisustvovao je veliki broj učesnika sa izuzetno korisnim i vrednim predavanjima o načinima očuvanja i korišćenja Arače, o njenoj istoriji, ali i budućnosti. Međutim, jedno pitanje je ostalo bez odgovora. Imajući u vidu UNESCO-vih pet najvažnijih nosilaca očuvanja jednog kulturnog i/ili prirodnog dobra, u slučaju Arače se ne vidi, ili barem to meni nije poznato, šta ona predstavlja lokalnoj zajednici. Šta lokalna zajednica zna o Arači (a mi možda ne znamo)? Da li ljudi koji tu žive i obrađuju njive oko Arače poštuju crkvu, i, ako je poštuju, da li samo kao sakralnu građevinu ili kao nešto drugo? Da li i o koje praznike lokalno stanovništvo posećuje crkvu? Postoje li neki obredi specifični za njenu lokaciju?

U radionicama namenjenim lokalnoj zajednici s organizovanim različitim predavačima, od istoričara i arhitekata do etnologa i konzervatora, stanovništvu će se moći pružiti mogućnost da prenese svoja tradicionalna znanja i predanja, da poveća svoju svest o vrednosti i

¹⁰ *Deklaracija iz Kvebeka o očuvanju duha mesta*, Moderna konzervacija, Beograd, 2014 (br. 2): 279–281.

značenju Arače, ali i mogućnost da se uključi u njenu aktivnu i neprekidnu zaštitu.

Iskustvo nas upozorava da konzervacija nije posao koji ima svoj kraj. Bez neprestane brige o spomeniku, svaki i najbolje konzerviran ili rekonstruisan spomenik sigurno će biti prepušten propadanju, bilo da je u velikom gradskom centru ili manjem naseljenom mestu. „Crkvu u pustari” može sačuvati samo dobro osmišljen vizitorski centar, koji može da – mimo uobičajenih sadržaja, poput stanice za odmor i osveženje posetilaca – pruži niz mogućnosti za održivi razvoj spomenika. To će se ostvariti obezbeđivanjem prostora potrebnog za stalnu konzervaciju i održavanje lokacije, izgradnju novih kapaciteta, za pružanje raznovrsnih usluga, izložbenih, prodajnih, turističkih mesta kojima bi se Arača mogla povezati sa obližnjim rezervatom prirode čime bi se njihove vrednosti kao kulturnog i prirodnog resursa znatno povećale.

Bojan Kojičić

Kulturális műemlékek Törökbecse község területén

Törökbecse község épített öröksége tipológiai szempontból igen változatos, és a XVIII. század végétől a modern építészeti irányzat megjelenéséig terjedő időszak fedi le. A térbeli egységek mellett számba kell venni a szakrális, a profán építészet egyes objektumait, a néprajzi szempontból jelentős építményeket, valamint a gyáripari, a műszaki és hidrotechnikai emlékekhez sorolható objektumokat. Az építmények – főként a szakrális objektumok – nagyobb részét a nagy jelentőségű kulturális műemlékek kategóriájába sorolták, míg a legjelentősebb kulturális emlék a középkori aracsí Pusztatemplom, amelyet a Szerb Köztársaság kiemelt jelentőségű ingatlan kulturális javak közé sorolt.

Szakrális objektumok

Törökbecse többnemzetiségű és több vallási felekezetű, erről tanúskodnak a különböző felekezetek és nemzetek szakrális objektumai is.

A Szent Miklós tiszteletére emelt törökbecsei pravoszláv templom

Az építményt a XVIII. század végén emelték klasszicista stílusban (1–2. kép). A kimért és egymással harmonizáló külső falakkal ellentétben a templom belterét barokk pompa jellemzi. A szentélyrekesztő architektonikus konstrukciója faragott növénymintákkal borított, és negyven álló szent alakját és a templomi ünnepek jelenetét hordozza –

amelyeket a meghatározás szerint 1804-ben Stefan Gavrilović festette meg (3. kép). Pavle Simić, a szerb romantika egyik úttörője 1858-ban készítette el az oltárképeket és a templom központi részéhez tartozó boltzatok falfestményeit. A templomban számos értékes kegytárgyat őriznek, külön figyelmet érdemel a Szűz Máriát és kis Jézust ábrázoló ikon, mely a késő bizánci ikonfestészet hagyományai szellemében készült.

A vranjevói Keresztelő Szent János-templom

A templomot a XIX. század elején építették, homlokzatának díszítése a vajdasági szakrális objektumokra a XVIII. század végén és XIX. század elején jellemző stílus szellemében készült (4. kép). Enteriőrje gazdagon díszített, ikonosztázát és faliképeit Jefimije Popović festette a XIX. század negyedik évtizedében (5. kép).

A törökbecsei kápolna

Még egy értékes szakrális objektum a Kolostor nevet viselő kápolna. A Tisza melletti régi, kultikus helyen található, ahol a legenda szerint a törökök felégették egy szerb kolostort. A XVIII. században emelték, egyhajós építmény formájában, félkörös oltárzáródással és a nyugati rész fölé magasodó toronnyal. A kápolna legnagyobb értékét az itt őrzött ingóságok képezik, melyek még – úgy tűnik – a korábbi imaházból maradtak fenn (6. kép).

A törökbecsei Assisi Szent Klára római katolikus templom és a törökbecsei evangélikus templom

A Tito marsall főutcán magasodik az Assisi Szent Kláráról elnevezett római katolikus templom, melyet a XIX. század első felében emeltek, a XIX. század második felében épített evangélikus templom pedig a központtól nem messze található. Sajnos, a második világháború idején lerombolt zsinagógából csak az utca felőli kerítés maradt meg (7. kép).

A bocsári Szent Gábriel Arkangyal pravoszláv templom

A Bocsár faluban levő Szent Gábriel Arkangyal pravoszláv templomban található egy értékes ikonosztáz, amelyet a XVIII. század második felében készítettek, és amely eredetileg a vranjevíi szerb pravoszláv templomhoz tartozott, ahonnan 1826-ban megvásárolták és áthozták Bocsárra (8. kép). Van okunk azt feltételezni, hogy ez az ikonosztázion Dimitrije és Teodor Popović nagybecskereki festők alkotása.

A kumáni Szent Arkangyal gyülekezeti templom

A kumáni Szent Arkangyal zsinat temploma a XIX. század második évtizedében épült. Ikonosztázát és falképeit a század közepén készítette Nikola Aleksic. Szintén ő festette meg a beodrai templom ikonjait, trónusait, éneklőszékeit, Krisztus sírját és a templom boltozatát díszítő falképeket is. Arsa Teodorovic tanítványaként ő a XIX. század első felének egyik legtermékenyebb festője, aki négy évtizedes karrierje során eljutott a klasszicizmustól és a biedermeiertől a romantikáig.

A beodrai Szent Mihály és Gábriel Arkangyal pravoszláv templom és a Szent István pravoszláv templom

Beodra település két falu, Dragutinovo és Beodra egyesítésével jött létre. A településen három templom található: két pravoszláv és egy katolikus. A Szent Mihály és Gábriel Arkangyal templomot (Dragutinovo) 1842-ben építették, eklektikus stílusban. Az ikonosztáz, a trónusokat és Krisztus sírját Nikola Aleksic festette meg, míg a falképeket Josef Gaugner ismert nagybecskereki festő készítette. A Szent István-templomot (Beodra) 1870-ben építették egy korábbi, XVIII. századi templom helyén. A templom enteriőrje rendkívül értékes a pazar ikonosztáz miatt, amelyet a korábbi templomból helyeztek át ide. Az ikont Teodor Popović készítette, a híres-neves nagybecskereki Popović család tagja.

A beodrai Szent Mária Magdolna római katolikus templom

A Szent Mária Magdolna római katolikus templomot Karácsonyi László és Lajos nagybirtokosok építtették 1838 és 1842 között. A templom monumentális klasszicista építmény, két harangtornya is van – ami ritkaságszámba megy Vajdaság területén (9. kép). A kriptá, ahová a Karácsonyi család tagjait temették, a főszentély alatt helyezkedik el. Az enteriőr különlegességét a gazdag stukkódíszítésnek és az értékes oltárképeknek köszönheti.

Kastélyok, villák és nyaralók

Az egykor a térségben folyó nemesi élet színvonaláról tanúskodnak a kastélyok, melyekből öt található a község területén. Három kastély a kulturális javak körébe tartozik, a Bocsár faluban található két kastély pedig előzetes védelem alatt áll. Ezek a műemlékek kiemelt helyen szerepelnek Szerbia műemlékei korpuszában, és a rezidenciális építészet fejlődéstörténetének fontos láncszemei. A mezőgazdasági birtokoknak, melyeknek keretein belül felépültek, jelentős szerepük volt a régió mezőgazdaságának és gazdaságának történetében. Ez az örökség a legveszélyeztetettebb: egyetlen kastély sincs jó állapotban, és nem is nyitottak a látogatók előtt, illetve nem használják őket kulturális vagy turisztikai célokra.

A Sokolac-kastély

Törökbecse határában, a kisvárostól néhány kilométer távolságra található a Sokolac-kastély. A XIX. század végén építették, klasszicista stílusban. Dunderski Lázár gazdag sörgyáros emeltette, és rezidenciaként használta. Az épületen fellelhető a klasszicista stílusú lengyel kastélyok minden jellegzetessége, melyek a XIX. század végén terjedtek el Vajdaságban. E stílus jegyében az épületet park és gazdasági melléképületek övezik (10. kép).

A Rohonczy-kastély

A Gyöngyszigeten található a Rohonczy-kastély, amelyet a XIX. század végén építettek báró Rohonczy Gedeon birtokán, nyári rezidenciaként. A birtok annak idején a rendkívül fejlett és világszerte ismert mezőgazdasági javak körébe tartozott.

A Karácsonyi-kastély

A beodrai Karácsonyi-kastélyt nagy jelentőségű műemléknek nyilvánították. Egyike a legfényűzőbben épített, legmonumentálisabb vajdasági kastélyoknak (11. kép). A kastélyban több mint negyven helyiség található mintegy 1000 m²-en. Karácsonyi László nagybirtokos nemes építtette 1846-ban, klasszicista stílusban. A kastély mellett a Karácsonyiak egykori birtokának részét képezi a „mezőgazdasági város” is, magtárral és csűrrel, számos régi, ritka tárggyal, melyek nyomán feltárul a földművelés története.

A műszaki kultúra objektuma – a magtár

A műszaki kultúrához sorolható a legrégebb, szinte eredeti állapotában megőrzött építmény, az 1780 táján épített magtár (12. kép). Törökbecsét kedvező földrajzi fekvéséből kifolyólag termékeny, művelhető földek veszik körül, ráadásul kijárata van a Tiszára is, így a település a XIX. század folyamán a gabonakereskedelem központja volt a régióban. A magtár a műszaki kultúra jelentős objektuma, a gabona raktározásának és védelmének módjáról tanúskodik, és elsődleges funkciója a mai napig sem változott. A források szerint a XIX. században több tucat ilyen raktár volt Törökbecsén. A töltés mellett a Kis-Bega egykori tiszai torkolatánál létesítették a hosszukás téglalap alapú, masszív egyemeletes építményt. A raktárban fennmaradt az összes minőségi tölgyből készült konstrukciós és funkcionális elem: oszlopok, gerendák, keresztgerendák, lécek, padlók, lépcsők, kerítések. Meg kell említenünk a műszaki kultúra körébe tartozó egyéb objektumokat is: a vasútállomást, a régi malmot, a szivattyútelepet stb.

Régészeti helyszínek, Mátyás hajója

A számos régészeti helyszín közül kiemelkedik a Mátyás hajója, amely Törökbecstől északkeletre található, az egykori Kis-Bega folyómeder partján. A Mátyás hajója leletei nyomán végigkövethető a település fejlődése a Starčevo-kultúrától a korai Vinča-kultúráig, amely fölött létrejött a kései Tisza menti kultúra telephelye. A helyszín legnagyobb jelentőségét a talaj feletti objektumok kiépítésének szakaszai képviselik. Felfedeztek újkőkori négyszög alapzatú házakat, melyeket masszív gerendákból építettek. Általában két helyiségből álltak, és valószínűleg kétfazisú tető fedte őket. A falak és a padlózat maradványai azt mutatják, hogy a dorongok és a padlódeszkák agyaggal voltak összetapasztva. Az első szisztematikus kutatások 1949 és 1952 között zajlottak le, majd 1962 után folytatódtak.

Ha számba vesszük a tényt, hogy az állandó karbantartás hiánya, illetve a rendszertelen finanszírozás miatt az építészeti örökség a Szerb Köztársaságban javarészt rossz állapotban van, elmondhatjuk, hogy Törökbecse község egyike azon keveseknek Szerbiában, amelyek az építészeti örökséget nem teherként, hanem értékként élik meg, gazdasági és kulturális lehetőségeket látnak benne, és a régió fejlődésének szerves részeként kezelik. A gazdasági nehézségek közepette Törökbecse község mégis megtalálja a finanszírozás módjait és különböző modelljeit az építészeti örökség felújítása és revitalizációja céljából.

Az utóbbi tíz év során felújították Törökbecse központjának kulturális-történelmi egységéhez tartozó történelmi objektumok nagyobb részét (a Schlesinger-palotát, az általános és a középiskola épületét, a Törökbecsei Takarékpénztárt, a Népkönyvtárat, a Járásbíróház épületét, a Szent Miklós szerb pravoszláv templomot, a római katolikus templomot és néhány magánházat) (13. és 14. kép), valamint Vranjevo régi központjának területi kulturális-történelmi egység objektumait (a pravoszláv templomot, a Glavaš-házat, a régi Község-házat és a római katolikus templomot) (15. kép). A nagybecskereki Műemlékvédelmi Intézet és Törökbecse község közötti együttműködés kielégítő szinten van, és példaértékű lehet más községek számára is.



1–2. A törökbecsei Szent Miklós szerb pravoszláv templom
1–2. SPC Svetog Nikole u Novom Bečeju



3. A törökbecsei Szent Miklós szerb pravoszláv templom ikonosztáza
 3. Ikonostas SPC Svetog Nikole u Novom Bečeju



4. A vranjevoi Keresztelő Szent János szerb pravoszláv templom
 4. SPC Svetog Jovana Preteče u Vranjevu



5. A vranjevói szerb pravoszláv templom ikonosztáza
5. Ikonostas SPC u Vranjevu



6. A törökbecsei kápolna
6. Kapela – Manastir u Novom Bečeju



7. A törökbecsei római katolikus templom
7. Rimokatolička crkva u Novom Bečeju



*8. A bocári Gábriel Arkangyal szerb pravoszláv templom
8. SPC Arhangela Gavrila u Bočaru*



9. A beodrai római katolikus templom
9. Rimokatolička crkva u Novom Miloševu



*10. A Sokolac-kastély Törökbecse határában
10. Dvorac Sokolac u ataru Novog Bečeja*



*11. A Karácsonyi-kastély Beodrán
11. Dvorac Karačonji u Novom Miloševu*



12. A törökbecsei magtár
12. Žitni magacin u Novom Bečeju



13. Schlesinger-palota, Törökbecse
13. Palata Šlezinger u Novom Bečeju



14. A Törökbecsei Járásbíróság épülete
14. Zgrada sreskog suda u Novom Bečeju



15. A Glavaš-ház Vranjevóban és a pravoszláv templom tornya
15. Glavaševa kuća u Vranjevu i toranj pravoslavne crkve

Bojan Kojičić

Spomenici kulture na teritoriji opštine Novi Bečej

Graditeljsko nasleđe novobečejske Opštine je po tipologiji raznovrsno, a obuhvata period od kraja 18. veka do pojave pravca moderne u arhitekturi. Pored ambijentalnih celina, tu su i pojedinačni objekti sakralne i profane arhitekture, etnološki, kao i objekti industrijske, tehničke i hidrotehničke kulture. Veći deo pojedinačnih objekata, uglavnom sakralnih, kategorisani su kao spomenici kulture od velikog značaja, dok je najznačajniji spomenik kulture srednjevekovna crkva Arača, koja je utvrđena kao kulturno dobro od izuzetnog značaja za Republiku Srbiju.

Sakralni objekti

Novi Bečej je multinacionalna i multikonfesionalna sredina, o čemu svedoče sakralni objekti različitih konfesija i nacija.

Novobečejska pravoslavna crkva posvećena svetom Nikoli

Građevina je podignuta krajem 18. veka, u stilu klasicizma (sl. 1–2.). Nasuprot odmerenim i skladno rešenim zidnim platnima, unutrašnjost hrama odiše baroknom raskoš. Ikonostasna pregrada, čija je arhitektonska konstrukcija prekrivena rezbarenim biljnim ukrasima, nosi četrdeset predstava stojećih figura svetitelja i crkvenih praznika za koje je utvrđeno da ih je 1804. naslikao Stefan Gavrilović (sl. 3.). Jedan od prvih predstavnika srpskog romantizma – Pavle Simić, izveo je 1858. godine zidne slike na svodovima oltara i naosa. U crkvi se još

čuva i niz vrednih bogoslužbenih predmeta, a posebnu pažnju zaslu-
žuje ikona Bogorodice s Hristom, rađena u najboljoj tradiciji pozнови-
zantijskog ikonopisa.

Vranjevačka crkva svetog Jovana Preteče

Crkva je izgrađena početkom 19. veka, uobičajene je fasadne de-
koracije karakteristične za vojvođanske sakralne objekte sa kraja 18. i
početka 19. veka (sl. 4.). Ima raskošan enterijer sa ikonostasom i zid-
nim slikama koje je izradio Jefimije Popović u četvrtoj deceniji 19.
veka (sl. 5.).

Kapela u Novom Bečeju

Još jedan vredan sakralni objekat je Kapela zvana Manastir. Nalazi
se na starijem kulturnom mestu kraj Tise – gde su, prema predanju, Turci
spalili srpski manastir. Podignuta je u 18. veku u vidu jednobrodne
građevine sa polukružnom oltarskom apsidom i kulom nad zapadnim
delom hrama. Najveću vrednost kapele predstavlja pokretni materijal,
sačuvan, izgleda iz starijeg hrama (sl. 6.).

Rimokatolička crkva svete Klare Asiške i evangelistička crkva u Novom Bečeju

U glavnoj ulici, maršala Tita, nalazi se rimokatolička crkva po-
svećena sv. Klari Asiškoj podignuta u prvoj polovini 19. veka, a malo
dalje od centra i evangelistička crkva iz druge polovine 19. veka. Na
žalost, od sinagoge, koja je srušena za vreme Drugog svetskog rata,
ostala je samo ulična ograda (sl. 7.).

Pravoslavna crkva svetog Arhangela Gavrila u Bočaru

U pravoslavnoj crkvi svetog Arhangela Gavrila u selu Bočar nalazi
se vredan ikonostas nastao u drugoj polovini 18. veka, koji je pripadao
srpskoj pravoslavnoj crkvi u Vranjevu, odakle je kupljen 1826. godine
i prenesen u Bočar (sl. 8.). Postoje razlozi za pretpostavku da je ovaj
ikonostas delo bečkerečkih slikara Dimitrija i Teodora Popovića.

Hram sabora svetog Arhangela u Kumanu

Ikonostas i zidne slike hrama sabora svetih Arhangela u Kumanu, iz druge decenije 19. veka, izrada je Nikole Aleksića sredinom veka. On je, takođe, oslikao ikone, tronove i pevnice, Hristov grob, kao i zidne slike na svodu crkve u Novom Miloševu. Kao učenik Arse Teodorovića, on je jedan od najplodnijih slikara prve polovine 19. veka, koji je, tokom karijere duge četiri decenije, prešao put od klasicizma i bidermajera do nagoveštaja romantizma.

Pravoslavne crkve svetih arhangela Mihajla i Gavрила i crkva svetog Stefana u Novom Miloševu

U Novom Miloševu, koje je nastalo spajanjem dva sela, Dragutinova i Beodre, nalaze se tri crkve, dve pravoslavne i jedna katolička. Crkva svetih arhangela Mihajla i Gavрила (Dragutinovo) podignuta je 1842. godine sa odlikama eklektike. Ikonostas, trononove i Hristov grob oslikao je Nikola Aleksić, dok je zidne slike izradio Jozef Gojgner, poznati dekorater iz Velikog Bečkereka. Crkva svetog Stefana (Beodra) podignuta je 1870. na mestu starije iz 18. veka. Unutrašnjost hrama je veoma vredna zbog raskošnog ikonostasa koji je prenet iz prethodne starije crkve. Autor ikona je Teodor Popović iz poznate velikobečkerečke porodice Popović.

Rimokatolička crkva svete Marije Magdalene u Novom Miloševu

Rimokatoličku crkvu svete Marije Magdalene podigli su veleposjednici Laslo i Lajoš Karačonji između 1838. i 1842. godine. Crkva je monumentalna klasicistička građevina sa dva zvonika, što predstavlja retkost u Vojvodini (sl. 9.). Ispod apside se nalazi kript a gde su sahranjeni članovi porodice Karačonji. Enterijer se odlikuje bogatom štuko dekoracijom i vrednim oltarskim slikama.

Dvorci i letnjakovi

O standardu plemićkog života koja je obeležila prošlost ovih krajeva, svedoče i dvorci, kojih ima pet na teritoriji opštine. Tri dvorca imaju svojstvo kulturnog dobra, a dva u selu Bočar su pod prethodnom zaštitom. Ovi spomenici kulture zauzimaju istaknuto mesto u spomeničkom korpusu Srbije i predstavljaju značajnu kariku u razvoju rezidencijalne arhitekture, a poljoprivredna imanja u čijem sklopu su podizani, imaju značaj i za istoriju poljoprivrede i privrede ovog regiona. Međutim, ovo nasleđe je i najugroženije, tako da nijedan dvorac nije u dobrom stanju i dostupan javnosti, odnosno ne koristi se u kulturne ili turističke svrhe.

Dvorac Sokolac

U ataru Novog Bečeja, na nekoliko kilometara udaljenosti od varošice, nalazi se dvorac Sokolac, izgrađen krajem 19. veka u stilu klasicizma. Podigao ga je industrijalac Lazar Dunderski kao svoju rezidencijalnu palatu. Građevina ima sve karakteristike poljskih dvoraca klasicističkog stilskog pravca, nastalih u 19. veku u Vojvodini, okružen parkom i ekonomskim objektima (sl. 10.).

Dvorac Rohonci

Na Bisernom ostrvu se nalazi dvorac Rohonci koji je izgrađen krajem 19. veka na imanju barona Gedeona Rohoncija, kao letnja spahijska rezidencija nekada izuzetno razvijenog i svetski poznatog poljoprivrednog dobra.

Dvorac Karačonji

Dvorac Karačonji u Beodri – danas Novo Miloševo – je kategorisan kao spomenik kulture od velikog značaja i predstavlja jedan od najraskošnije građenih i najmonumentalnijih dvoraca u Vojvodini (sl. 11.). Ima preko četrdeset prostorija i 1000 m². Podigao ga je veleposednik i plemić Laslo Karačonji 1846. godine u stilu klasicizma. Pored

dvorca, deo kompleksa nekadašnjeg imanja Karačonijskih čini i „poljoprivredni grad” sa žitnim magacinom i kotarkom, raritetnim primerima u oblasti agrikulturnog nasleđa.

Objekat tehničke kulture – Žitni magacin

Najstariji, skoro u izvornom obliku sačuvan objekat tehničke kulture je žitni magacin podignut oko 1780. godine (sl. 12.). Novi Bečej je, zbog svog povoljnog geografskog položaja u okruženju plodnog obradivog zemljišta i izlaza na reku Tisu, tokom 19. veka bio centar trgovine pšenicom u regionu. Žitni magacin je značajan objekat tehničke kulture koji svedoči o nekadašnjem načinu skladištenja i čuvanja žita, a njegova prvobitna funkcija je sačuvana do danas. Prema izvorima, u 19. veku je ovakvih magacina bilo na desetine u Novom Bečeju. Masivna jednospratna građevina izdužene pravougaone osnove izgrađena je pored nasipa na nekadašnjem ušću Malog Begeja u Tisu. Unutar magacina sačuvani su svi konstruktivni i funkcionalni elementi od kvalitetne hrastovine: stubovi, grede, kosnici, pajante, podovi, stepeništa, ograde. Treba pomenuti i ostale objekte tehničke kulture: železničku stanicu, stari mlin, crpnu stanicu itd.

Arheološki lokalitet, Matejski brod

Među mnogobrojnim arheološkim lokalitetima ističe se Matejski brod koji se nalazi severoistočno od Novog Bečeja, na samoj obali nekadašnjeg rečnog korita Malog Begeja. Matejski brod sadrži kontinuitet u prerastanju iz naselja starčevačke u ranovinčansku kulturu, iznad koje se formiralo stanište pozne potiske kulture. Najveći značaj lokaliteta predstavljaju etape izgradnje nadzemnih objekata. Otkrivene su neolitske kuće pravougaonog oblika, izgrađene od masivnih greda. Imale su uglavnom po dve prostorije i, verovatno, dvoslivni krov. Ostaci zidova i podova pokazuju da su oblice i talpe bile oplepljene ilovačom. Prva sistematska istraživanja obavljena su u periodu 1949–1952., a nastavljena od 1962. godine.

S obzirom na činjenicu da se graditeljsko nasleđe u Republici Srbiji uglavnom nalazi u lošem stanju, zbog odsustva permanentnog održavanja, odnosno neredovnih izvora finansiranja, može se reći da je novobečejska Opština jedna od retkih u Srbiji koja svoje graditeljsko nasleđe ne tretira kao teret, već kao vrednost, a u njemu vidi ekonomski i kulturni potencijal i nerazdvojni deo razvoja regiona. U uslovima nedovoljne finansijske snage Opština Novi Bečej ipak pronalazi načine i različite modele finansiranja za obnovu i revitalizaciju spomeničkog nasleđa.

U poslednjih deset godina obnovljen je veći deo istorijskih objekata koji se nalaze u okviru PKIC Centar Novog Bečaja (Šlezingerova palata, zgrada osnovne i srednje škole, Tursko-Bečejska štedionica, Narodna biblioteka, zgrada Sreskog suda, SPC svetog Nikole, rimokatolička crkva i nekoliko privatnih kuća) (sl. 13., 14.), zatim PKIC Stari centar Vranjeva (Pravoslavna crkva, Glavaševa kuća, stara Opštinska zgrada i Rimokatolička crkva) (sl. 15.). Saradnja između Zavoda za zaštitu spomenika kulture Zrenjanin i Opštine Novi Bečej je na zadovoljavajućem nivou i može da služi za primer i drugim opštinama.

Az aracsi Pusztatemplom

A műemlékek helyreállításának hasznáról és kockázatáról
című, Zentán 2013. április 21–23-án megrendezett nemzetközi
művészettörténeti, régészeti és műemlékvédelmi konferencia
záródokumentumaként megfogalmazott ajánlások

A konferencia szakmai közönsége a tudományos konferenciát záró nyilvános vita során kialakult egyetértést követően ajánlásként fogalmazta meg a következőket:

1. Megköszönjük a konferenciát összehívó Magyar Nemzeti Tanácsnak a szakmai dialógus kialakításának a lehetőségét. Fontosnak tartjuk a jövőben is a szerb köztársaságbeli és a magyarországi műemlékvédelmi szervek és szakemberek, valamint a vajdasági magyarság kulturális önkormányzata közti partneri kapcsolat és folyamatos kommunikáció folytatását és fenntartását a Magyar Nemzeti Tanácsnak a vajdasági magyarság szempontjából kiemelt jelentőségű ingatlan kulturális javak meghatározásáról szóló határozata alapján a törvényes rendelkezésekkel összhangban. Az aracsi műemlékegyüttes ugyanis különleges jelentőségű kulturális érték, és mint ilyen megkülönböztetett figyelmet, törődést; konzerválása, állapotának megtartása és bemutatása pedig megfelelő pénzügyi támogatást érdemel a szerbiai műemlékvédelmi szolgálat részéről.

2. Javasoljuk, hogy az aracsi műemlékegyüttes konzerválási projektumát, amelyet a péterváradi székhelyű Tartományi Műemlékvédelmi Intézet készített, egyeztesse a zentai székhelyű Vajdasági Magyar Művelődési Intézet megbízottjaival, a magyarországi dr. habil. Raffay Endre művészettörténésszel és Dobó Ágota okl. építészmérnökkel, közgazdással mint a középkori művészeti emlékek kiváló szakértőivel folyamatosan konzultálva a projekt vezetőjével, Svetlana Bakić

okl. építészmérnökkel, konzervátorral. A projektum éves feladatainak finanszírozása ugyancsak egyeztetésre kerül minden év elején a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet és a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet között, mielőtt a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet pályázna a Művelődési és Tájékoztatási Minisztérium, a Tartományi Művelődési és Tájékoztatási Titkárság, illetve más pénzügyi források eszközeire.

3. A templomromon esedékes műemlékvédelmi munkákat és azok megtervezését megelőzően további tudományos kutatásokra van szükség a különböző tudományágak képviselőinek bevonásával. A korábbi kutatások folytatását elsősorban a régészettől várjuk, amely nemcsak a templomra és a kolostorra vonatkozó ismereteinket bővítheti, de az egykori település vonatkozásában is új eredményekkel kecsegtet.

4. Fontos a restaurátorokkal megkezdett anyagtanulmányok és más természettudományos kutatások folytatása, és ezeknek megfelelően a konzerválási lehetőségek meghatározása. Az in situ állapotban fennmaradt, részben kritikus állapotú díszítőfaragványok további sorsáról külön-külön dönteni kell (elsősorban a restaurátorok bevonásával). Amennyiben rendszeres, időközönként megismételhető restaurátori közreműködéssel sem garantálható ezek állapotának a fenntarthatósága, még az 2013-as év folyamán el kell gondolkodni ezeknek a helyszínen másolattal való pótlásáról és az eredetieknek a múzeumba szállításáról. A romterületről korábban elhurcolt faragványoknak a lehetőség szerinti felkutatása és múzeumba szállítása is ajánlott.

5. Különösen fontos a téglafelületek védelmének kidolgozása ezek dokumentációjával és a különböző korú helyreállítási foltok feltérképezésével együtt.

6. A falak védelmében meg kell oldani a templomrom területének vízelvezetési problémáit, nem függetlenül a területnek a régészeti kutatások befejeztével lehetségessé váló rendezésétől. Ugyancsak a falak védelmében szükséges a falkoronáknak a csapadékkal szembeni szigetelő védelme.

7. A romállapot fenntartása ajánlott a rom művészeti, történeti és kultúrtörténeti értékeinek és vonatkozásainak megfelelően, azaz a romnak a

„poétikus romok” közt való megtartása a cél. Amennyiben statikai okok nem állnak fenn, a romot érintő építészeti beavatkozások (rá- és hozzáépítések) elkerülendők: a restaurálás helyett a konzerválás és károsodás nélkül visszafordítható érvényű beavatkozások ajánlottak. A torony esetében a statikai vizsgálatok függvényében nem elképzelhetetlen védőtető alkalmazása anélkül, hogy az az egykori felmenő részek bármiféle rekonstrukciójára vállalkozna vagy a templom megjelenésén jelentősen változtatna. A nyugati kapu és rózsablak esetében nincs ok semmiféle rekonstrukciós fantáziatévénységnek teret engedni, inkább biztosítani kell az eredeti részletek megőrzését. A nyolcszögű pillérek feletti, az 1970-es években végzett helyreállításkor készült részek kiegészítése sem indokolt – ebben az esetben a fejezetek kialakítását kellene a rekonstrukciós fantáziára bízni.

8. Más vonatkozásokban viszont célszerűnek látszik az 1970-es években végrehajtott helyreállítás bizonyos korrekcióinak elvégzése. Ez a mellékhajó falaihoz illesztett falpillércsonkok eltávolítását és az akkor újonnan felépített pillérekre helyezett eredeti fejezetfaragványoknak a kiemelését és múzeumi falak közé szállítását jelenti. Az eredeti állapotban fennmaradt nyolcszögű pillérre még korábban viszahelyezett fejezetek levétele is ajánlott.

9. Tekintve a „poétikus rom” mivoltát és a rom körüli természeti táj kultúrtörténeti jelentőségét és művészettörténeti vonatkozásait, valamint a terület régészeti fontosságát, semmiképp sem támogatható a turizmus igényeit kiszolgáló létesítményeknek a közelben való elhelyezése. Az ilyen létesítmények közül autó- és buszparkolónak elhelyezése sem támogatható a kipufogógázok jelentette veszélyek miatt. Amennyiben valóban igény mutatkozik ilyen típusú építményekre, és amennyiben azok fenntarthatósága sem vitatható, elhelyezésüket a romterülettől több kilométeres távolságban kell megoldani a természeti képet jelentősen ott sem módosító formában. Ajánlott terepviszonyokhoz való alkalmazkodás és a sülyesztett megoldások kialakítása.

10. Ajánlasként fogalmazódik meg a vonatkozó tudományos eredmények publikálásának elősegítése, valamint a szélesebb szakmai kö-

zönségnek tudományos tanácskozásokon való tájékoztatása is. Szükségesnek mutatkozik, hogy a Magyar Nemzeti Tanács a Tartományi Műemlékvédelmi Intézettel közösen bekapcsolódjon az aracsi műemlékegyüttes folyamatos konzerválásához és bemutatásához szükséges pénzforrások előteremtéséért folyó kampánymunkába is.

11. A műemlékegyüttes őrzésére megnyugtató megoldást kell találni (első lépésként esetleg napelemes térkamerák felszerelésével), különösen most, hogy a rom megközelítését az útviszonyok rendezése nagymértékben megkönnyíti, illetve a romot már nem csak az érdeklődők ismerik. Egyeztetve Törökbecse község helyi önkormányzatával, javasoljuk a terület tisztán- és karbantartásának, őrzésének és bemutatásának (egy idegenvezető alkalmazásával) mielőbbi megoldását.

12. A konferencia résztvevői megegyeztek abban is, hogy a budapesti székhelyű Magyar Nemzeti Galériát felkérjük, készítse el az ott őrzött aracsi kő másolatát a Vajdasági Múzeum számára. A másolat végleges elhelyezéséről a Szerb Köztársaság illetékes szervei a későbbiekben döntenek majd.

Zenta, 2013. április 22.

Aračka crkva

Preporuke formulisane u vidu završnog dokumenta međunarodne konferencije o istoriji umetnosti, arheologiji i zaštiti spomenika kulture održane 21–23. aprila 2013. u Senti pod nazivom

O koristi i riziku restauracije spomenika kulture

Sledstveno saglasnosti koju su stručni sudionici konferencije uočili tokom javne diskusije kojom je zaključena naučna konferencija, u formi preporuka formulisani su sledeći stavovi:

1. Zahvaljujemo se Nacionalnom savetu mađarske nacionalne manjine koji je sazvao konferenciju i omogućio stručni dijalog. Smatramo da je važno da organi i stručnjaci zaštite spomenika kulture Republike Srbije i Mađarske kao i kulturna samouprava Mađara iz Vojvodine i ubuduće nastave i održavaju međusobne partnerske odnose i kontinuiranu komunikaciju na osnovu odluke Nacionalnog saveta mađarske nacionalne manjine o definisanju nepokretnih kulturnih dobara od istaknutog značaja sa tačke gledišta vojvođanskih Mađara u skladu sa zakonskim odredbama. Aračanski skup spomenika kulture predstavlja, naime, kulturnu vrednost od naročitog značaja i kao takav zavređuje posebnu pažnju i brigu, a konzervisanje, očuvanje njegovog stanja i njegovo predstavljanje odgovarajuću finansijsku potporu od strane službe za zaštitu spomenika Srbije.

2. Predlažemo da projekat konzervacije aračanskog spomeničkog ansambla koji je izradio Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture sa sedištem u Petrovaradinu bude usaglašen sa poverenicima Zavoda za kulturu vojvođanskih Mađara sa sedištem u Senti, istoričarom umetnosti dr habil. Endreom Rafajem iz Mađarske i dipl. inženjerkom građevine i ekonomistkinjom Agotom Dobo kao izvršnim stručnjacima za srednjevekovne umetničke spomenike, kontinuirano se konsultuju-

ći sa vođom projekta dipl. inženjerkom građevine i konzervatorkom Svetlanom Bakić. Finansiranje godišnjih zadataka projekta se takođe usaglašava početkom svake godine između Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture Zavoda za kulturu vojvodanskih Mađara pre nego što Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture konkuriše za dobijanje sredstava Ministarstva za kulturu i javno informisanje, Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i javno informisanja, odnosno za finansijska sredstva iz drugih izvora.

3. Pre već aktuelnih zaštitarskih radova na razvalinama crkve i njihovog projektovanja potrebna su dalja naučna istraživanja uz uključivanje predstavnika raznih naučnih grana. Nastavljanje ranijih istraživanja očekujemo pre svega od arheologije, što ne samo da može proširiti naša saznanja vezana za crkvu i manastir, već nagoveštava i mogućnost novih rezultata u pogledu sticanja informacija o nekadašnjem naselju.

4. Važno je da se nastave proučavanja materijala započeta sa restauratorima kao i radovi na polju drugih prirodnonaučnih istraživanja i adekvatno tome definisanje mogućnosti konzervisanja. Zasebno treba doneti (prvenstveno uz inkluziju restauratora) odluke o daljoj sudbini in situ opstalih ukrasnih rezbarija koja su delom u kritičnom stanju. Ukoliko održivost njihovog stanja ne može da bude garantovana čak ni redovitim, periodično ponovljivim restauratorskim intervencijama, još tokom 2013. godine treba razmisliti o njihovom zamenjivanju kopijama na lokaciji i transportovanju originala u muzeje. Takođe se preporučuje da se po mogućnosti pronađu rezbarije ranije odnetih sa lokacije ruševine i da se prenesu u muzej.

5. Naročito je važna izrada zaštite površine od cigala njihovom dokumentacijom i utvrđivanjem rekonstrukcija izvedenih u raznim periodima.

6. U interesu zaštite zidova treba rešiti problem odvođenja vode na teritoriji ruševine crkve, što bi bilo povezano sa mogućnostima uređenja po završetku arheoloških istraživanja područja. Takođe u interesu zaštite zidova potrebna je izolatorska zaštita zidnih kruna od padavina.

7. Preporučuje se očuvanje ruševnog stanja na način koji odgovara umetničkim, istorijskim i kulturnoistorijskim vrednostima i relacijama ruševine, što znači da je cilj zadržavanje ruševine među „pesničkim ruševinama”. Ukoliko za to ne postoje statički razlozi, preporučuje se izbegavanje graditeljskih intervencija (nadzidavanje i dograđivanje) vezanih za ruševinu: umesto restauracije preporučuje se konzervacija i intervencije koje su reverzibilne bez oštećenja. U slučaju tornja, zavisno od statičkih ispitivanja nije nezamisliva primena zaštitnog krova a da to ne znači poduhvat bilo kakve rekonstrukcije nekadašnjih uzlaznih delova ili znatnu promenu spoljašnjeg izgleda crkve. Kada je reč o zapadnoj kapiji ili rozeti nema razloga da se prepusti bilo kakvoj maštovitoj rekonstrukcijskoj aktivnosti, pre treba osigurati očuvanje originalnih fragmenata. Nije opravdano ni dopunjavanje delova iznad oktogonálnih stubova napravljenih prilikom restauracije tokom 1970-tih godina – u ovom slučaju rekonstrukcijskoj mašti valjalo bi poveriti uobličavanje kapitela.

8. Što se, pak, nekih drugih aspekata tiče, izgleda da je celishodno sprovođenje određenih korekcija restauracije izvršene 1970-tih godina. To znači uklanjanje krnjih ostataka zidnih stubova podešene uz zidove bočnog broda, vađenje originalnih rezbarija kapitela smeštenih tada na novoizgrađene stubove i njihovo prenošenje među muzejske zidove. Takođe se preporučuje i skidanje kapitela već ranije vraćenih na oktogonálni stub sačuvan u prvobitnom stanju.

9. S obzirom na to da se radi o „poetskoj ruševini” i imajući na umu značaj koji prirodni krajolik oko ruševine ima sa stanovišta istorije kulture kao i njegove relacije sa istorijom umetnosti a takođe i arheološku važnost područja, ni na koji način se ne može podržati da se u blizini postave objekti u službi turističkih zahteva. Među takvim objektima ne može da bude podržano pravljenje parkinga za automobile i autobuse zbog opasnosti koju znače izduvni gasovi. Ukoliko se zaista pokaže potreba za objektima takvog tipa i ako se njihova održivost ne može osporiti, smeštaj treba rešiti na udaljenosti od nekoliko kilometara od teritorije ruševine u formi koja tamo ne modifikuje sliku prirode

u znatnijoj meri. Preporučuje se prilagođavanje terenskim uslovima i primena rešenja sa smeštajem ispod nivoa površine zemlje.

10. Preporuka je potpomaganje publikovanja referentnih naučnih rezultata, kao i obaveštavanje šire stručne javnosti na naučnim savetovanjima. Uočava se potreba da Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine zajedno sa Pokrajinskim zavodom za zaštitu spomenika kulture uključi i u kampanju za pribavljanje finansijskih izvora potrebnih za kontinuiranu konzervaciju aračanskog ansambla spomenika kulture.

11. Za čuvanje skupa spomenika kulture treba naći rešenje koje ne ostavlja mesta zabrinutosti, za početak eventualno instaliranje prostornih kamera sa baterijama na sunčanu energiju, naročito sada, kada uređivanje puteva olakšava u velikoj meri pristup ruševini i kada za ruševinu ne znaju samo zainteresovane osobe. Koordinisano sa lokalnom samoupravom Novog Bečeja, predlažemo da se područje čisti i održava i da se što pre reši pitanje promocije zapošljavanjem turističkog vodiča.

12. Učesnici konferencije su se takođe saglasili, da će uputiti molbu Mađarskoj nacionalnoj galeriji sa sedištem u Budimpešti, da za Muzej Vojvodine pripremi kopiju kod nje čuvanog aračanskog kamena. O konačnom smeštaju kopije odluku će kasnije da donesu nadležni organi Republike Srbije.

Senta, 22. april 2013.

A kötet szerzői

Marosi Ernő

művészettörténész, MTA rendes tagja, egyetemi professor emeritus

Dr. Raffay Endre

művészettörténész, docens, tanszékvezető, Pécsi Tudományegyetem,
Művészeti Kar, Művészettörténeti és Elméleti Tanszék,
intézetigazgató, Képzőművészeti Intézet

Szakács Béla Zsolt

művészettörténész, docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Veselin Ladić

restaurátor, Garnet Kft.

Biacsi Karolina

okl. kőszobrász-restaurátor művész, okl. műemléki szakmérnök,
szaktanácsadó, „Restauro” Művészeti Műhely Szabadka

Sanja Kesić Ristić

művészettörténész, tanácsadó, Köztársasági Műemlékvédelmi Intézet
Belgrád

Bojan Kojičić

művészettörténész, konzervátor, Műemlékvédelmi Intézet
Nagybecskerek

Autori izdanja

Erne Maroši

istoričar umetnosti, redovni član Mađarske Akademije Nauka,
professor emeritus

Dr. Endre Rafai

istoričar umetnosti, docent, šef katedre, Fakultet Nauka Pečuj,
Fakultet Likovne umetnosti, Katedra Istorijske umetnosti i Teorije,
direktor Instituta, Institut Likovne Umetnosti

Žolt Bela Sakač

istoričar umetnosti, docent, Katolički Fakultet Peter Pazmanj

Veselin Ladić

restaurator, Garnet Doo.

Karolina Biači

dipl. vajar-restaurator kamena, dipl. ing.zaštite spomenika, stručni
savetnik, Umetnička Radionica „Restauro” Subotica

Sanja Kesić Ristić

istoričar umetnosti, savetnik, Republički Zavod za zaštitu spomenika
kulture Beograd

Bojan Kojičić

istoričar umetnosti, konzervator, Zavod za zaštitu spomenika
Zrenjanin

Tartalom/Sadržaj

Köszöntő (Dezső János)	7
Pozdravni govor (Janoš Deže)	10
Előszó (Szerkesztők)	13
Predgovor (Urednici)	16
<i>Marosi Ernő</i>	
Az aracsi templom, kortársai között.	19
<i>Erne Maroši</i>	
Crkva u Arači, među svojim savremenici	46
<i>Raffay Endre</i>	
Az aracsi templom építéstörténete	62
<i>Szakács Béla Zsolt</i>	
Az aracsi templomrom és a romkonzerválás hagyományai Magyarországon.	108
<i>Žolt Bela Sakač</i>	
Ruševina aračke crkve i tradicije konzervisanja ruševina u Mađarskoj	131
<i>Veselin Lađić</i>	
Állagmegőrző munkálatok az aracsi templomrom pillérein, az oltárrész kőfaragványain és a rozettáján	147
<i>Veselin Lađić</i>	
Konzervatorsko-restauratorski radovi na stubovima, kamenim rezbarijama oltarskog prostora i rozeti aračke crkve	171
<i>Biacci Karolina</i>	
Az anyagok megválasztásának és alkalmazásának problematikája az aracsi templomon folyó konzervátori és restaurátori munkákban	185

<i>Karolina Biači</i>	
Problematika izbora i primene materijala u konzervatorsko-restauratorskim radovima na crkvi Arača	211
<i>Sanja Kesić Ristić</i>	
Aracs. A konzerválástól a prezentációig	228
<i>Sanja Kesić Ristić</i>	
Arača. Od konzervacije do prezentacije.	241
<i>Bojan Kojičić</i>	
Kulturális műemlékek Törökbecse község területén	250
<i>Bojan Kojičić</i>	
Spomenici kulture na teritoriji opštine Novi Bečej	265
Az aracsi Pusztatemplom	271
Aračka crkva	275
A kötet szerzői	279
Autori izdanja.	279

A kötet megjelenését Magyarország Nagykövetségének Kulturális Szolgálat,
a belgrádi Collegium Hungaricum, a Bethlen Gábor Alap,
a Pécsi Tudományegetem, a Tartományi Művelődésügyi, Tájékoztatási és
Vallásügyi Titkárság, valamint a Magyar Nemzeti Tanács támogatta.



Magyarország Nagykövetsége
Kulturális szolgálat



Collegium Hungaricum Belgrád



PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS



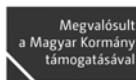
Izdavanje knjige su podržali: Ambasada Mađarske u Beogradu – Odeljenje za kulturu, Collegium Hungaricum (Beograd), Fondacija „Bethlen Gábor”, Univerzitet u Pečuju, Pokrajinski sekretarijat za kulturu, javno informisanje i odnose s verskim zajednicama i Nacionalni savet mađarske nacionalne manjine.



Ambasada Mađarske u Beogradu
Odeljenje za kulturu



Collegium Hungaricum Beograd



PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
UNIVERSITY OF PÉCS



CIP